

C(ТҮБ)

449

ISSN · 0130 · 531X

ҶАҶИ ҲИҲИ

60 1985

Чечен
чогаал
сеткүүлү
60 · 1985

Тыва АССР-ниң
Чогаалчылар
эвилели

1946
ЧЫЛДА
ҮНДЕЗИЛЭЭН

Номерде:

Л. Чадамба. Тниелгеннц парадьнда.

ШҮЛҮКТЕР

К. Симонов, А. Твардовский,
С. Орлов, А. Недогонов, Р. Гамзатов,
М. Джалиль, Ю. Кузнецов.

КЫМ-ДАА, ЧҮҮ-ДАА
УТТҮНДУРБЛАН

Очерктер, шүлүктер.

БИСТИН ААЛЧЫЛАРЫВЫС —
МООЛ ЧОГААЛЧЫЛАР

Д. Мягмар, Д. Тарва, Ш. Дулма,
С. Дашдооров, Л. Хуушаан,
Д. Гайтав, Б. Явуухулан, Д. Цедев,
С. Оюн, С. Эрдэнэ, М. Чилдэ

КЫЗЫЛ

ТЫВАНЫН НОМ
ҮНДҮРЕР ЧЕРИ

ОРУК ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

К.-Э. Кудажы. Хүннээрктээн
Грузия

Леонид Чадамба

ТИИЛЕЛГЕНИН ПАРАДЫНГА

1945 чылдың апрели 29-та совет улустун улуг тиилелгенин бүдүүзүндө бистиң Совет Тывага, чүгле бистиң Тыва автономнуг область талчы-биле ССРЭ-ниң Дээди Совединге сонгулдаалар болган. Ол дээрге бистиң Коммунистиг партия-выстың болгаш Совет чылаавыстың чаа Совет Тыва дугайында ада болгаш сагыш салышыкчыны бүгү акы-дуума совет улустун хүн бүрүдеги деткимче дузаламчызының база бир чырыткыланчак херечилели-дир.

Совет Тываның ажылчы чопшары Тиилелгенин мурнуу чарыында ССРЭ-ниң Дээди Совединге эң баштайгы депутаттарын сонгаан. Ол баштайгы депутаттар — СЭКП Тыва обкомунуң бирги секретары С. К. Тока, облкүүскомнуң даргазы А. М. Чымба, СЭКП обкомунун ийиги секретары И. Я. Куварин, фронтуга хөй белек берген мурнакчы малчын М. С. Кудажи, Ада-чурттун дайынының киржикчизи, хоочун партизан С. К. Кочетов база бо одуругларның ээзи суглар болган.

Тывага ол бирги сонгулдаалар эртип турар төөгүлүг, байырлалдыг хүннерде маадырдыг Кызыл Шериг фашист араатаннарның ижээни — Берлинни бүзээлепкен, ам Тиилелгенин Кызыл Тугун Берлинниң рейхстаг кырынга киискидер деп барган турган.

— Тиилелге чоокшулаан — деп, бүгү совет улус, бүгү тайбынга ынакшылдыг кижини төрелгетен өөрүп байырлаан үе турган.

Совет улустун чепсектиг күштери удатпаанда-ла фашистиг Германияның төвү — Берлинни сүр күжү-биле дискектендир сөгүрткеш, фашистиг Германияны чугаа чокка дүжүп бээринче албадапкан. Ада-чурттун ыдыктыг хосталга дайыны совет чоннун тиилелгези-биле доозулган.

1945 чылдың майның тос — Тиилелгенин хүнү, бүгү улустун байырлалы болуп, төөгүге алдын үжүктөр-биле бижитинип арткан. Ол чыл бистиң өг-бүлевиске черле онза өөрүнчүг болгаш байырлалдыг чыл болганын кезээде сактып,

угаан-бодалывыс-биле өөрүшкүнүң айыраң чечектерин өргүп чоруур бис — Тиилелгениң хүнү — майның тоста таптыг-ла Юрий Левитан Тиилелге дугайында дыңнадыгны номчуп турар шакта — Тываны-биле эртенгиниң 8 шакта, бистин өг-бүлевиске бир оол төрүттүнген. Тиилелгениң хайырлалының бир чижээ ол болган. Ынчангаш ол оглувусту Тиилелгеге алдар болдуруп, Тиилелгениң оглу деп өөрүп четтиргеш, найыралчы ат-биле Побед-оол деп адап алган бис.

1945 чылдың июнь 12-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Тыва автономнуг областан бир дугаарында сонгуткан баштайгы депутаттары ССРЭ-ниң Дээди Совединиң ээлчеглиг XII сессияыңче аътаныпкан. Мен Төрээп чурттун найысылалы — Москваже бир-ле дугаарында бар чоруурум ол.

1945 чылдың июнь айың 22-ниң хүнү, кежээкиниң таптыг-ла 7 шак. Коммунистиг партияның болгаш совет чазактын удуртукчулары президиум олуттарында моорлап келди. Акы-дуңма депутаттар бут кырынга туруп, диңмиттиг адыш часкаашкыны-биле «Ура-а!» дигип оларны уткудувус.

Тиилелгениң сессияы ажыттышган. Ол сессияы Тиилелгениң сессияы деп кончуг-ла шын адаан. Бо хөй диңмиттиг ура болгаш адыш часкаашкыннарының, өөрээн чүректениң аразында — тыва депутаттар база бар. Тиилелгениң хүнү-биле XII сессиядан эгелеп, улуг күчүлүг, аас-кежиктиг күрүневистиң ажыл-херээн шийтпирлээринге киржип эгеледивис. 1945 чылдың июньнун 22-де кежээкиниң 7 шак 5 минута турда, эн баштайгы хол көдүрүп бадылаанывыс ол.

1945 чылдың июнь 23-те — сессияның ийиги хүнү.

«Москва» гостиницазының чиргилчинниг ресторанынга эртенги чемивисти чип, сорук кирип хөөрежип олур бис.

— Даргавыс кайнаар барган кижини боор? — дигилээш, Михаил Суванович ыңай-бээр харангылаан олур. Ол аразында даргавыс бо кире халып келди. Кижиниң далашканы аажок, бистин-биле кончуг соруктуг баштактаны аарак, каттыра кагылай каап, хөөрежип олур.

— Далашкан күске кандыг дээр ийик ыңар, малчын? — деп, Михаил Сувановичже чугаалааш: — че, таваар базып олураалы ала? — дээш, бистерни эдерткеш, Кремльче базып чорупту.

Бүгү депутаттар база-ла ийиги хуралче угланган чоруп турлар. Бистиң ийн даргавыс — Салчак Калбакхөрекович биле Александр Маныгеевич Кызыл шөлде болгаш кудумчуларда ол хамык каас, чараш солун чүүлдерни тайылбырлап базып чоруп олурду.

Кызыл шөлде ГУМ-нун (Күрүнениң улуг магазининиң)

бажынын каастап каанын кижн кайгаар. Эвилелдин он алды республикаларынын сүлделерин чурааш, улаштыр делген каан. Ооң ортузунда — ССР Эвилелиниң Сүлдези, ооң адаанда кызыл даалымбаларны кошкаш, үш тук кылган. Ооң арнында — В. И. Ленин биле И. В. Сталинниң портреттери. Сүлде демдектерниң аразын ногаан шиви будуктары-биле каастаан. Төөгү музейи база-ла ол ышкаш каас чараш. Кызыл шөлдү шериг парады эртер кылдыр агартыр шугумнагылан каан. Делегейде чок дээн эн чараш каас Василий Блаженныйнын дуганынын мурнунда дыка бедик кончуг чараш суурга тургускан. Ону долгаандыр янзы-бүрү чечектер олуртуп каан. Ында фонтан суу дээр шаар аттыгып турар, чаражын кандыг дээр! Москвачылар ыдыктыг болгаш төөгүлүг Кызыл шөлүн шак ынчаар чалбыштыг, айыраң чараш кылдыр каастап алгаш, даарта манаа эртер Тинлелгениң парадын четтикпейи манап базып турганнар. Ол хамык орду, дуганнарны, бажыңнарны каастап, чараштап тудуп каанын, кудумчу, шөлдерни шил дег кылдыр даштап каанын, Кремльдин чараш чагайын, ооң ишти-даштында янзы-бүрү үнүн, ыяштарны таарыштыр тарып олуртуп каанын кончуг-ла магадап чордувус ийин!

Улуг Ленин башкынын Мавзолейиниң кызыл-хүрөң мрамор маны дажын суйбап-даа турар бис. Чер-делегей кырында ажылчы чоннун чырыткылыг амыдырал-чуртталгазы дээш демисежиң чораан, бистиң аас-кежиивис — социалистиг Совет күрүнени, бистиң Коммунистиг партиявысты баштап тургускан башкы болгаш баштыңчы мында-дыр ийин деп Мавзолейниң баарынга мен хууда баарым-даа ажып, кезек боданып-даа турдум. Хүннүн херели Мавзолейге дээрге, бүгү найысылал Москва оон чайыннанып чырып турган ышкаш сагындырган.

Кремльдин улуг чагай ордузунга база катап кирип келгеш, ырадыр-ырадыр боданып-даа каап тур мен. «Шаандакы тайга-таскыл чурттуг, чадыр өглүг, анчап, балыктап, айлап, бестеп азыранып чораан анчы араттын оглу ам кээп Совет чазактың, Коммунистиг партияның, улус чоннун авыралында мында Кремльде, күрүнениң Дээди Советиниң чыыжында киржиң олурар — аас-кежиимниң чагайын» деп, хөйүнү-ле бодап олур мен. Чанымда бо акым малчын депутат Михаил Суванович база-ла шак ынчаар боданып олурган боор.

Бөгүн, июнь 23-те, сессияның ийи дугаар хүнүнде, дайын сөөлүндеги үеде ССРЭ-ниң улус ажыл-агыйын катап тургузар болгаш хөгжүдөр дугайында айтырыгны акы-дунма депутаттар кончуг сорук кирген чугаалажып, сессияның чапсар

аразында Кремльдин улуг Ордузунуң Георгиевский, Грановитый болгаш өске-даа чараш-чаагай залдарынга, буфеттеринге дыштанып, хөөрежип базып турлар.

Сессия тараанда, Тиилелгеңиз алдары болдуруп, бистин маадырлыг тиилекчи Кызыл Шериивистин шериг баштыңчылары, чаалажып турган шеригниң командылакчылары маршалдар, генералдар — хамык-ла полководчулар Кремльдин улуг ордузунуң Георгиевский дээр залын долдур саадапкан.

— Хаа, бистин тиилекчи маадырлыг Кызыл Шериивистин удуртукчулары — кызыл чанчыннарывыс бо-ла болгай, дуңмам, ах, боларның буянныг холдарын барып тудуп көрзе аар — дигилээш, малчын арат Михаил Суванович бурунгаар дап берип тур.

Кремльдин сураглыг Георгиевский залын долдур турупкан хамык акы-дунма депутаттар ол полководчуларга алдар болдуруп, уралап:

— Совет Эвилелиниң ленинчи партиязынга алдар! Бистин Совет чазаавыска алдар! Бистин тиилеттирбес чепсектиг күштеривиске алдар! Маадырлыг совет улуска мөңгө алдар, ура! — суг-суг дээн байырлыг кыйгылар үзүктел чок чаңгыланып тургулаан.

Бо хамык маршалдарның, генералдарның мурнуку одуруунун дал ортузунда И. В. Сталин, К. Е. Ворошилов, Г. К. Жуков, С. М. Буденный, А. М. Василевский олар саадап турган. Бис боларның мырыңай чанынга турган бис.

— Ах, үш-ле базым хире чер. Боларның буянныг холун барып тудуп, тыва чоннуң байыр сөзүн бараалгадып көргөн болзумза! — деп, малчын депутат Михаил Суванович демгизи ышкаш бурунгаар дап бербишаан тур.

Бо төөгүлүг болгаш утгундурбас минутаны ынчангы депутаттар үргүлчү сактып чоруурлар боор деп бодаар мен.

1945 чылдын июнь 24. Тиилелге парадының хүнү.

Бис база-ла эртежик туруп кээп, «Москва» гостиницазында даргаларывысче чоруптувус. Дүүн, чемненип олурувуста Михаил Сувановичиден айтырып олурган чүве:

— Даарта кандыг хүн болур ирги, чүү деп бодаар силер, малчын, эндевес-ле болгай силер?

— Бөгүн чаап каапкан. Эртен магалыг чаагай хүн болур ыңар — деп кааш, көөр-даа силер дээнзиг, Михаил Суванович соңга караанче харанып каап олурган чүве.

Пушкин кудумчузунда «Октябрьская» гостиницазындан үнүп кээривис билек, кудумчу шыгырт чон, шериг, шериг чепсээ. Олар шунту Кызыл Шөлче угланган. Бис-даа кады

турган депутаттарывыс — Красноярскиин, Хакасиянын, Алтайнын, Бурят, Якут база Коми АССР-лерниң болгаш өске-даа черлерниң депутаттары-биле шынылгаларывысты көргүспүшаан, ол хайым чон аразы-биле Кызыл Шөлче чоруп-ла кагдывыс.

Чер бүрүзүнде ура, музыка, ыры-шоор, байырлал!..

Тиелелге парадының хүнү. Тиелелге, тиелелге, тиелелге! Тайбың амыдыралдың чырыткылыг хүнү.

Ыдыктыг Кызыл шөл кызыл чайт кылдыр шиметтинген, ыры-хөгжүм диңмиреп турган. Москва сыр даң бажында-ла оттуп келген. Тиелелге парадының киржикчилери — чаалажып чораап Кызыл Шеригниң кезектери, хамык күчүлүг техника-чепсек Москваың кудумчуларында бир-ле Улуг-Хемниң унунда, күскү, часкы тын дег тырлы берген турган.

Бис Михаил Суванович малчын-биле «Москва» гостиницазында даргаларывыска келдивис. Бистиң даргаларывыс С. К. Тока, А. М. Чымба бисти эртежик эдерткеш, Кызыл Шөлче базыпкан.

— Бо хамык шеригни, машина, техника, боо-чепсекти көрбөспө! Эртежик чедип алгаш, таваар көрүп тураал — деп, С. К. Тока дарга мындыг болган.

Кызыл шөлдү шериг кезектери шыва алы берген, чаражын канчаар! Парад формадын кедипкен, тиелелгелиг туктарын книскиткен.

Эртенгиниң таптыг 10 шакка 10 минута четпейн турда, Мавзолейниң индириге тилээн Совет Эвилелиниң Дээди кол командылакчызы И. В. Сталин баштаан партия, күрүне болгаш шериг баштыңчылары моорлап үнүп келди.

— Келди-ле! — деп, Михаил Суванович Кудажы малчын өөрүшкүлүг алгыргаш, мени шенектей каапты.

Күчүлүг ура, чаңныктыг адыш часкаашкыны Кызыл шөл туржук, бүгү чамбы дипке чаңгыланы берген дег болган.

Таптыг 10 шак турда, Спасский хаалгазында Ада-чурттуң дайынының маадыры маршал Г. К. Жуков аскымнап самнап турар чараш ак аъдын мунупкан үне халдып келди. Анаа уткуй, шериг парадының командылакчызы маршал К. К. Рокоссовский база-ла аъттыг халдып бар чор.

Олар ам шериг кезектерин эргип чоруп каан. Күчүлүг «Ура!» чаңгыланып, сактырга делегейни кезий ужугуп чоруп турган ышкаш болган. Бис, Советтиг Тываның төлээлери, Кызыл шөлдүң индиринден хөй национал акы-дуңма улустарның депутаттарының аразында ол парадты магадап көрүп тур бис. Г. К. Жуков Мавзолейниң индиринче үне бергеш, совет улустуң, ооң чепсектиг күштери — маадырлыг Кызыл

Шеригниң гитлержи немец-фашистиг араатаннарны кыра шаап узуткаан төөгүлүг тиилелгезиниң дугайында чүве чу-гаалаан.

Күчүлүг «Ура!» болгаш артиллериянын салюду динми-реп тур.

Парад эгелээн.

Көрбээнимни көрүп-даа, хөрөк-чүрээм хөлзөп-даа тур. Шүлүк одуруглары төрүттүнүп эгеледи. Дайылдажып турган шериг кезектери фронт-фронтузунуң аайы-биле эртип тургу-лаан. Көрүштүг-даа, сүрлүг-даа. Баштайгы кезектер эртип турда, шинелиниң хөрээнде орденнери чайынналган, даян-гыштыг, улгады берген кижиге кончуг-ла сорук кирген алгы-ра берди:

— Бо-дур, бо-дур, бистиң фронтувус!.. Мээни... мээн кезээм-дир!..— дигилей каапкаш, карактарының бүлдөннээн чажын чодала чоруй, уламчылады.— Бо Украинаның фронтузу-дур! Бистиң тывалар анаа тулчуп турган болдур ийи!

Бо сорук кирип, шыдаттынмай алгыра каап турар фрон-тучу — бистиң депутат, кызыл партизан болгаш Ада-чурттуң дайынының бир киржикчизи Сергей Кузьмич Кочетов-тур ийи.

Кызыл шөлде индирде турган депутаттар болгаш чалат-каннар хамааты болгаш Ада-чурттуң дайыннарының кир-жикчизи ол маадырже кайгап хараан хевирлиг көрнүп кел-геннер:

— Бо-даа берге-ле кижиге эвеспе моонар!— дээн хевирлиг болган.

Совет Тываның депутаттары бистер ол чаңгыс чер чур-туувуска чоргаарланмас аргавыс чок болдувус.

— Күжүр эрни аар, ол-ла болгай, кызыл партизан чүвөн черле дөстүнер эвес!— деп мактааш,— ындыг аа ыңар?— деп, Салчак Калбакхөрекович оон партизан эжи чораан бо Ми-хаил Суванович Кудажы малчынга чугаалады.

— Ындыг-ындыг, дарга, кончуг-ла шын кылды, мен база дыка-ла амырадым!— деп, малчын депутат база деткээн тур.

Кырывыста — шүүргедекчи самолеттар! Ооң соонда маа-дырлыг Кызыл Шеригниң күчүлүг техниказы. Кайгамчыктыг «катюшалар»... танкылар, транспортерлар — черинде, бомба-чы, хыдыкчы самолеттар — дээринде динмирээн, ана хөлзен-чиг-ле чүве! Чер, дээр ана динмирээр, кижиге бажы шуут түү-лээр! Шак ынчаар-ла ыдыктыг Кызыл шөлдеп маадырлыг Кызыл Шеригниң фашизмни чылча шаап тиилээн маадырла-ры — фронтучуларнын шылгарангайлары — тиилелгелиг кы-

зыл туктарын киискиткилээн күчүлүг техника-чепсээн тер-
лээн, араан-араан эртип-ле тур...

Тиилелгениң шериг парады дооступ турда, хамык-ла ху-
рааттыңан фашист дарзык туктарны тускай, тиилелгеге шыл-
гараан баталын солдаттар В. И. Ленин башкының Мавзо-
лейиниң доразынче бажын куду кылдыр октагылапкан. Ол
боор, таптыын! Фашистер ол туктарын тудуп алгаш, Москва-
га парад эрттирерин кордап турган. Ол шывадаттыңан фа-
шист туктарның аразында Гитлер магадынның бодунуң хууда
тасыы база бар турган дээр. Ада-чуртунуң ыдыктыг улуг
хосталга дайынынга фашистиг араатаннарны базып тиилээн
маадырлыг совет улус кижиг төрөлгетениң кижиг көөр хөннү
чок бужар дайзыны — гитлержи фашистерниң ол чүдек тук-
тарын Мавзолейниң доразынче, тиилээн совет улустуң бут-
тарының адаанче октагылапкан.

Парад доосту бергенде, ол бажы-биле октаттырган фа-
шист туктарны барып көөр дээш, ол хайым чоннуң аразы-
биле арай боорда-ла Мавзолейниң баарынга чедип келдвис.
Фашистиг Германияны базып тиилээн маадырлыг Кызыл
Шеригниң полководчулары — К. Е. Ворошилов, С. М. Буден-
ный, Г. К. Жуков, А. М. Василевский, К. К. Рокоссовский
суглар баштаан хамык-ла шериг баштыннары баарында ол
фашист туктарны долганып алган, бир-ле чүве дугайында
чугаалашкан тур. Ол фашист туктарның кандызын чок дээ-
рил — кас демдектерлиг, орбак-самдар, кара хаажылыг, ка-
ра-кара, ак-ак, сарыг-даа өннүг. Чамдыктарының сыптары
сыйык-сыйык. Шынап-ла, оларны көөрге безин чексинчиг
боор чорду.

Тиилелгениң парадын ынчан хүлээп ап турган Совет Эви-
лелиниң Маршалы Г. К. Жуков сөөлүндө мынча деп сактып
бижээн:

«Тиилелге парадының үезинде В. И. Ленинниң Мавзоле-
йиниң доразынче немец-фашистиг аг-шеригниң 200 туктарын
барабан дааш-шимээни-биле дайынның ийи чүс хоочуннары
болгаш шылгарааннары шывадап турганы чүге-даа деңнээр
арга чок сүрлүг бооп турган. Ол төөгүлүг, коргунчуг шиит-
келди дайынзырактар, дайын өөскүдеринге ынактар харын
сактып ап чорзуннар».

Совет шериг баштыннары Мавзолейниң ындынче чоргаа-
ралдыы-биле базып чорупту. Бис аңаа кезек көрүп тура, дар-
гавыс Салчак Калбакхөрековичиниң соо-биле хайым чон ара-
зынче шымнып чоруп кагдывыс. Кызыл шөлде чон дээрге —
далай-ла!

— Канчап чедип алыр улус боор бис. Тиилелгениң пара-

дынга киришкен — аас-кежиивисти көрбөспө!— деп, даргавыс кончуг-ла сорук кирген чор.

— Чү деп чү дээр боор, дарга — деп, депутат М. С. Кудажи малчын оларны деткип каап чор.

— Совет нам, чазактын ачызында мында бүгү Тыва кижип турар деп билинер. Бот-боттарыңардан азышпайн чоруп олуруңар — дигилеп каап, даргавыс бурунгаарлап-ла олур.

— Тайга-даа ишти мындыг эвес боору кай, ана ат чүведир — деп, Александр Маныгеевич кара кайгаан, папирозун ооң хааржаанга кактаан, шургуп чоруп олур. Кижин хөк бодап каттыргылаар-даа.

— Харын аан, дарга, маңаа черле азып болур-дур, холуңар каям, дарга — деп хөөрегилээш, Михаил Суванович аза бербес дээш, ооң холундан так четтиниң алган чор.

Байырлаан хайым чон чер-черде бир-ле шериг кижини хол кырында салгарган, өрү октаан турар.

— Кайы, кайы?— дижип, өөрүм депутаттар база сонуургап дилегзине берген турлар.

— Ворошилов маршалды өрү октаан тур, көрүңер даан.

— Кайынам, өске маршал-дыр ийин моң — дей тыртып кааш, — харын бээр, бээр, бис база!— дээн соонда, ийи даргавыс бистерни эдерткеш, ынаар дап бердилер.

Бис-даа чүү боор, улус аразындан барып, демги шериг дарганы база-ла өрү салгаржып эгеледивис.

— Советтиг Тыванын өмүнээзинден, Совет Тывадан... Саян сыннарының Тывазындан... Енисей хемден!— суг-суг дигилеп, ол маршалды, та генералды чүве ана хей-аът кире берген, улус бисти дынназын дээн ышкаш чаза-ла алгырып-алгырып өрү окташкан тур бис.

Ол та кым деп маршал болган?!

Шериг улустар мороженоени адыш-адыжы-биле саткылааш, улуг-биче кижилерге белекке үлөп тудускулаан турар болду. «Москва» гостиницазынга арай четпейн чоруй, база бир шериг кижини өрү дээр шаар салгаржып эгеледивис эвеспе!

— Өршээп көрүңер, ха-дунма, ужудукчу кижини мен. Дайынның дээринге өлүртпээн бодум, төрөөн тайбың дээримге өлүр эвес мен, кээргеп көрүңер, төрөөннер!— деп баштактанып, ол ужудукчу агаарга ужугуп чоруп тур.

Дарганың өрээлинге кээп, Тиилелгениң парадын Совет Тыванын өмүнээзинден көргенивисти өөрүп, хөөрежиң дем-дегледивис.

Өөрүм депутаттар эртен чанар апаарды.

— Тиилелгенин сессиязынга-даа кижип, Тиилелгениң па-

радын-даа көрдүвүс. Ам дүргөн чанып, чонга илеткевес болза хоржок. Ажыл баш ашкан — суг-суг деп, Тока дарга далашкан олур.

Кежээ Тиелелгениң салюду чангыландыр динмиреп, чүзүн-бүрүн чечек оттар Москваның дээрин шыва ап тургулаан. Кижн төрөлгетенниң эн каржы ханның каралыг, кара сагыштыг дайзыны гитлержи араатаннарны ажып тиелээн Советтер чурту чер-делегейге Тайбыңны, Эп-найыралды чарлап аас-кежиктин чечектерин чажып турганы ол.

— Тиелелге!.. Тиелелгениң парады!

Болар кижиниң сагыжындан черле ыравас ийин! Болар кижн караанга кезээде көстүп, тайбың болгаш найырал дээш демиселче кижилерни сорук кирип турар.

Тиелелгениң сессиязының ажылынга киржир, Тиелелгениң парадын көөр ол улуг аас-кежик кымны-даа чогаадыкчы болгаш чаяакчы ажыл-херектерже сорук кирип турар. Тиелелгениң парадын ынчан көрүп турувуста, мындыг одуруглар төрүттүнүп тургулаан:

Москваның Кызыл шөлү магаданчыг —
Парад диргээн, Тиелелгевис байырлап тур.
Магачыны — фашистерни басып тиелээн
Маадырлыг Кызыл Шериг парады бо.

Мавзолейниң баарында Кызыл шөлде
Парад-чыскаал, марш-хөгжүм динмиреп тур.
Башкы Ленин боду база байырлалда
Маадырларын уткуп чалап турган дег-дир.

Айыыл-биле тиелелгевис чаңгыс угда
Адааннажып бержип турган кадыг өйде
Ада-башкы Ленин чарлыгы чоннун чүрээн
Аткан октар дынмас кылдыр каңнап турган.

Дөргөн бир чыл — дөргөн беш чыл аразында
Төккөн ханга араатанны тиеледивис!
Төөгү көрбээн Тиелелгениң парад күжүн
Төрээн чуртум, Москвам бөгүн эрттирип тур.

Москвадан, Сталинградтан — Берлин чедир
Базым саны тинлеп эрткен маадырлар
Марш-ырлыг хөгжүмүңге үдеттирген
Мавзолейниң баары-биле эртип-ле тур.

Маршалдар, генералдар, офицерлер,
Маадырлар — дайынчылар Кызыл шөлде
Тиелелгелиг туктарың бо кинскиткилээн
Дигиг-дигиг, араан-араан эртип турлар.

Орден-шаннал хавыяалар хөрөк сынмас —
Орай дүне сылдыстар дег чайыннаган.

Россиянын алдар, күжү, чоргааралы —
Орус шерии динмит-дааштыг эртип-ле тур.

Оккур дүрген самолеттар, танкылар,
Оттуг күштүг «катюшалар» динмиреп тур.
Ооң безин шимээнинден дайзын коргар —
Ол дег күштү Чер-даа, Дээр-даа дыңнап чорбаан.

Дээрниң хүнү мындыг парад көрбээн болгаш,
Терең булут аразында байырлап тур.
Терлеп чыскаан шериг, чепсек парадындан
Делегейниң чери кады шимчеп турду.

Бастырып каан өртең, сазан фашист туктар
Мавзолейниң доразынче октаттырды.
Араатанны базып тиңлээн кызыл туктар
Ак-көк чаагай дээривиске киискип турлар.

Кымның чурту бөгүн шимчеп турган ирги?
Кызыл Шериг парадының күчүзү ол.
Кымның чурту кызыл хүннеп турган ирги?
Кызыл Москва шимелдезиниң херели-дир.

Башкы, сонгу Таңды, Саян аразында
Малчын Тыва төлээлери бистер база
Акы-дуңма маадырларның парадынга
Араттарның байыр-сөңүн сөңнеп тур бис.

✱

ШҮЛҮҚТЕР

Константин Симонов

МЕНИ МАНА

Ээп кээр мен, мени мана.
Эчизинге чедир мана.
Сагыш-сеткил кударадыр
Чаъстыг өйде мени мана.

Харлыг хатта мени мана.
Каанда-даа мени мана.
Өске улус утгупса-даа,
Өжегерээн мени мана.

Херии черден бижээн чагаам
Келбезе-даа, мени мана.
Хамык өөрүм чөгел төнгөш,
Каапса-даа, мени мана.

Ээп кээр мен, мени мана.
Элек иргин түннел кылба.
«Чеже манаар соксап каг» дээр,
Сеткилдерге согугдан бер.

Айдын черде мени чок деп,
Авам, оглум бүзүрөп боор.
Өөрүм безин таакпылажып,
Өөмгө чыглып келир магат.

Шак ол шакта адым адап,
Сактыышкыннын доюн кылза,
Арага-даа амзавайн,
Амылыг деп мени мана.

Эрлик оран өжү кылдыр,
Ээп кээр мен, мени мана.
Өлгөн кылдыр санаан улус:
«Өлчейлиин!» деп магадаай аан.

Қанчап дириг артканымны
Хары улус кайын билир.
Эчис шынчы манаашкының
Эжиң мени камгалаан-дыр.

Өске кымдан артык кылдыр
Өскерлиш чок манап арткан
Бодалда чок шыдамынны
Боттарывыс билгей бис аан.

✱

Александр Твардовский

ШАҢНАЛ ДУГАЙЫНДА

*«Василий Теркин» деп шүлүглелдин
бир эгези*

— Оолдар-өөрүм, хөңнүм биче,
Орден аарын семевээн мен.
Чаңгыс борбак медаль-биле
Шаңнатсымза, мөрүм ол боор.

Шаңнал аарын далашкаш чоор,
Чаттыг дайын доосту бээрге,
Адам-өгбем бурун чуртка,
Авам өөнгө четсимзе де.

Тынныг боорум билбес-тир мен,
Дыка берге согуш бооп-тур.
Менди-чаагай дириг артса,
Медаль аары чайлыг ыйнаан.

Шылгараанда, шаңнал албайн.
Шыны херек, билип көргер:
Чаалыг черден дириг чижи
Чанып келзе — буян ол-дур.

Көдээ Совет турар черге
Хөңнүм чырык четсимзе де.
Хөглээр оюн көрбөзимзе,
Хөрөк өйүп келир ыйнаан.

Бнда-мында колхоз кезип,
Бнаар-мынаар баргылаай мен.
Хөглээшкиннер хайнып турар
Көдээ Совет черле тургай.

Хөглээн черге дужа бергеш,
Хөлүн бодап чаннапкай мен,
Кээшпе тыртыл оргаш чоор мен,
«Казбекти» соргулаай мен.

Чашкы-шаамда кызыл-даван
Чаштып ойнап чораан черге,
Эштин-өөрнүн аразынга
Ээлдек чаннап орзумза де.

Таакпым үлөп экииргээштин,
Таакпылажып көрзүмзе де.
Айтырыглар салгылаарга,
Аайын бодап сөглөзе де.

- Кандыг-дыр мон?— Чүү-даа боор-дур.
- Берге-дир бе?— Чугаалааш чоор.
- Каш катап халдап кирдин?
- Мегелээш чоор, бержип турдум.

Шала кежээ көдээ черге
Чараш кыстар чыгып келгеш,
Колун курум шыгыраарын
Кончуг таалап дынназа де.

Чараш кыстар аразынга
Чазык чаннап орзумза де...
Менээ тааржыр чангыс кыска
Медальдыг бооп душсумза де!

Арны-бажым көргөн уруг
Ажык чугаам дынназа де...
— Орта чоор бе, мынчага дээр
Орден-биле шаннатпаан бе?

Аныяктар чымылган черге
Амырактын чаны көскү.
Оожум тынгай, Теркин сөглээн:
— Оваартынып көрүнер даап,

Орден аары белен деп бе?
Орден-биле шаннадырын
Орта билбес кижидир мен.
Менээргенгеш чоор мен ону,
Медаль алза, чолум ол боор...

Кандыг черге каттыраарын,
Кандыг черге муңгараарын
Экер-эрес Вася Теркин
Эъдинге киир билип каапкан.

Мочурга-даа, бүрүлөр-даа
Бодаралдыр өзүн турган.
Чаштан чурту Смоленче
Салган чагаа четпейн турган.

Хөглөп ойнаар кыстар кайдал?
Көдээ Совет чуртун кайыл?
Ынаар чедер орук боолган,
Ындын Теркин билир турган.

Ынаар чоруур эрген-даа чок,
Ынаар чедер орууң-даа чок.
Алдар-ат-даа чедер дивейн,
Айдың черге чурттаары дээш,
Ыдык дайын динмиреп тур.

1941—1945

*

Сергей Орлов

НАЙЫРАЛ

Алыс бажы — танкының дыкпыш ишти,
Азыражып — денге көржүп чоргулаан бис.
Дайынчыга кара хлеб, ыры ышкаш,—
Таарымчалыг, чугулазы ол-ла чораан.
Оттуг чаага чүс-даа катап хынаттынган,
Оожум, шириин ол-ла сөстүң дугайында
Ыдык ханы төгүлзе-даа, солдат эрлер
Ытыкыр кылдыр чугаалашпас болур чүве.
Найыралга дангырактын херээ-даа чок,

Найырал оон ыракта-ла бедик турар.
Анаа солдат найыралы — ийи киж
Аразында ээлчей тырткан таакпы дег боор.

МАРШ СООНДА

Куяк-демир хүнге изээн,
Куу доозун хепти бүргээн.
Комбинезонну эгиннерден
Хостай уштуу, чыдыпкы дег.

Ынчалза-даа баштай танкын
Ылап хына, кезек соозун.
Сен, мен дээрге — кижилер бис,
Четтигер бис, шыдажыр бис.

А ол дээрге — каң-на болгай,
Ажаап-тежээр, септээр-селиир.

ЫРЖЫГАШ

Амы-тын дээш кортпас-даа бис,
Чүгле эвээш кылдынган-дыр,
Чүгле авам кээргенчиг-дир,
Агарарган хадың база!

Четпээнимни өнүктерим
Чедир кылып калгылаарлар.
Хөөрүмге аккыр хадың
Хөлбеңнеди өзүп келир.

Улуг Русь оолдарын
Уткуп алыр ындыг хүнде,
Авамны кым аргалаарыл?
Авамга кым оол боорул?

Авам эжиин, мурнунда дег,
Ажыдып баар киж кым деп?
Эге чангыс авамга кым
Эргеленип байырдаарыл?

БИР КАТАП ЭРТЕН

— Шак бо дүне дүжүмде мен ыглап хондум.
Шаап келген шимээн дыңнааш, эжиим хагдым
Дайын катап болур дээн бе, оглукум?— деп,
Даңгаар эртен авам менден айтыра-дыр.
— Ховуларның эзирлерин коргудар дээн
Шалбааларда пагаларның алгызы-дыр.
Шак ол шимээн сени черле дүвүретпес —
Кортпа, авай, сагыжыңны саймааратпа.

*

Алексей Недогонов

ПУЛЕМЕТЧУ

Кышты көөрге үүрмектерден тургустунган:
Хыраа-харлар,

ажыг сооктар,
дүвүлүг хат.

Он бир хүннер, он дүн төдү —
Он беш муңнуг минуттар-дыр.
Харлыг-хөрлүг Миллерово чанынга суг
Каш-каш хонук соксаал чокка
Дайзыннарже

станоктуг пулеметтан
Тарбыдадып тургулааны уттундурбас.
Дизиглиг ок лентазын солуй суккаш,
Дизиредир боолап-боолап миннип келир —
Кагып-суксаан,
хорлаан аасче пактам суг-даа

Кавылаवास,
пулеметка курлаан турар.

Сагыш-сеткил
Саргыза-даа
Чарыгдавас.
Чаңгыс фляга сугну алгаш,
пулеметче
Саарылдыр кудуп киирер.

Он бир хүннер,
Он дүн төдү —

Он беш мушуг минуттарда
Өлүм удур чурум сагып,
Өжөш, түрлүг пулеметчу сокчуп келген.

Чартык шак боор санында-ла пулемедун
Чангыс кулаш бурунгаарлай чылдырып аар —
Ол пулемедун,
Ол дугуйларын
Бурунгаарлай чылдырары
Бужар берге.

Баштарын-даа
Бакылатпайн,
Дайзыннарның ижээнинче
Тарбыдадып бар-ла чыткан:
Харын-на — үш кижиге ээлээр берге черни
Кара чааскаан шыдап турган!

Часкы салгын шимээрге бээр,
Чазын куштар чангылап кээр,
Теректер-даа ногаарарар,
Демир-орук маңнап келир,
Уруг-дарыг эртеннерде
Школаже сөктү бээр деп билип турган.

Хыс ханып туруп келгеш,
Кышкы бөргүн ушта тырткан,
Дерлиг хаваан чодала соккаш,
Дескинди топтап көргөн —
Фашистери ойлап-дезип,
Маңнажып бар чыдар болган...

Чалы эр-ле турган ийик,
Чалы боорда — төлөптүг аан;
Пулеметка чыдыштарда —
Чалы хевээр турган болгай,
Пулеметтан туруп кээрге
Салдыг-дүктүг — таныттынмаан.

Бодун
Боду ынчаарда ам
Эң-не кырган солдат кылдыр
Эскерип каан,
Кадыгланым

Хаваргылаан холдарындан —
Чаалап алган
Шак ол черин
Сал-даа дize
Салбас хире.

*Бочугар,
1942 ч., декабрь*

ЧАГАА

Бичии уруг турунда-ла
Билир-дир мен, сактып ор мен.
Бо-ла бүгү үелерде
Бодалымга чурттап келдин.

Бүзээлеткен шивээге дег,
Сагыжымдан ыратпаан мен.
Салымымның дүжү чордун,
Бүтпес кылган буруум ол бе?

Сеңээ бодун чызааладып,
Сени сүрген кижилерге
Ажынмаан мен, хүнневээн мен,
Адааргал-даа сеткивээн мен.

Чигзиниг чок, бодумнуу деп,
Шиитпирлепкен чорааным ол.
(Оон ыңай меңээ чүү-ле
Онза херек турган боорул?)

Чылыг кежээ имир каксы
Сеңээ уткуй чоруп турдум,
Сылдызым сен, күзелимге
Четтирбейн баар чордун.

Чажырбаайн, ийи боттун
Салымын-на бодаар турдум.
Ындын көрбес доскут оол бооп
Ынакшааным үе чүве.

Хевиринге ынакшааштын
Кемниг чазыг кылбаан боор мен.

Сээң бодун
эскербейн чоруур кылдыр
Сеңээ ынчаар ынак чордум.
Дайын уржуу мени мынчаар
Талыгырже октапканда,
Араатаннар
таныыр, билир улузумнун
Амы-тынын үзүп турда,
Хөй-ле кижиге уруг-дарыын, кадайларың
Көрбөс болгаш эеп келбес,
Дагын кым-даа төрүттүнмес,
Даңгаар ону бодап чор мен.
Төдүвүс-ле дириг чанмас,
Тиилелгени көрүп четпес.
Өңнүктерим аразыңга
Өлүм сөглээр хөңнүм чок тур.

Чүглө бодум —
тиилээримге бүзүрээр мен,
Чүс-даа катап балыглатса —
шыдажыр мен.
Арыг, байлак ынакшылым, бодумну-даа
Аалымга чедирер мен.
Чүглө сен-не деңнежип боор,
Ындыг арыг ынакшылдыг,
Чүү-даа болза өскерилбес,
Ындыг байлак сеткилдиг мен!

1941

*

Степан Щипачев

РАДИО ДЫҢНАП ОРА

Кайда-чүдө — талыгырда сарыым сени
Караңгы дүн бодап ор мен, сактырымга —
Кама хемниң аккыр харын дүргектелдир
Харлыг дүвү соңган өттүр бөөлдеп тур боор.

Херни черлер, караңгы дүн, харлыг дүвү
Хей-ле бисти аңгы кылдыр чарар-дыр ийин.

Хайыралыг чаңгыс үннү радиодан
Кайывыс-даа деңге дыңнап олур боор бис.

Чаалыг шөлде халдаашкыннар кылганывыс —
Чалгыг дамчып, сенээ тода дыңналыр боор.
Бүзүрэнчиг сөөлгү медээ чарлаан үннү
Бүгү чурттуң чону кады дыңнап турлар.

*

Муса Джалиль

МЭЭҢ ЫРЛАРЫМ

Хүнүм чаяан хайыразы, мээң ырларым,
Төрөөн чонга динмиттелип алдаржыңар.
Күзел одун канчаар кыпсып чорбадыңар!
Төрөөн чонга ынчаар чурттап артар силер.

Караам чажын өжөөн-биле солувушаан,
Чалы күжүм соруун улам немедиңер.
Каапсыңарза, адым олчаан өлгени ол,
Салба тулчур чидиг чепсээм болу бергер.

Энем сөзү, оңуп читпес эртинем бол,
Чуртталгамда чүдөн артык үнелиг сен.
Ээлдек ырым — эжим ажыын чийгетти,
Сүрлүг ырым — дайзынны тиилеп чорду.

Өлүрүмнүң мурнунда-даа даңгыраамны
Өске кижээ дүжүп берип, ышкынмас мен!
Өндүр ырым төрөөн чонга өргүп чордум,
Өзөр тыным төрөөн чон дээш, берип тур мен.

Шалың сүзүп, Ие-Черге эргеленип,
Чалданыш чок сорук-күштүг тулчуп чордум.
Диргеп келген фашистерге өлүм болур,
Дириглерге сөөлгү ырым чогаадып каайн.

Чунгуй кызыл сүүзүн херел чиргилчиннеп,
Өнгүр дээрде хаяаланып үнүп олур.
Чуртталгам-даа ыры болуп тарай берген,
Өлүмүм ам ыры болуп динмирей бээр.

1943, ноябрь 26

НОГААНДЫККА

Хоругдалга кулуң болуп бектетсе-даа,
Ногаандык сээн, мурнуң орта сөгүрбес мен!
Ол-ла хевээр чоргаар бажым халаш кылбайн,
Хосталга дээш, өлүмдүвө кезе көөр мен.

Орлан чүрээм өжээн-кылыын намдатса дээш,
Тулчуушкунга чүс-ле хире эзээргекти кыра бердим.
Ол дээш менээ кым-даа бачыт онаавас боор,
Тулчуп шыдаар күжүм немээн Төрөөн чуртка үлүүм ол-дур.

1943, ноябрь

БУДУМ ЧОК-ДАА БОЛЗА

Колдуктааштыг чанып ор мен, күжүр сарыым,
Хомудаан дег менче мунгак көрбө, шүвө.
Эрликтерге шевер будум алыскан бол,
Эрес чүрээм чалыы хевээр чалбыыштап чор.

Дүвү улуп, шой октар эстип чыткан
Черже мени дайзыннар шывадапкан.
Дүргектелген ыштыг черге союп чорааш,
Ческинчиглер өжүнде мен чурттап артым.

Тендиңейнип, далып барып дүжеримге,
Теректерим шыргай будуу дозуп алды.
Төрөөн черим куспаа-биле тынгарып каан,
Дөлөм шыктың суун ишкеш, оңгарылдым.

Ие-Черге ынакшылдан соруум немээш,
Өлүмнүң соок тамызындан туруп келдим.
Идегетке өжээн кончуг, ону бодааш,
Өжегээртиң аштырбас дээш, өлбейн бардым.

Төрөөн чуртум эжелекчээ дүжүп бергеш,
Ажы-төлүм арнын канчап диттип көөр мен.
Төре херээн чү дээш менээ бүзүрөөн деп,
Адыр буттуг чораан дүжүү бар бе, ынчаш?!

Эргим сарыым, амы-тынныг ээп келдим,
Амыдырал, өөрүшкү мурнувуста.
Эрликтерге шевер будум алыскан бол,
Арыг нүүрүм сеткилимде дириг хевээр.

1943, октябрь

Юрий Кузнецов

* * *

Ажык шөлге хостуг тынып,
Ачам дириг базып орган.
Хайлыг мина чазылгаштың,
Ажыг ышче хуула берип,
Казыргага бөөлдедипкен.

Агаар черде чевээ-даа чок,
Авай, хей-ле манавайн көр,
Ханныг дайын чижин салбас.
Казыргы-ла катап-катап
Казапчанны таварааш баар.

Элдепсинип, сырбаш дээр сен:
Элезиннин аразында
Чайган холу көзүлген дег,
Чазык караа кыланнаан дег,
Сактышкының дирлип келир.

Частын айы үнүп кээрге,
Сарынналып, авам манаар.
Чарып каапкан шөлдү кежир
Ээргииштелген довурак-ла
Эге чааскаан дойлуп үнер.

*

КЫМ-ДАА, ЧҮҮ-ДАА УТТУНДУРБААН

Микола Пшеничный

БУЯННЫГ БУЛАК СУУ, БУЯННЫГ ТЫВАЛАР

База катап Тываже «ЯК-40»-биле ужуп олур мен. Чар-жайыи доңа берген чалгыглар дег Саян даглары адаамда бо көстүп келди. Сураглыг Джомолунгма даандан артык бедик ужуп үнүп келдивис, ынчалза-даа... Бир эвес Украинадан Тываже мээң үш катап кылган аян-чоруумнуң хемчээлин санаар чүве болза, авамнын-даа, ачамның-даа базып эрткен оруктарындан артык ажыг, ынчалза-даа... Мээң ачамнын 1945 чылдың майда чедип алганы Тиилелгезиниң беднин кандыг-даа лайнер, космос корабли ажып шыдавас. Мен ам сылдыстарга чеже-даа чоокшулажырымга, черде турар миллион кижилерге бодаарга, төрөөн черимче ынчаар ёзуургап көөр кандыг-даа эргем чок. Харын, улам бедээн тудум, бистин дазылдарывыс улам ханылап, быжыгып бар чыдар.

Тываже ужуп олур мен. Сагымга 1943 чылдың сентябрьда фронтуже далажып орган тыва эки турачыларнын машиналарын хөделдирип, чыдып калбас, озалдавас дээш кызып турганын бодап келдим. Аныяк оолдарның соондан оларнын ынак даглары сүрүп, сиреш холдарын сунуп чадап, хатка алыскан өглер дег, ол-бо чүкче эстегилеп тургулаан, оң ногаан пөштерлиг бөргүн донгайтып, үнү чок кижилер дег, сөс чокка ызын бадырыптарга, оң чаңгызы — тапталыгырже эдип чоруй барган дег. Азы, ол Киев адаанга болгаш Москва чоогунга болгулаан тулчушкуннарның чаңгызы Саян дагларынга кээп дынналып турганы чадавас ыйнаан?

Күскээр чайын дег динмиреп-ле тур. Кызаңнаашкын, даглар бажынга аргамчы дег дыйлаш дигеш, улаштыр-улаштыр кызаш диди. Оон база катап кызаңнады. Саян даглары эки турачыларнын олурупканы машиналарының сыр соондан сүрүп чедер дээш чадап каанындан база катап ыглажыптарга, машиналарның довурак-доозуну оларның карактарын дуй шаап, карааның чажы дери-биле холужуп-даа турда, доктаап, дыштанып ала-ла, сыр маң-биле сүрүп-ле органнар. Ол-ла

бүгү байырлажышкынның танцызы болуп, самнап-ойнап турганы-биле дөмей. Шынап-ла, дыка хөй оолдарны Саян даглары сөөлгү катап көрүп, үдеп турарлары ол. Ооң соонда өглеринге хараача өттүр сылдыстар оларның салым-чолунуң дугайында чырытканы дег маадырларның орнукшуттунган хөөрлеринге Саян дагларының баштары дег хыралчак ак тураскаалдар кожайтып тургустунар. Даглар-даа тайып ужуп, маңнажып-ла органнар, ыпчалза-даа машиналар-биле чаржалажыр харыы кайда боор, оларның дазылдары ханы эвес-ле болгай, а оларның даалгазын кырган пөштүң өзээ дег, азий дээрде төгерик ай дег, улуг көк таңма-биле бүзү-редип каан. Бир-ле чажыт, кымга-даа билдиртпес хуулгаазын күштүг хам кижинин дүңгүрүңгө дөмсөй, төгерик ай эки турачыларны Европа чедир үдеп болур аргалыг болган. Көстүп көрбөөн күчүлүг демир-оруктуң ийи кожаалары безин оларга дуза болбаан, олар чүгле ийи хол дег, Саян дагларынче углай халбактанып чыдып калганнар...

Рельстер дагжап соктажырга, чүректер база-ла оларның аайы-биле дынзыг соп чораан: «Фронтуже!.. Фронтуже!..»

Мээң чурттап турар суурумнуң адын Мирогоща дээр. Кадайымның ады Любовь, ооң чурту — Житомирщина.

Мээң украин чонум төөгүзү узун болгаш байлак, ооң бөгүңгү болгаш келир үези, ооң миллион оолдары болгаш уруглары-биле байлак, оларның аразында — Мирослава, Любомир деп аттар кайы көвей.

«Шын», «Хлеб», «Хосталга» деп сөстөр-биле бир дөмей «Тайбың» деп сөс мээң чонумга чаңчыккан сөс-түр. Мээң чонум кажан-даа, кымче-даа халдаашкын кылып көрбөөн, а бир эвес ындыг таварылга турган-даа болза, хоругдаттырган акыларын болгаш дунмаларын хостап алыр дээш кызыгаар эртип чорааннар (ортаакы вектер үезинде запорожье казактары Турцияже поход кылып тургулааны), чок болза өске чонга дуза чедирери-биле (бистиң чүс чылдарның 40 чылдарында Кызыл Шериг Европаның дыка хөй чоннарын фашист кулданышкындан хостап алганы).

Мээң ачам база фронтучу кижини, эки турачы. Ооң ужурундан тыва эки турачыларга чүрээм чоок, тудуш чадавас, олар мээң төрөөн суурум Молодавону, ооң кыдыг кызыгаары Маивка хуторну, дайын үезинде карталарга Ксаверовка деп адап каан турган суурну база хостажып, дайылдашканнар. Ол хуторга мээң ием төрүттүнген. Ында мээң өгбелеримниң чевеглери бар. Ында мээң дөзүм, угум бар. Кавалерист-араттарга курлак чедир мөгөйдим.

Фашист араатаннарга мээң дөзүмнү узуткадып кагбаан,

чаа амыдыралды берген, камгалап, кавайлап алган буянныг кижилер ол-дур.

Чамдыкта кулакка анчыг сөстөр база дыңналы бээр: 208 борбак кижилер-дир, оон ыңай чүл?.. Сая-сая армияга оларны канчап деннээрил... Шак ындыг чегей бодалдыг кижитаварышканда дыка-ла эпчоксунар мен ийин. Ол ышкаш, 20 миллион, Тиилелге хүнү деп байырлалды билбес, дыннавайн барган кижилернин мурнунга чүрек чымырткайны бергиже ыяды бээр мен. Ийе, мээң ачам — фронтучу, Берлинден ыңай, Эльбага база четкен. Бажыңвыста өг-бүлениң ыдыктыг эт-севинин аразында американ солдаттың белектери бар: бөдүүн омааш биле дадарбас кандан кылган серээ. Американ омааш биле украин хлеб. Шак ынчан Эльба хемниң кыдыынага акациялар чечектелип турда, украин Иваннар биле американ Джоннар очулдурукчу чокка бот-боттарын билип ап турганы дег, американ омааш биле украин хлеб ам-даа бот-боттарын билчирлер болгай. Элээн үе эрткенде, ону «соора очулдурганнар» база тыштып келгеннер — боттарына ажыктыг, а өске улустарга хоралыг кылдыр «очулдургаш», сеткилдиң ханызындан хүлүмзүрүгнү ийи арынныг ырзагар хүлүмзүрүгже, эгиннерге эр ёзу-биле часкаашкынны — ооргаже оор ёзу-биле бижекти кадапканы дег кылып алганнар.

Ооң ужурундан ол 206 тыва эки турачылар дугайында хөй-ле бодап турар апарганым ол. Мен бодаарымга, эки турачы кижилер чылдың-на көвүдөп-ле, көвүдөп-ле турар болза эки. Бөгүн кижитүрүзү тайбың камгалалының эки турачызы болуру эргежок чугула.

Улуг Тиилелгениң 40 чылының бүдүүзүндө Кызыл Армияга тыва чоннун белекке бергени 40 000 дайынчы аъттарының дугайында бодап олур мен. Делегейниң ийиги дайынынын казыргызына оларның челдери киискип, фашистерни көргөш, карактары киленнээнинден чидигленип, ужугуп бар чыдарын даап бодап алдым. Совет Эвилелинге дузалаары-биле Саян артында араттарның чорутканы беш эшелон сүйбелээниң дугайында бодап келдим, сактырымга тыва аваның даарап кааны хол-хаптары онгуга чыткан, даарта тулчуушкунче кирер дээн ачамның салааларын чылыдып берген ышкаш болду. Тиилелге дээш фронтуже чоруттунган миллион тыва акшаларның дугайында бодан ор мен, олар самолёттар, танкылар, үгер-боолар бооп хуулуп алгаш совет шериглер-биле, тыва эки турачылар-биле денге тулчуп турганнар.

Чүргүй-оол Намгаевич Хомушкунуң дугайында, ооң Украинага гитлержи идегеттер-биле тулчуп турганы, Тарас

Шевченконуң чурту — Черкащинага кылган маадырлыг чо-руун бодап келдим.

Умань чанынга тулчуушкуннарга киришкени дээш тыва кижиге Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывыскан.

Ада-чурттун Улуг дайынының төөгүзүндө чүс-чүс, муң-муң алдарлыг арыннар бар. Ол үеде, бүгү-ле суурлар, хоорайлар аразында эрте бурунгу украин хоорай Дубно шылгарангай рольду ойнаан. Чүгле борта дайының баштайгы минута-ларында орус ужудукчу Иван Иванович Иванов эң-не баш-тайгы агаар таранын кылган. Ам ол хоорайже кирер орук аксында бедигээште самолёттун тураскаалы кылытып үнө берген, ында Совет Эвилелиниң Маадыры И. И. Ивановтун ады алдын үжүктөр-биле бижиттинген. Дубно хоорайга дайының баштайгы цеделязында эң-не улуг тапк тулчуушкуну болуп эрткен, аңаа бистиң чурттун девискээринге эң-не баш-тайгы тапк таранын орус тапкист А. Ф. Фролов кылган. Украинаның Компартиязының Төн Комитетиниң болгаш УССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң доктаалын ёзугаар Тиц-лелениң 40 чылында Дубно хоорайга маадыр тапкистерге улуг тураскаал тургустунар.

Дубно хоорайны хостажын тура, янзы-бүрү нацияларнын кижилери кайгамчык маадырлыг чорукту кылып турганнар, а оларның аразында — тыва эки турачылар. Бо дугайында канчаар-даа бижиттинген. Бодум хуумда бодаарымга, ийи документини барымдаага алза эки. Бир дугаарында — шериг эртемнериниң кандидады, доцент П. Ивановтун 1981 чылдың январь 4-те «Кызыл сылдыс» солунга парлаттынган чүүлүндө мынча деп бижиттинген:

«Правобережный Украинаны долuzu-биле хостаарынга Дубно чанынга тулчуушкуннар совет шериглерниң эң-не улуг шаап халдаашкыннарының бирээзинге хамааржыр...»

Оон ужурундан, Дубно соонда, тыва кавалерист шериглер оон ынай тулчуушкуннарга киришпээн-даа бол (чамдык тыва шериглер эш-өөрүндөн астыгып калгаш, өске шериглер-биле кады Берлин, Прага хоорайларга четкеннери база бар), Саян дагларының эзирлери Барыын чүкче шаап халдаашкынче улуг идигни бергеннер.

Оон-даа артык үш дакпыр солун, ийи дугаар документ бо: 1976 чылдың мартта «Комсомольская правда» солунга парлаттынган журналист В. Губаревтиң белеткээни, Юрий Алексеевич Гагаринниң космосче баштайгы ужудуп үнгени «Восток» деп кораблиниң башкарыкчы-конструктору Алексей Иванов-биле интервью ол. Дайын үезинде, келир үениң кон-структору хүн демдегеллердин бижип турган, оон ап көөрге,

ол тыва эки турачылар-биле кады тулчуп турган болду. Чижээлээрге, ол хүн демдегелинде 1944 чылдын февраль 12-де Дубно хоорайның чанында хүрээ девискээри эртенги шактарда эжелеттиген деп бижээн. Ол-ла уттундурбас хүннерде Сурмичи дээш, дайзынның каш дакпыр күштүг шерии-биле тыва гвардейжилернин тулчуп турган үези ол.

Каш чыл бурунгаар Ак-Довурак хоорайга чоруп чорааш, октаргай корабльдеринин конструктору Алексей Ивановтун дугайында сактып келгеним ужурлуг чүве. Аңаа тыва дагдугунуң он-он черге ажыглаттынып турарындан аңгыда октаргайда база ужуп турар деп бир дугаар билгеним ол чүве. Октаргай делгемнерин шингээдиринге Тыва база иденкейлиг киржиң турарыңга чоргаарлаңыр эргелиң. А ол бүгү эрте буруңгу Дубно хоорайның чаныңга Алексей Иванов биле тыва эки турачылар денге тулчуп турган үезинден-не эгелээн.

Дубно хоорайның хостакчыларының дугайында чугаалап тура база бир сураглыг кижини уттуң болбас, ол дээрге Станислав Ростоцкий-дир. Сураглыг кинорежиссер сая-сая совет болгаш даштыкы кино көрүкчүлериңге «Белый Бим Черное Ухо», «Доживем до понедельника», «А зори здесь тихие...» дээш оон-даа өске талантылыг киноларны бараалгаткан. Алексей Иванов дег, ол база Ленинчи шаңналдың лауреады. Украин черге тыва эки турачылар-биле кады кожа-хелбээ тулчуп чораан...

...Аян-чорук кылырыңга ынак мен...

Сөөлгү чораан оруктарымдан үш орук менээ эргим. Бирээзи — чаш шаамның хемчигежи Иква хем, а оон бир адырын «Правда» деп адаарын чоокта чаа билип алдым. Ийги орук — Тарас Шевченкоже баар орук. Мээн төрөөн черимге оон кажан-бир шагда кылаштап чорааны оруктары-дыр ийин. «Тарастың арыкчыгажы» деп кара суг бажындан бир-даа пак суг ижип аары менээ аас-кежини-дир.

А үш дугаар ынак оруум — Ровенщинада тыва эки турачыларнын эрткен маршруду. Ол дээрге мээн хүннүң-не, бүгү назынымда эртер оруум-дур, чүге дээрге, «Червона зорка» солуннун редакциязынче ажылдап чоруурумда, бодумнуң Мирогоща деп суурумдан Дубно хоорайже хүннүң-не ажылдап баар оруум ол, оон соонда мени Тыва эки турачылар аттыг кудумчу мени уткуп алыр чүве. Моон мурнунда бо кудумчуну Мирогощанская деп адап турган. Сурмичи деп суур бо хүннерде чок, ол ам улуг хоорайнын чаа микрорайону апарган. Тыва эки турачылар аттыг кудумчу мени хүнде бир

уткуп, бир үдөп каар, ынчангаш аңаа ынаам кончуг. Узун-даа эвес, чаңгыс километр кудумчу-ла болгай.

Тыва эки турачыларның маршруду-биле бо хүннерде чо-руп тура, «Эзирниң тевии» деп уран-чечен документалдыг тоожу-балладаны бижип турар мен.

Ынчалза-даа ону далаш-биле биживейн, маадырларым-биле дораан чарылбайн, хей-аът киришकिनниң аас-кежиктиг минуталарын ам-даа узадыксаарым кончуг, ол чогаал ном делгүүрүңге анаа-ла бир каас-коя, номчуттуна хона бербес, Мөңгүлек болгаш Говерлы дагларындан артык бедик, онза-гай болгаш буянның ном болур ужурлуг.

Тыва-биле төрөлдөшкеним соонда, көңгүс билбезим чорааным Деражно суур-биле база чоокшулажып алдым. Ындыг суур бисте барын дыңнаан турдум, ам ол суурда кызыл истекчилерден үргүлчү чагаалар болгаш бандерольдарны ап турар мен. Украинаның чүгле Деражно суурда тыва эки турачыларның чаңгыс музейи бар, чүге дээрге маңаа 1944 чылдың январьның сөөлгү хүннеринде Горынь хемниң оң талазынга бир дугаар тулчуушкунну, дадыгышкынны маңаа эрттиргеннер.

Ооң соонда Клевань, Шпанов, Ровно, Тынное, Жорнов, Ксаверовка — Маивка, Погорельцы — Привольное, Пантелія, Рачин, Дубно, Ярославичи деп суурларны хостажып, 200 километрни ажып эрткеннер.

Шак борта, Млыновск районнун, Ярославичи хоорайга 1944 чылдың март 10-да тыва эки турачыларны чуртунче үдөөн хүнү. Аъттыг-шеригжи араттарның эскадрону Ровеншинаның чартык кезини эрткени — эвээш эвес, мөңгө назыда артар узун-узун оруктар-дыр.

Бедик дагның бажынче үнүп келдим!

Ынаар үнөр орук делгем болгаш таптай базын каан. Эльбрус азы Мөңгүлек бажынче үнгени-биле дөмей, чүрек дээрге дыка соп, чымырткайшып келди.

А мээп бо турарым бедигээш чырык чер кырында эн-не ыдыктыг бедигээш-тир, мен аңаа дискектерим-биле сөгөдей олурупкаш, ооң кадыр хаваан ошкап каар мен. Бо бедигээш-тен карак суу дег мөңгүннелчек үнүг булак суу агып үнүп чыдар. Бо хырааланган баштыг бедигээш бистин уруглары-выстың, оларның уругларының бедигээжи болур. Мээң чо-нумнун салымының бедигээжи-дир.

Бедигээш харыы кылдыр чүнү-даа ыттавады. Ындыг-ла болзунам! Шупту чүвени чугаалап бергениңге четтирдим, мээң чаш чылдарымның бедигээжи!

*

МӨҢГЕ ЧУЛА

1. БАЛЛАДА

«Суму чоннуң чурту боордан, сураа үнмээн»,
Суургалар дег, сүүрлерлиг Хайыракан
«Дүдүскектің аразынче дүндүүштелдир»
Түвек чокка дүлнү берген көстүп турган.

Барык, Сенек оя чурттаан
Балдаң ирей төрөөн оглун,
Кечим ышкаш хензиг боорга,
Кечил-оол деп адап алган.

Сайлыг-даштыг Улуг-Хемниң суу дажып,
Саян сында эрини ажыр мөөрсөп чыткан.
Кечил-оолду хензиг деп көөр барымдаа чок,
Херлип-көстүп, эзер сынмас өзүп келген.

Чылгычы боор оол-дур дээш,
Чыраа-саяан тудуп соодуп,
Малчын болгаш, аътка чүдөөн
Балдаң ирей манап орган.

Черивиске халап кээрге, сыдым эвес,
Селемени арат оглу шилип алган.
Түлүштерниң Кечил-оол дег түрлүг эр чок,
Түмө дайзын сузун баскан капитан ол.

Тыва чернин эзирлерин
Дыңгыл кылдыр баштап алгаш,
Ынак чуртту хостапшышаан,
Ыдык чаага тиилеп үнген.

«Суму чоннуң чурту боордан, сураа үнмээн»,
Суургалар дег, сүүрлерлиг Хайыракан
«Дүдүскектің аразынче дүндүүштелдир»
Түвек чокка дүлнү берген көстүп турар.

Эргим чурттуң ыдыктыг даа
Эки тура командири

Кечил-оолга тураскаал бооп,
Кезээ шагда чырып турзун!

2. РЕКВИЕМ

Хүрүм шүглээн хүрөң хамчык — фашист ёра
Хүннээректээн Совет чуртче шурап кээрге,
Энерелдиг хосталга дээш тулчуу чораан
Эки тура эрес эрлер, кайда силер?

Дидимнерге өргүл!
Дириглерге мөргүл!
Маадырлыг барганнарның
Маанайын маңнай шыпсын!

Чамбы-дипке чаа-чалбак басчып чорааш,
Чартык хуунар чанып келбээн, экер эрлер.
Хары черге буян кылган сүлдөңөргө
Кадагааты чоннар безин чүдүп чоруур.

Дидимнерге өргүл!
Дириглерге мөргүл!
Маадырлыг барганнарның
Маанайын маңнай шыпсын!

Тыныңарны Ада-чурт дээш берген силер,
Тыныжыңар изиг хевээр, эрлик эрлер.
Төккөн арыг ханыңарның сенгили ол —
Төрээн Тыва Советтиг чер болу берген.

Дидимнерге өргүл!
Дириглерге мөргүл!
Маадырлыг барганнарның
Маанайын маңнай шыпсын!

3. АПОФЕОЗ

Чалымнарлыг, эзимнерлиг тандывыс —
Саян сынга уя туткан эзирлер!
Ажыр ушкан арттарыңар санаңар,
Ада-чурттуң Улуг чаазын сактыңар.

Эки тура оолдар, кыстар,
Эгүүр шагда чалыы силер!

Хүндүнерге салгалдар
Күдүк базып мөгеер!

Ужарларлыг, шорааннарлыг хемивис —
Улуг-Хемни уннай чурттаан эзирлер!
Каптагайны караңгыда чырыдыр
Хайыралыг хавыяаңар чайназын.

Эки тура оолдар, кыстар,
Эгүүр шагда чалыы силер!
Хүндүнерге салгалдар
Күдүк базып мөгеер!

Дыңгылдайлыг, хөөмейлиг чуртувус —
Тыва черге ойнап өскөн эзирлер!
Чаалап берген тайбыныңар ыдыктыг,
Чаагай кежин совет улус оскунмас.

Эки тура оолдар, кыстар,
Эгүүр шагда чалыы силер!
Хүндүнерге салгалдар
Күдүк базып мөгеер!

*

Николай Куулар

ХОЛА ӨӨК ДУГАЙЫНДА БАЛЛАДА

Тиилелгениң марш-ырын майның тоста
Динмирээн дээр оркестри ойнай кааптар.
Часкы дээрге салюттарның чечээ частыр,
Чаңгы-эзир бүгү чуртту эргий ужар...

Торгалыг деп бичии суурга кырган ие
Аптарадан беш-адыр сылдыс каастаан
Достак өөктү камныы сүргей ужулгаштың,
Аштап-чүлгүң, оглун сактып олургулаар.

Дайын-чааның когун үзе басчыр диген
Танаа-Херел эзеринче оруп турда,
Үстүп калган хола өөктү, караа чаштыг
Үдеп турган авазы тып, шыгжап алган.

Чеже часты, кышты өттүр күжүр ие
Чедип кээрге, демги өөктү хөйлецинге
Илип бээр дээш, ырак черге калган оглун
Идегелин чидирбейн манап чоржук.

Михаил Сундуй,

эки турачы

БАШТАЙГЫ ТУЛЧУУШКУН

Эжелекчи гитлержи аг-шеригин чылча шаварынга тыва эки турачыларның эвээш-биче-даа болза киирген үлүг-хуузу төөгүге артып калган. Шынап-ла харын, Тываның нам, чазаа, арат чоңу ол үеде патриотчу, интернационалистичи хүлээлгезин ак сеткилдий-биле күүсеткен. Бүгү делегейнин бурунгаар депшилгелиг кижини төрөлгөтөтүнүн фашистиг Германияны чылча шаварынче угланган күзел-чүткүлүнге ол бүрүнү-биле каттышкан база ону херек кырында бадыткаан. «Улуг Совет Эвилели-биле акы-дунма харылзааны быжыглаарынга Тываның эки турачыларының Украин черге төккөн ханы тодаргай үлегер-чижек болган» деп, Салчак Калбакхөрекович Тока бодунуң сактыышкынынга бижээн.

1944 чылдың январьның 25—26 хүннеринде Чарторийиниң (бис ол черни аза ораны деп адаан бис) малгаш-баларлыг, тулаалыг черлерин эртивис. Чернин байдалын разведка тодараткан. Взвод командири улуг лейтенант Монгуш Сат взвод командириниң дузалакчызы улуг сержант Ховалыг Калбакты, ийиги салбырның командири Оюн Сарат-оолду база мени келдиртип алгаш, картадан Деражно суурнуң туружун тайылбырлап берди. Ол бистиң дайынчы белеткеливистиң байдалын хынап айтырган. Аът-хөлдүн, боо-чепсектиң байдалын, хол гранаттары, октар, кывар холуксаалыг шилдер кайы хире белеткеттингенин, аыш-чем курлавыры кайы хире барын билип алгаш, дайынчы байдалды күштелдирерин дужааган.

1944 чылдың февраль 28-те Деражнодан 15 километр хире черге, арга иштинге доктаадывыс. Ол хүн бистиң взводувус дүнеки камгалалга турган. Дүнекиниң ийи шак үезинде онгуда дайынчыларны хынап кааш, чер блиндажка орган мен. Ам онгуда Монгуш Бюрбю, Маады Баян-Төгүс, Түлүш Сундуй-оол база оон-даа өске дөрт хире дайынчы бар.

«Хенде хох!» деп алгы дынналыры билек, автомат чыжырткайны-ла берди. Дайынчылар Х. Калбак, О. Сарат-оол база мен үне-ле халыштывыс. Ол дүне айдың турган чүве, дезип бар чыткан фашистерни боолавышаан, онгуда дайынчыларга дузалаштывыс. Сөөлүндө командиривис М. Сат биске дүнеки «аалчылар»— немецтерниң хайгыылчылары болганын, олар бисти эскербейн, кырывыс орта келгенин дыңнаткан. Ооң түннелинде үш фашист өлүрткен, бирээзи балыглаткан болду. Балыглаткан фашисти полктуң штавынче алгаш барган. Дайзыннар ол дүнеки сегиржип алышыкынга Түлүш Сундуй-оол биле Маады Баян-Төгүстү аар балыглап кааннар. Шак ынчаар дыл тудуп алыр дээн фашистер боттары бистин холувуска кирген.

Тыва эскадрондан бистин үшкү взводуvus ынчан бир-ле дугаарында дары чыдын тынган болгаш хан база балыгланышыкын деп чүвени херек кырында көргөн. Взвод командири Монгуш Сат боолар болгаш автомат даажын дыннап кааш, үр-даа болбаанда биске аъттыг халдып келген. Ол болган болуушкунну тодаргайлап көргөш, база катап серемчилелдиг болурун дужааган.

Эртенинде взвод командири эскадрон командири капитан Кечил-оолдуң биске өөрүп четтиргепин дыңнаткан. Шериг улуска командиринден аас шанналы алырга дыка өөрүнчүг болур чүве, ынчан улам хей-аът кире берген бис.

Хамааты дайынынын маадыры Морозов аттыг 8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязынын 31 дугаар полугунуң бир дугаар эскадронун командылаан эрес-дидим, оон мурнунда ла тулчуушкуннарга каш катап киржип каапкан татар капитан Хафис Ахмеджановтуң эскадрону-биле кады бистин улуг лейтенант Монгуш Саттың взводу капитан Ахмеджановтуң командылачы-биле Деражно суурну шаап халдаашкын-биле хостаар ужурлуг даалганы полк командири полковник Поповтан алган.

Деражно суурга гитлержилер күштүг камгалалды кылган турганнар. Танкыларны, артиллерияны, минометтарны көнчүг эптиг черлерге чажырып тургускан, кажан бирги эскадрон суурже дорт шаап халдап кирип турда, бистиң взвод он талазындан халдап кирген. Ынчан гитлержилер бүгү-ле хевирниң чепсээ-биле шуурган дег отту ажыда берген.

Капитан Ахмеджанов аъттыг шаап халдаары бергедей бергенин билгеш, чадаг шаап халдаарының медээзин берген. Баш бурунгаар дагзып каан аът ажаар дайынчыларга аъттарывыс берипкеш, чадаг халдап кирген бис. Фашистер-биле кадыг-дошкун тулчуушкун эгелээн. Хар холушкак чачс чаап

турган, сапыктар хончу ортузу чедир малгашче кадалып кире бээр. Гвардейжилер ону-даа херекке албаан. Бис командир-вис Монгуш Саттын: «Төрээн чурт дээш бурунгаар!» деп командазы ёзугаар бурунгаарлап кирген бис.

Бүгү-ле кичээнгеи немецтерниң от ажыдып турган черлеринче угландыргаш, ланчылардан болгаш автоматтардан боолавышаан, бурунгаарлаптарывыска, немецтер бисче база катан калчаалыг боолаашкынны эгелей бердилер.

Қыштың кыска хүнү ажа берген. Сырат-оолдуң салбырынын дайынчылары солагай талазындан, мээң дайынчыларым оң талазындан халдап киргеш, Деражнонуң чөөн талазында кезек бажынарны фашистерден эжелеп алган бис.

Ол аразында полктуң үгер-боолары, минометтары дайынчының от точкаларың базары-биле күштүг адышкыннарны эгелээн. Бистиң кырывыс-биле снарядтар сыыгайнып эртип, фашистерниң быжыглалыңга дорт дүшкүлээш, чер-дээрни сиртиледир частып, оон-моон кыптыгың үнген өрт карангыны чырыдыпкан.

Серемчилелди кошкадып болбас! Ынчангаш кады чоруурум Монгуш Сүдөр-оолга Сырат-оолдуң байдалын көргөш келирин даастым. Ол үр болбайн дедир келгеш, ында байдал эки дээрзин дыннатты. Ол аразында Кыргыз Маадыр-оол бо-ла девидээн чедип келди.

— Сеңгин өлүрткен-дир, эш командир!— деп бо-ла.

«Сеңгин өлүрткен!» деп бодалдан хомудап тура халыдым. Бистиң взводтан бир дугаарында дайынчы өлгөн. Ооң мурнунда арга иштинге дүне када немец хайгыылчылар-биле сегиржиң алганывыста, ийи дайынчы база балыгланган болгай.

Түлүш Сеңгин-биле ТАР-ның революстуг шеринге 1941 чылда кады келдивис. Ревшеригниң харылзаа взводунга кады албан эрттирип турдувус, дыңнангыр, кандыг-даа даалгадан дадай дивес эр-ле болгай. Ол телеграф дүлгүүрү-биле радио дамчыштыр чүве дамчыдып турда суг амыр-ла! Хензиг када кашты хайныктыр боданыптым.

Ам ооң ынак кадайы бистиң ырак Тывавыстың Чаа-Хөлде дулгуяк арткан. Ооң уруглары база өскүссүрээн. Дайын ол хире кээргел чок! Фашистерге өлүм! Эживиске чеде бергеш, оон бижик документиңерин ап алгаш, үрелген бажың чаныңга ону эде чыттырып кааш, взвод командиринге дындадыры-биле Кыргыз Маадыр-оолду олче чоруттум. Мен камгалалывыска дедир чедип келгенимде, ында-мында снарядтар частып дүжүп, оң талавыстан моторларның дааш-шимээни

киткеп, танкыга удур бооларның адышкыны, гранаталарның күштүг чаза тевишкиннери дынналып турган.

Хенертен Монгуш Қалдың чеде хонуп келгеш, взвод командири мени база Сырат-оолду дүрген келдирткенин дыңнатты. Аңаа чеде бердим. Полк командири полковник Поповтуң берген дужаалын Сат биске таныштырды. Горынь хемни кежилдир көвүрүгнү канчал-даа фашистерге берип болбас, артиллерия сылта дүжүрүпкен соонда, көвүрүгнү холга алып болгаш, орта камгаланыр. Ону бүгү таладан камгалаар. Кандыг медээ болурун билир силер. Дужаалды күүсединер!— дээш, ол бисти чорудупкан.

Полктуң үгер-бооларының дааштаашкыны эгелээн, он минута хире болганда, шаап халдаарының медээ ракеталары дээрге чырый берген.

Дайышның калчаалыг боолаашкынын бистиң артиллерия-выстың үзе кирипкенин ажыглап алгаш бир бажыңдан, бир бажыңче халдавышаан, автоматтар болгаш лапчыылар-биле боолавышаан, бурунгаарлап-ла орган бис. Ол үеде взводувус командири Сат бистиң ийи салбырывыстың аразынга келген, оон командылаан үнү кайы-даа салбырның дайынчыларынга дынналып турган.

— Бурунгаар, оолдар! Бурунгаар!

Дайышның снарядтары, миналары ында-мында чазылган, чырыдар октар ол-бо таладан чырыдып, сыйтыгайнып-ла турган. Хар холушкак малгаш частышкындан өрү үнүп-үнүп, дедир баткаш, кижини хөме шааптар. Бистиң боолаашкыны-выс-биле өрттенген бажың-балгаттың дааш-шимээни каттыжып кээрге, чер-дээр динмирер үнер. Частышкын чалгы кижилерни ол-бо талаже алгаш шывап турар. Ол үеде Сырат-оолдуң взвод салбырының дайынчыларындан Оюн Сеңгин өлүрткен болгаш командиривис Монгуш Сат балыглаткан. Ынчалза-даа командиривис балыгланган эктин шарыдып алгаш, ам-даа үнү сергек командылап турду:

— Сырат--оол! Сундуй!..

Чамдыкта дайынчыларже дорт команда берип турду:

— Ак-оол! Көвүрүгнүң соңгу талазында пулемет адып турарын көрүп тур сен бе?.. От! Бурунгаар, оолдар! Бурунгаар! Төрээн чурт дээш, бурунгаар, оолдар! Төрээн Тывавыс дээш, оолдар!..

Хамык дааш-шимээнден командирниң үнүн дыңнавайн бардым. Билдинмес, арай ырай бергенивис ол ийик бе, хөй бажыңнар чок ажык черге чоокшулап келген хире бис. Мээң салбырым дайынчылары биле Сырат-оолдуң дайынчылары

колдуунда чангыс черге кожаланчып келген. Калбактың чоон, көргүрээш, үнү дыңналды:

— Сундуй, Сырат-оол! Дайынчыларынарны эптиг черге камгаландырынар, көвүрүгдө чедип келдивис. Командиривис Сат база катап аар балыглаткан-дыр, эштер! Дайынчыларны ончалаңар, боо-чепсектериңер хынаңар. Мени капитан Ахмеджанов келдирткен, ынаар бардым — деп, ол айтышкын бергеш, карангыда чиде берди.

Камгаланыр эптиг черлерге доктаадывыс. Оон Сырат-оол биле ыт чок кожа олурун алгаш, кээшпевис ораап, одувус чажырып, таакпылап, чугаалажып орган бис.

Оон хенертен Сырат-оол тура халып келгеш:

— Калбактың чүү чугаазыл моң, Сат аар балыглаткан деп аан? Ону барып көрээли — дидир.

Мен база сырбаш дээш, тура халыдым. Ынчан мен 23 харлыг турган мен, а Сырат-оол 30 хар чедип-ле турган боор. Чүү-даа болза улгады берген, угаан кире берген кижги болгаш чүвениң байдалын эскерип кааны ол боор, ол аразында Калдың база көзүлбеди. Командириниң чанынга-ла турган хире.

Халчып бар чорувуста, Калдын:

— Туруңар! Кайнаар баарыңар ол?— деп кыйгырды. Оон чанында Севил база тур. Оларга чедө бергеш, харлыгып калган көрүп тур бис. Кым-даа ыт чок. Оон бис чүү-даа болза биче командир улус болгаш чыткан командиривистиң чанынга дискек кырынга олуруп алгаш, маадырлыгы-биле өлгөн командиривистиң ийи талазындан шинелин эде тудар бодадывыс. Ындыг болза-даа Севил биле Калдың улуг улустар болгаш командирни эде чыттырып каан болду. Ынчан маадыр командиривистен чарылдывыс.

Дайын үезинде шериг кижиге белең чүве черле турбас, ол дүн-хүн чок чүс-чүс километр кадыг-берге оруктарны эртер, а доктааган черинге бир дугаарында аъттарын ойткарар, боо-чепсезен аштаар, идик-хевин кургадыр, оон соонда ам-на күүһия бар болза чемненир, чок болза котелокка чөм хайындырып ижер. Ынчан турда, удуур шак кончуг эвээш артар. Уйгу-дыш дээрге кижиге чөмдө артык үнелиг деп чүвени сөөлүндө ынчан билген мен. Үр үеде удувайн келгеш, аътты мунуп алгаш чорааш-даа, аътты чедип-даа алгаш, удуй бергеш, оруктан өскээр чорта бээр азы аьдын чедип алгаш өскээр кылаштай бээр. Ынчангаш бис мурнунда аъттын кудуруундан туттунуп алгаш чоруур апарган бис.

Тулчуушкун шөлүңгө дайынчы эжинден чарлыгы бир берге. Эң ылангыя командири өлүрге, дыка берге чүве чораан.

Севицдин карааның чажын чодуп турарын көрүп кааш хая көрнү берген мен, караам чажы база төктүп келген.

Монгуш Сатты баштай көргөн кижн кадыг-шыңгыы кижн-дир деп бодаар. Шын, ол пегелделиг кижн чүве. Ынчалздаа ол кончуг ак сеткилдиг, угаанныг кижн. Мен Монгуш Сат-биле 1941 чылда дайын эгелээриниң соон дарый ревшеригге албан эрттирип чедип келгеш-ле танышкан мен. Бир-ле катап аът кажаазынга дүне дежурныйлап турумда, Монгуш Сат полк дежурныйы турган-на боор оң, дүне када бо кирип келди:

— Дежурныйда анаа дайынчы Монгуш Сундуй мен, аъттар чемгертинген, турар чери аштаттыңан, эш командир — деп илеткедим.

Ол аъттарны хынап көргөш:

— Дежурныйлаашкыны уламчыланар — дээш, ёзулааш үне берди.

Мен ынчан дыка сүрээдээн мен, шеригге келге-ле бир ай чаа ажын турдум. Аъттарны база-ла шетка-биле аштап эгеледим. Дежурныйдан халашканым эртенниде, ынчан бистин харылзаа взводунуң командири лейтенант Сотпаяк турган чүве, 1941 чылда Тамбовтуң шериг училищезин оон дооскаш, чаа-ла келгени ол. Эртен взводту чыскаагаш:

— Дайынчы Монгуш Сундуй, чыскаалдын мурнунче! — деп дужаады.

Арным изиш дээш, эът-кежим чымырт диди. Багай дежурныйлаан-дыр мен деп бодал бажымга чык дээн. Чыскаал мурнунче ийи базым үне базап келгеш, сыртая берген тур мен.

Командиривис Сотпаяк уламчылады:

— Дайынчы Монгуш Сундуй аът кажаазынга дежурный хүлээлгезин тергиин эки күүсеткен-дир, эштер дайынчылар. Ол дугайын полктуң харыысалгалыг дежурныйы турган Сат менээ дыннаткаш, айтышкын берди. Ынчангаш дайынчы Монгуш Сундуйга аас шаңналы берип тур мен.

Дем чаа-ла арным изиңейнип, эът-кежим чымырткайнып турган бодум ам харын сеткилим оожургай берди.

— Өөрүп четтирдим, эш командир! — дээш турган черимче шериг ёзузу-биле эргилгеш, дедир туруп алдым.

Оон эгелээш-ле Сат-биле таныжар апарган мен. 1942 чылда менээ сержант ат тывыскаш, салбыр командири кылып кагды. Харылзаа улузунуң барбас-чорбас чери бар эвес. Сат ынчан ревшеригниң ажыл-агый кезээниң начальниги турган чүве, бо-ла таваржы бээр бис. Ол мени боду-биле дөмей командир деп санаар апарган, шериг ёзузу-биле удур-дедир

мендилешкенивис соонда, анаа-ла хөөрежип, чугаалажыр апарган бис.

Ол Ковров хоорайга бир-ле хүн арга иштинге өөредилге эрттирип тургаш, дайынчыларны чапсарладыпкаш, мени бээр келем дидир. Октябрьның 20 үези боор, чылыы кончуг. Таакпылап оран аравыста, Сат менден: «Кадайлыг сен бе?» деп айтырды.

— Кадай чок мен — дээримге, ол кезек боданып оргаш, бодунуң бүтпейн барган ынакшылын чугаалады:

— Ийи-Тал чурттуг кыс-биле таныжып турдум. Таныжып эвес, харын-даа чоок кижилер апарган бис. Ол мээн-биле кады чурттап-даа турган. Чай чок болгаш, ооң ада-иезиниң аалынга чедип шыдавадым, ол сөөлзүредир аалынче чанар, үр-ле келбестей бээр апарган. Оон бис Кызылдан үнүп чоруп турувуста, мени үдеп безин келбеди, бистиң аравыска чүү болганын черле билип чадап каап мен. Бодап көөрүмге, мээң таламдап багай чүве черле болбаан ийин, боду-ла будулган боор. Бир эвес анаа-ла сенээ таарышпас-тыр мен деп чагаа бижээн болза, бо кижиниң сеткилинге база эки-ле болгай, ам угаан-сарыыл дүгдө-даа чок, мында-даа чок тур. Сээң кадай чогуң эки-дир — деп, ол чугаазын доосту.

Деражиже шаап халдаар шагывыс мырынай чоокшулап келгенде, Саттың дын тудукчuzu командириниң «дегтярев» дээр автомадының артык дискизин эзериниң башкы дергининге дергилеп, баглап алгаш чораан чүве-дир. Ол бир-ле көөрге, артык дискизи дергиден үстүп чыдып калган болган. Ону ол менээ илеткеди. Мен ону доп-дораан Сатка илеткедим.

Сат ынчан ооң арнынче дорт көргөш, мынча дээн:

— Ол дээш сени мен бо-ла черге адып каап болур мен, чүге дээрге сен чүгле дын тудукчuzu эвес, а харын — дузалакчы-дыр сен. Шериг чепсээ чидирер чорукту Төрээн чурттуң мурнунга улуг кем-херек үүлгедии деп санаарын эки билир силер. Ындыг-даа болза, тыва эскадронувус ады дээш, сенээ өршээлди көргүзүп тур мен.

Ол автомадын дедир тыртып алгаш, хая көрнү берди. Ону көргөш, мээң баарым ажыш кынган. Командиривисти оожуктуруп, арга-чадаарда старшина Дажы-Серенни дамчыштыр артык дискини тыварын безин анаа азаадым. Ол белен кайын тыптырыл! Артык чүве кымга турарыл.

Ол үеде Саттың сагыш-сеткилинге чүү хөлзеп турганын кижжи билир эвес. Ооң хүлээп алган шийтпири ёзулуг-ла дайынчылары дээш, чаңгыс чер чурттуг дайынчы эш-өөрү дээш, түннелинде тыва эскадроннуң ат-алдары дээш, Тыва-

нын арат чонунуң нам, чазааның ады дээш ындыг шиитпирни хүлээп алганы билдингир.

Ам бистиң турар черивис кончуг эптиг. Ол Горынь хемниң чөөн талакы бедик эрипиниң кырында кезек бажыңнарның чанында. Бистиң часпас адышкыңнарывыстан чангыс-даа фашист көвүрүгже чоокшулап шыдавас турду. Ынак командиривис дээш өжөөн негеп, чангыс-даа ок халас барбазын дээш, бистиң тыва эки турачылар фашист каяа-ла караш дээр-дир, аңаа ону чыттыр адып турдувус.

Ол аразында изиг чем база чедип келген. Хайгааралды бичии-даа кошкатпайн тургаш, элчип-селчип чемненип алган, таакпылаар кижини таакпылап, идик-хевивисте малгаш-баларны аштаттынып алдывыс. Қалбак элээн болганда эскадронун замполиди Монгуш Байыскылаң-биле кады келди. 1944 чылдың февраль бирээниң хүгү, эртенгиниң даң бажы. Дүнеки тулчуушкунун дугайын Байыскылаң биске чугаалап берди. Бистиң кожаларывыс эскадроннар дайзынны чыырып келген, солагай талазында Ахмеджановтуң эскадрону халдаан, танкыга удур взводтар шаап халдавышаан. Деражно суур колдуунда хосталган, боолаашкыңнарның даажы улам ыраң бар чыткан, арткан немец кезектерниң дезип турары илден апарган.

Дүнеки тулчуушкун үезинде Монгуш Байыскылаңнын биске үш дугаар келгени ол боор.

— Бистер Тываның Революстуг Намының кежигүннери, аревэчилер, эки турачылар бо тулчуушкунга маадырлыгы-биле өлгөн эш-өөрүвүстүң, ынак командиривис Монгуш Саттың күзеп чораан күзел-чүткүлүн эчизинге чедирип, ханны хан-биле, өлүмнү өлүм-биле харыылаар бис, эштер! Ам Деражно суур немец-фашистиг эжелекчилерден хосталып турардыр, бистиң мурнувуста улуг хоорай бар. Ол болза Украин ССР-ниң бир облазының төвү Ровно деп хоорай, ынчангаш дайынчы бүрүзү ол хоорайже шаап халдаашкыңга белеп турар ужурлуг — деп, Байыскылаң чугаазын доосту.

Дайзын-биле демиселге амы-тынын харам чок берген эш-өөрлеривис дээш минутаның кажыыдалын ыт чок ёзуладывыс.

Ада-чурттун Улуг дайынынга совет улустун Тииледгезиниң 35 чыл оюн таварыштыр Ровно облазынга тыва бөлүк эки турачылар барып чораан бис. Ында чыдып турар Тываның эң эки оолдары дайынчы эш-өөрүвүстүң хөөрүнге мөгөйип, чырыткылыг тураскаалының сактыышкын ёзулалын кылган бис. Өлгөн эш-өөрүвүстүң аразында мээн адымны база алдын үжүк-биле бижип каан болду. Кады чораан өөрүм

«чурттаар болгаш база катап бурган оранынче баар ужурлуг чериң бо-дур, манаа чыдып калыр болзунза эки-дир» деп баштактанып-даа турдулар.

Үжен беш чыл иштиңде Ровно облазы, ооң тэвү Ровно хоорай таныттынмас кылдыр өскөн болгаш сайзыраан болду. Мен чыткан госпиталымны, ынчан 4 каът школа бажыңын арай боорда билдим. 1944 чылда ол хоорай колдуунда ыяш бажыңнарлыг турган. Ам ында сес-тос каът даш, тууйбу чуртталга бажыңнары, улуг-улуг фабрикалар, заводтар, культура, чырыдышкынның албан черлеринин бажыңнары, чаа-чаа тудуглар бар.

Кым-даа, чүү-даа уттундурбас! Ада-чурттуң улуг дайынынга совет улустуң маадырлыг чоруунга өндүр чырык тураскаалдар Ровно хоорайда база мөңгези-биле туруп турар.

*

Василий Белеккей

ДАЙЫНЧЫНЫҢ ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИНДЕН

Ровно дээш тулчуушкун

Бистиң мурнувуста Украинаның область төвү үлетпүр бүдүрүлгелиг, хөй демир болгаш чазаглыг оруктарның белдири улуг хоорай барын дайынчылар билип чораан. Ровнода немецтерниң джжинге дээр чепсегленген хөй күжү бар деп полктуң Иван Кузнецов баштаан разведчиктери илереткен дээр медээни биске дыңнадып турган.

Немецтерниң бо күжүңге удур Ровноже хоорайның сонгу чүгүнден бистиң 8-ки гвардейжи аъттыг дивизиявыс, мурнуу чүгүнден 13-кү армия халдап кирер. Ол ышкаш Ровнода дайзын-биле үргүлчү тулчуп келген партизан отрядтары болгаш каттыжышкыннары база шавар халдаашкынга киржир деп база-ла билир бис.

Тыва эскадроннуң дайынчылары кончуун-дадайым дивээн-нер. Горынь хемни кешкеш, дайзынны оон ыңай сүрүп, Ровно кайы сен дээш чорупкан. Агаар-бойдустуң байдалы экижн-вээн, хар-даа, чаъс-даа чаап-ла турар. Демир-оруктуң кол станцияларын харылзаштырып турар Клевань деп станция чоогунда демир-орук шугумун үзе кирер деп дужаал келген. Эскадрон дүрген бурунгаарлап орган. Тарымал тоорук, картофель шөлү калбарып чороткан Деревянное дээр суурнуң чанынга келдивис. Эскадрон командири бистиң взводуvусту

суур мурнунда чазаглыг улуг орукту үзе кирип, ээлеп алырын дужааган. Деревянное суурда тулчуушкун эгелей берген. Суурдан үнген чазаглыг оруктуң ийи чарлы берген белдинче оожум кедег-биле келдивис. Суурдан дескен немецтер машиналар, терге, шанактарда сыңмарлажы берген эртин бар чор. Суурдан «фердинанд» дээр дайзынның аар танкызы база бир «фердинандыны» сөөртүп алган, пушказын соонче көрүндүр долгап алгаш, суурже үзүк чок боолавышаан чоруп ор. Биске дужаажып келди. Танк адар боолар демниг от ажыткан. Ол-ла черинге тура дүштү.

Ол аразында Ооржак Чингир-оол танкыларда чеде халый бергеш, кывар суглуг шилдер-биле танкыларны өрттендир берипкен. Чалбыыш аразындан үнген немецтерни кыргыз тудуп кагдывыс. Танк соондан манишкан фашистерни автоматтын үзүк чок оочуру-биле ада бердивис. Ооң соонда база элэи каш бөлүктөр Бүрзеккей взводуңуц соондан сүре аткан огундан орук дургаар сөөк салып чоруп орлар, оларны бис мурнундан уткудувус. Удаваанда эскадрон суурдан ураалап үнүп келген. Ол аразында улуг сержант Кыстаа: «Чазаглыг орук-биле «тигр» танк чоруп ор, эжим командир!» деп илеткеди. Брактан-на боолавышаан кирип ор.

— Ону мен, эжим командир! Граната-биле. Бистин ПТР-леривис ооң мурнундан кылын шой бөскээн өттүр адып шыдавас. «Тигр» оруктан үнер харыы-даа чок, көр даан, оруктуң ийи кыдыы чиндиннээш малгаш, ол ынаар киреринден коргар, малгашка дүжүп олуруптар. Кургаг черже үне берзе, айбылдыг — дээш, Ооржак Чингир-оол гранаталарын алгаш, орук кыдыының оңгары-биле чорупту, Ондар Кыстаа бир ПТР алгаш база-ла ынай болду.

Демир «пар» чоокшулап ор, пушказы-биле үзүк чок боолаан, мурнунда ийи пулеметтарның аксындан кызаңнаан оду безин көстүп келди. Күчүлүг дааштар, частышкын үндү. «Пар» кингирткейнип чоруй тура дүштү, база катап частышкыннар болгулаан соонда, өрттени берген. Кызыл чалбырааш дүргектелип үндү, үр-даа болбаанда чыжырт-дарс дээр күчүлүг частышкын болду. Бистин чыткан черивис безин чиндиш диди. Шой «пар» часты берген, телефон чагызы ышкаш узун пушказы безин хоорлуп чаштай берген. Ол база-ла Чингир-оолдун ажылы болган.

Немецтерниң «тигрге» деткиткен шаап халдаашкыны бүтлейн барган, дедирлениптилер. Эскадрон биске чедип келди. «Даалга күүсеттинген, чидириг чок» деп Пичен-оол эскадрон командиринге илеткээн... Эскадрон дескен фашистерни аъттыг атака-биле сүрүпкен. Фашистер хадылыг арыгларже ки-

рип чаштына бээр аргалыг болган, ынчалза-даа арыгларда партизан отрядтары база чоруп турган, чаштынар чер чок. Эскадрон аъттарның маңы-биле шиитпирлиг дүрген бурунгаарлааш, демир-орук станциязынче халдаарыга белеткени берген. Капитан Кечил-оол бистиң взводувусту Броники дээр чурттакчылыг черни таварааш, демир-орук шугумун үзе кирерин дужааган. Броники чанынга кээревиске, бичии сууржугашта частышкыннар дыңналып тур. Немецтер оон база-ла дезип үнүп тур. Суурнуң өске талазындан база бир шериг кезээ ураалап кирип келди. Бис дүрген бурунгаарлааш, өөрү-вүстүн бажын доза аарак демир-орук шугумунга чедип келдивис. Кежээлсэй берген, демир-орук шугумун миналап кагдывыс. Дескен фашистер корум-чыскаал-даа чок Ровноже сандаргай дезипкен. Дүн ортузунда демир-орук шугумунда күчүлүг частышкын үндү. «Какпада фашист эшелон кактына берди!» джиип оолдар алгыржы берди. Дораан-на орук дургаар улуг чалбырааш дүргектелип, частышкыннар чаңгыланып, дээрже от чаштынып тур. Улуг доскаарлардан төгүлген бензин кыварда андарылган эшелон чаңгыс угда хүрт дээн чүве-дир. Пичен-оол чай аразында-ла капитан Кечил-оол-биле харылзааны тудуп, айтышкын-дужаалды ап турган. Эртенинде өөрүвүсче чоокшулап чоруптувус. Эртен чер чырый бээри билек бистиң кырывыста ужар чүүлүн агаар тулчуушкуну эгеледи. Баштай шүүргедекчи «ил»-дер дээрден үш-үш болуп алгаш кызаңнады адып баткаш, черге мырыңай дыт бажы хире чоокшулап келгеш аткан ок дег дедир көдүрлүп үнер, оон соондан база үш «ил» улаштыр сылта адып кириптер. Бистиң кырывыска мырыңай чавызап кээр: ужудукчүзү, кызыл беш-адыры көстүп кээр. Оолдар улам эрес кирип: «Эр-хейлер, хартыгаларны, эзирлерни!» деп алгыржып, Тывадан дайынчы эскадрилья садып чоруткан деп Билчинир-оол чугаалап келген чүве, ол эскадрилья бо-даа бооп чадавас-даа джип турар. Дээрниң бединде тулчуп турар хыдыкчы ужар-хемелер база дыка хөй. Өрттенип бадын турар фашист самолеттар кара ыжы бурулаан бо-ла черже бадып чыдар...

Эскадронга аъттыг шавар халдаашкынче кирер деп дужаал үнген. Бурунгаар хал кириптивис. Сураан дыңнап шаг болганывыс Ровно көстүп келди. Шаап ора-ла дүже халып, чадаг шавар халдаашкынга кирдивис. Бистиң взводувустун кирер уу — демир-орук станциязы. Дайзынның бетики камгалалы күштүг от ажытты, кезек черге чыда дүшкеш үнгеп кириптивис. Ол аразында немец камгалалдың кырында полктуң үгер-боо, минометтарның дүшкен огу чаашкынныг долу

дег сылба бере берди, удаваанда катюшаның күчүлүг ши-
мээни бустап үндү, ооң ужуккан снаряды бистиң кырывыс-
биле ушкан таан дег шиигейнип эрткен соонда, немец кам-
галалды дургаар изиг-демир кырынче дары тарады чажыпкан
чүве дег чыжырткайны-ла берди. Ол кавынын чери чүк-чүкче
дээрже көдүрлүп үне берди. Девидээн фашистерниң ыды-
даа дынналыр. Бис ол үени ажыглааш, атакаже кириптивис.
Бистиң оң талавыста Бүрзеккейниң пулемет взводу бар, ооң
ындымдан бир, ийи дугаар взводтарның аъттыг шаап кир-
генип база көрдүвүс. Савааш-биле дүк каккан чүве дег
сылба бердирип алгаш, фашистер онгарлып чадап чыдырда,
ураалап кирип келдивис, дайзын камгалалын каггаш, дезип-
ти. Немец камгалалга чыдыпкаш, арай ырак боорга чоокшу-
ладын алыр дээш манай бердивис. Доорадан бир танк кес-
түп келгеш, бисче углай чорупту. Боо тавы чедип кээрге,
баштай танкыны өрттендир адыптывыс. Катап шаап хал-
даашкынче кирген дайзын чоокшулап ор. Оларның аткап огу
онгу довураанда дазыгайны берген. Пичен-оол оон-даа чоок-
шуладып алыр бодаан. Ол үеде бистиң оң талавыста Бүр-
зеккейниң аар пулеметтары дайзынны кыргый бере берген,
бистиң взводувус автоматтың чазыг чок хараалдап аткан
одун ажыттывыс, дайзын биске алыскан камгалалын хостап
ап шыдавайн барган. Хоорайже кирип келдивис, демир-орук
шугуму көстүп келген. Бир паровоз узун эшелонун сөөртүп-
кен бар чор. Танк адар боолар олче боолай берди. Паровоз
орукту дуй турупкан. Станцияга ураалап кирип келдивис.
Та чеже паровозтар, эшелоннар чүве, каът-каът тургулаар,
өттүнүшкен чүве дег, оон-моон холун өрү көдүрүп алган
ногаан хептиг фашист солдаттар-даа, кара-кара хептиг стан-
ция ажылдакчылары-даа дүжүп берип тур.

Бистиң оң талавыста пулемет взводунуң оолдарының:
«Ол баады, дүү баады, ынаар барба, бээр кел!» — дээн ыды
дынналып тур. Туттурганнарны вокзал-ла боор, бир улуг
бажың чанынга эккеддивис. Оолдар бажың эжинде хол-
биле улгаттыр чураан Гитлерниң чуруун дүжүр соккаш,
бижек-биле чара кескилээш, ора соккаш, туттурганнарже
көргүзүп: «Гитлер капут!» деп кочулап, элекпейни көргүзүп
база четтигиинкеннер. Оларның кажан-даа көрбээни, шуптузу
бот-бодунга дөмей-даа ышкаш чолдак кара-кара дайынчылар
ужуру билдинмес дыл-биле кочулап алгырарга, туттурган-
нарга улам коргунчуг болган. Ол үеде бистиң солагай тала-
выстан станцияже партизан отряды база кирип келген. Тут-
турганнарны Пичен-оол дораан-на оларга хүлээдип берипкен.

Пичен-оол бир партизанны кый деп алгаш, туттурганнар-

же холу-биле айыткаш: «Болар-биле сүржүп чоруур чайым чок, силер хүлээп алыңар, олар-биле чүнү кылырын бодуңар билиңер, дүү ол фашистерниң чепсээ — база силерниң» — дээш, туттурганнарның чаңгыс черде оваалай октапканы янзы-бүрү чепсекти база айтып берди.

Взвод бурунгаарлааш кирипкен, үр-даа болбайн, ийи талазында бир аай сес каът бажыңнарлыг делгем кудумчуга кирип келдивис. Кудумчу бажында бөлүк пулеметтарның үзүк чок адып турар огу бисти доктаадыпкан. Пичен-оол танк адар адыгжылар Кыргыз Дажы-Чымба, Ооржак Чингир-оол, Монгуш Семис-оолга дайзынның от точказын узуткаар дужаал берди. Адыгжылар бажың ханаларыңга чыпшыр ажытталып чорааш, ажыт кире бердилер. Взводтуң өске дайынчылары бажыңнарны ийи талалап алгаш, дараазында доора кудумчуга келдивис. База шак-ла ындыг делгем кудумчу белдирлежин эрте берген болду. Ол кудумчудан база-ла үзүк чок пулемет адып турар. Арткан танк адар бооларны Иргит Барба, Салчак Лонсанга бергеш, от точказын узуткаар дужаалды берипти. Үр-даа болбаан, адыгжылар дайзынның бажыңнар азыында быжыглан тургусканы пулеметтарны оларның камгалалы-биле катый хаара чуура берипкенер. Пулеметтар хөк дээн, доора кудумчуну кеже халыштывыс. Бажыңнарны ийи талалап алгаш, автомат оду-биле сыыладыр адып чорааш база бир доора кешкен делгем кудумчу белдириңге келдивис. Ол кудумчудан дескен немецтер бажыңнар ханаларыңга ажытталып, бисче чоруп ор. Взвод кудумчу белдириңге камгаланыпкан. Дескен немецтерни оларның артындан адып эгеледивис. Удаваанда ынаар тыва оолдарның өткүт ыды дынналган соонда, пулемет взводу доора кудумчуну кежип тур. Оларның ындында бир, ийи дугаар взводтар база көстүп келген. Кечил-оол взводтарны ол-ла черлеринге камгаланырын дужааган. Кудумчуларда хоорайнын бүгү кварталдарының чүк-чүгүнден чыра кызып келирге дескен немецтер эдереп маннашкан.

Бистиң мурнувуста күчүлүг тулчуушкуннун барааны көстүп келген. Хоорайның соңгу чүгүнден бистиң 8-ки аъттыг дивизиявыс, мурнуу чүгүнден 13-кү армияның дайынчылары, 6 кезек партизан каттыжыышкыннары кирип келген. Ол үеде кайы хамаан чок боо адары айыылдыг апарган, шериг кезектери бот-бодунга журажып келген. Арткан немецтер хоорайдан кыдыынче үнер оруунда сөөлгү камгалалын таварып, хоорайдан безин көстүп турар ак дөңче үнген чазаглыг орук-биле дезипкен. Удаваанда катюшаның күчүлүг бустааны дыңналган соонда, ол орукту узун дургаар сылба шаапкан.

Хүргүлөк эмчинин санитар уругларын взвод бүрүзүнгө быжыгланган турган. Бистиң взводууска Ховалыг Бичен балыгланган оолдарга ол-ла черинге баштайгы дузаны чедирип чораан. Хоорай мурнунга кирип орувуста мээң бажымче снаряд бузундузу дээпкен. Соокта хангыры-ла кончуг болган, балымны Бичен йодтап чаггаш, шарыын солуп берди.

Бистиң чанывыста бир кварталда эмчи шерии бүрүн составы-биле чедип келген. Улуг бажыңнарда госпитальды ажыдыпкан. Хүргүлөк эмчи санитарлары-биле аар балыгланганнарны ынаар чедирип турлар.

Кечил-оол бедик хүрөң аьдында олурупкан халдып келди. Полк штавы чорааш келген хевирлиг. Эскадрон взвод аайы-биле туруштарында чыскаалыпкан. Эскадроннуң дайынчыларының аразында бажын, холун шараан балыгланганнар-ла хөй, ак шокар-ла чүве ышкаш болду. Бирги взводтуң командири улуг лейтенант Оюн Оолак, ийиги взводтуң командири улуг лейтенант Куулар Дончут чыскаалда чок болду, ийиги взводту көөрүмгө эвээш, каш-ла кижичыскаалда турлар.

8—10 каът чалым хаялар дег бедик бажыңнарлыг, хоорайның тус-тус кварталдар, кудумчулар аайы-биле боттарының кирер уун тудуп кирипкен взводтар бот-бодун көрүшпес, чүгле даажы, ыткыр кыйгырышкан, ыды дыңналыр, караңгы мунгаш аргадан дора, тулчуушкун соонда эскадронну чыскааптарга, дайынчылар чаягаар-ла ончалажы бээр.

Капитан Кечил-оол эскадронну бир-ле кудумчуну өрү алгаш чорупкан. Бистиң-биле каржып, солчуп эртий турар шериг кезектери кудумчуларны дола берген. Бистиң хоорай кыды хевирлиг мурнууда шөл кәстүп турар черде бир-ле школа хевирлиг ийи каът сарыг бажыңга эккелди. Бистиң түр дыштаныр черивис ол болган. Эскадрон повары М. Биче-оол кежээки чемин хайындыра шаап алган бузун буруладыр сөөртүп келди.

Эскадрон эмчизин лейтенант Түлүш Хүргүлөк бир өрээлде эмнелге пунктузу ажыдып алган, госпиталь баарындан ойталаан балыгланган дайынчыларның балыын аштап, чүп эмнеп эгелей берген. Чем соонда дайынчылар боттарының кирген уунга чүү болганын чугаалажы берген.

Ийиги взводка чүү болганын взвод командири гвардия старшина С. Пичен-оол чугаалап берди:

— Ровноже баштай шавар халдаашкыңа кирип турувуста, ийиги взвод дайзынның баш бурунгаар белеткээн от точказыңга таваржы берген. Хенертен дайзынның миномеду үзүк чок от ажыткан, снарядтар взводту хөме дүжүп эгелээн. Ол аразында чажырып каан турган ийи танк база келген. Бирээ-

зи пулеметтары-биле хөмө адып кирип орган. Ооң кадында аар танк «тигр» база удур келген. Ажык ак черде дайынчылар гранаталарын белеткээш манап чыдыпкан, чиик танк дораан өрттени берген, «тигр» хөмө келген. Граната-биле, кывар суглуг шилдер-биле чазылдырып турар аразында взвод улуг чидиригге таварышкан. Ол «тигр» база-ла ында өрттенип тур. Взводтуң дайылдажып турган черинде бүдүн чер чок, оя тепсип, чарып каапкан. Чангыс базым-даа аткаарлавайн, дайзын-биле хан-шылба кылдыр тутчуп каапкан черинден взвод командири гвардия улуг лейтенант К. Дончуттуң болгаш өске-даа дайынчыларның мага-бодуп тыптывыс. Чамдызын таныыры берге болду.

Аар балыгланган сержант Бегзи-Хууракты ыңчан база өлгөн деп санап турган. Оюн Данзырын, Монгуш Шулуун-оол, Түлүш Сандак, Куулар Дончут, Ховалыг Чимит-Дамба, Иргит Маадыр-оол, Монгуш Надаажап, Оюн Шойлаа, Оюн Серен, Ондар Мурзууна, Түлүш Мунзук, Түлүш Улуг-Шыыр, Түлүш Севээн-оол, Оюн Калзаң, Соян Төмүр, Оюн Суван-оол, Оюн Сотпа Ровно дээш тулчуушкунга маадырлыгы-биле өлгөннөр. Оон бээр 40 чылдар эртсе-даа, бистиң бо дайынчы эштеривис, биеэги хевээр кырываан, аныяк чараш аажы-чапы-биле каракка көстүп, бистиң чүректеривиске кезээ мөңгедө дириг, мөңгө тураскаал бооп артканнар.

1944 чылдың февраль 2-де немец-фашистиг эжелекчилерден Ровно хоорай долuzu-биле хосталган. Ол-ла дүне тулчуушкун төнгөн соонда, Ровнонуң кудумчуларынга хоорайның чурттакчылары көстүп келген. Эртенинде эскадрон командиринің политажыл талазы-биле оралакчызы улуг лейтенант М. Байыскылаң дайынчыларга Совинформбюронун дыңнадып болгаш хосталган Ровно хоорайның дугайында политинформация кылган. Бистиң улуг төрөөн чуртувустун найысылалы Москва Ровно хоорайны хостаан бистиң дайынчыларывыска, шериг кезектеринге үгер-боолар салюду-биле байыр чедирер дугайын болгаш Морозов аттыг сески гвардейжи аъттыг шериг дивизиязынга Дээди кол командылакчының дужаалын езугаар Ровнонуң адын тывысканын дыңнадып, эскадроннуң партия комитединин болгаш командирлер составының мурнундан байыр чедирип, моон соңгаар улуг чедишкиннерни күзөөн.

Фашистерниң ханныг аспаанга дайынның баштайгы хүнеринден эгелээш үш чыл иштинде турган Ровнонуң чурттакчылары фашистерниң ханныг изин арыг чаагай кудумчуларындан ширбил, хоорайга Совет эрге-чагырганы тургузуп эгелээнин, фабрика, заводтарны, демир-орук станцияларын

катап ажылдадып кирипкенин улуг лейтенант база чугаалаан.

Ровнодан дезип үнген фашистерни истеп сүрер дээш эскадрон Ровнонуң мурнуу талазынче үнген чазаглыг орук таварааш чорупкан...

Сурмичи дээш тулчуушкун

Ровно хоорайдан улуг-ла ыравайн чорувуста, камгалалга кирер дугайында дужаал үнген. Бис полктун өске эскадроннарындап элээн ырак, бистин мурнувуста Млынов дээр чурттакчылыг суурдан халдап келир дайзынга согуушкун бээр сорулгалыг быжыг камгалалга кирдивис. Кежээ орайдан эгелээш, барык данны атсы немец самолеттарның шимээни Ровно хоорайны бомбалап тура хонду. Ынаар немецтерниң куркүштериниң шавар халдаашкыны келир деп чүвени дайынчы бүрүзү билип каан. Бистин эскадронувус үргүлчү шавар халдаашкыга кирип, тулчуп чораан. Ам камгалалга тулчуру чайлаш чок хире, ынчангаш дайынчылар онгуларын бүзүрелдиг шивээ кылдыр хынамчалыг кылып алган.

Камгалалдың мурнунда хайгыылчылар чоруп турган. Ынчан бистин танк адар взводувус эскадроннуң мурнуку одуруунга Ровно-биле аргыжар улуг орук белдиринге камгаланган. Бо черниң байдалы чиндинээш, шык орук, танкылар кайы-даа таладан чедип кээп болур. Ол үеде бистин камгалап чыдар уувустан дайзын кирип ор деп хайгыылчылар капитанга илеткээн.

Бо дугайында 31-ги полктун алдарлыг разведчиги Иван Кузнецовтун «Саяндан Ровно чедир» деп сактышкынында мынчаар бижээн:

«Ынчан мындыг ужу-бажы билдинмес таварылга база болган. Млыновтун орук белдиринден дайзынның халдап кээп болур талазындан — Ровно хоорайның барыын кыдыынче кандыг-бир чадаг колонна чоруп олурары билдине берген. Тыва эскадрон ол үеде Ровно — Млынов — Клевань оруктарының белдирииниң чөөн чүгүнде тууйбу заводунун чанынга турган. Эскадрон командири гвардейжи капитан Кечил-оол чамдык медээлер езугаар ол колоннаны власовчуларны деп түннел кылгаш, дивизия командиринге радио дамчыштыр илеткээн:

— «Днепр», мен «Енисей-4»-түр мен. Оруктар белдиринден Ровно хоорайже колонна чоокшулап олур. Власовчулардыр деп бодап тур мен.

— Тудар! Бир эвес дүжүп бербес болза, узуткаар!— деп, генерал Павлов дужааган.

Генералдың дужаалын күүсетпишаан, оруктар белдиринче чоокшулааш, дайзыннын ийинден болгаш тылындан хенертен атакалаарын капитан Кечил-оол взводтарга дужааган.

Эскадрон чадаг чоруткаш, кел чыдар колоннаны бүзээлей шаап алган. Кажан бүгү херек белеп апаарга, капитан Кечил-оол колоннаже алгырган: «Дүжүп бериңер! Бүзээлеттирген силер, удурланганының ажыы чок!»

Колоннада кижилер база чүвениң ужурун билбээннер: «Дүжүп беринер деп турар кымнарыл ол? Власовчулар эвес ыйнаан?» Колонна камгалалче белеткени берген. Чаяан бооп, тыва эскадрон биле колоннанын аразында аткылажыышкын болбаан. Бүзээлеп алган болганда, тывалар ийи офицер баштадыр элээн каш солдаттарлыг колоннаны тудуп алганнар.

Бистер 13-кү армиянын шериглери бис дээрзин туттурганнар бүзүрөткөннер. Ооң кадындан тывалар чүнү-даа херекке албааннар, штабче чоруп олураарын негээннер.

Туттурган офицерлер удурланып, харын күш дөгээрин оралдашканнар. Ынчап кээрге, хүрежиң өөрөнгөн тываларың оларны ужур октагылааш, чамдыктарының арын-бажын көргөтүп кааннар.

— Силер власовчулар-дыр силер. Удурланган ажыыңар чок, ынчаар болзуңарза, узуткап каар бис — деп, капитан Кечил-оол улам шыңгыы чугаалаан.

Удатпаанда 8-ки аъттыг дивизияның штавынын төлээлекчилери чедип келгеш, арай эндег болган-дыр деп дыңнатканнар. Чүл дээр болза, тывалар 121-ги дивизияның бир батальонун тудуп алган бооп-тур.

Ол болза 31-ги полк ышкаш, Ровно хоорайның чанынга камгаланыр дээш бар чыткан батальон чүве-дир. Мооң ужурундан генерал Павлов 121-ги адыгжы дивизияның командириниң болгаш армия командылакчызының мурнунга тываларының «эндээ» дээш буруузун миннир ужурга база таварышкан.

Ол аразында бистиң дивизияның бүгү полктарыңа эндег дугайы тарай хона берген, офицерлер Кечил-оолду бо-ла шооткан турарлар болгай:

— Чугаалаң көрөм, Түлүш! Сээн кайгалдарың бүдүн колоннаны канчап тудуп алды?

Капитанга эгенчи кончуг болуп турган, ынчалза-даа:

— Мээң солдаттарымнын орустаары хирелиг улус болгай. Власовчулар-дыр деп бодаан-дыр.

Дивизия командири Кечил-оолду кончуваан-даа, анаа-ла айтырган: «Бистиң шериглеривисти власовчулардан канчап ылгаваанынар ол?»

— Эжим генерал,— дээш, Кечил-оол шыны-биле хары-лаап:— Власовчулар хевин үргүлчү солуурлар ийик. Бирде немец, чамдыкта совет-даа хептиг чоруур. Тывалар болза бирде хой-даа, чамдыкта бөрү-даа кежи кедип алган болур дижир».

Тыва эскадроннун уунга үргүлчү власовчу разведчиктер совет хептиг таваржып турган. Бис оларны узуткап-даа, тудуп ап-даа турган бис. Ровно дээш тулчуушкунга бир власовчу генерал база өлүрткен турган.

Бистиң улуг күш үндүрүп тургаш кылып алган камгалалывыска дайзын келбээн. Ровнону камгалаан өске шериг кезектери база келген. Камгалалывыстың ажыын көрбээпинге хомуудаан бис. Ол үеде бис бодувустун 31-ги полугуванстан чарлып, дивизиянын курлавырынга турган улус бооп-тур бис. Оон бисти база катап 31-ги полкче чорудупкан.

Фашистер боттарынын кур күжүнге каттыжып алгаш, Сурмичиже кире берген. 31-ги полктун аъттыг эскадроннары кончуг дүрген бурунгаарлап киргеш, бистиң эскадроннун кирер уунда, Сурмичиниң бетинде, Погорельцы дээр чурт-такчылыг черде немецтерниң камгалалы барын илерсткен. Погорельцыже шавар халдаашкынны чорудары бистиң талавыска таарымчалыг чер болган. Ооң бетинде, бистиң кирер уувуста, хадылыг арыг бар, арты талазы артында чиндиң-пээш шыктыг.

Эскадрон Погорельцыны бүзээлей аарак аъттыг шавар халдаашкын-биле кирген. Бистиң оң талавыстан полктун бирги эскадрону кирген. Камгалалга турган фашист рота бистиң шуурган дег күчүлүг шаап халдаашкынывыска аңгадап, угаанын оскунуп, бистиң уувусче кайы хамаан чок боолап чоруй, дүжүп берипкен.

Эскадрон Погорельцыга доктааган, аът-хөлдү чажырып быжыглааш, баштай быжыг камгалалга кирдивис. Ол дүнс калбак шыкче элээн бурунгаарлап киргеш, ширик оюп тургаш, шык кырынга чыда адар онгуларны тудуп алдывыс. Оон Сурмичиже шаап халдаар ужурлуг бис. Эртенинде даң бажында взводтарны термостар-биле изиг чем дажып чемгерипкен. Чер чырый берген, ам-на кирер уувусту хынап көрүп чыдыр бис. Бистиң мурнувуста шыкка үгер-боо, миномет огу дүжүп тур.

Хенертен фашист самолет чавызап бадып келгеш, бомбалар октааш барды, бомбалары кыйбааш куруг шөлде барып

дүшкен. Бир бомба эскадрон штавы турган ак бажыңны буза дүшкен. Эскадроннун чем кылыр кухнязы чуурлуп чаштай берген. Повар М. Биче-оолду бузундулар аразындан казып аштап тургаш, тып алган. Фашист самолет база катап өрү көдүрлүп алгаш, дедир чоруп ор. Ам-на танк адар бооларнын чиге дээр тавы, ооң калбак кара креси болгаш ужудукчузу безин көстү берген, аар пулеметтар, танк адар боолар, ланчыылар боолай берген. Фашист самолетка ок дораан дегген, ол бомбазын-даа октаар чай албаан, чавызап ужул орган уу-биле бисти эрткеш, шыкта барып часты берди. Кара ыш дээрже дүргектелип үне берген.

Кежээки имир каксы шавар халдаашкынче кирер команда үндү. Кезек халааш, чыда дүжүп каап, бурунгаарлап-ла ор бис. Шыкты көөргө ыңдыг, дыка калбак шык бооп-тур. Шык ортузунга чедип келгенивисте, хенертен үгер-боо, миномет октары бистиң кырывыста дүжүп эгеледи. Оттүг өлүм шөлүндөн дүргөн үнүп, бурунгаарлаптывыс. Хыргыштыг, хоютунчак малгаштыг черде келдивис. Бистиң мурнувуста тал аразындан пулеметтар хачылай ада берди. Дайзыннын пулемедун узуткаар дужаалды С. Пичен-оол адыгжылар К. Дажы-Чымба биле улуг сержант О. Кыстаага берген. Олар хыргышты сиген кадыры-биле одура кезип турган чүве дег чаап турган октуң адаа-биле суглуг малгашты чаза булгап эрте берген. Дайзыннын боолап чыдар пулеметтарын тып алгаш, оларны узуткап эгелээннер. Ол үеде бистиң полктун үгер-боолары, минометтары немецтернин бетки камгалалын буза тепсин эгелей берген.

Дайзыннын пулеметтарынын оду база катап күштели берген. Бистиң мурнувуста талдар аразында чажырып каан дзоттар, немецтернин бистиң уувусче адып турар ракетазынын чырынга көстү берген. Танк адар боолар тал аразында агарты чугайлап каан дзоттарже боолай берген. Күчүлүг танк адар ок дзоттарнын ханазын буза берип каапкан. Пулеметтар хөк дээн. Взводтар малгашты дүргөн кежип кээри билек, капитан Кечил-оолдун: «Эскадрон, атакаже!» дээн командазы-биле шаап халдаашкынывыс эгелээн.

Кезек бөлүк талдарны эртип орувуста, хенертен аткан хөй ракета чыры-биле бистиң мурнувуста камгалалдан автоматтар садырады берди. Бис база-ла автомат-биле оларнын чырын ажыглааш боолавышаан, удур ураалап кириптивис. Камгалалга чоокшулап келгеш, фашистерни гранаталар-биле сылта бериптивис. Дайзыннар өнчүзүн каггаш, дезипкеннер. Карангы подвалче элээн хөй фашистер кире бергенин О. От-оол көрүп кааш, ооң иштинче граната киир октапты.

Дайзынны сүрбүшаан, бир-ле улуг кудумчуга келдивис. Дайзын кудумчуларны хачылай үзүк чок адып турар от кажаазы кылып алган. Ол аразында оларга улуг немелде күш база келген. Биске удур халдаарынга оларның белеткени бергени илден.

Капитан Кечил-оол дириг күштү камнаар сорулга-биле эскадронну артыкы камгалалче аткаарлаарын дужааган. С. Бүрзеккейиниң пулемеду немештерни атакаже киирбейн, тудуп чыдар аразында, онгуларывыска чедип келдивис. Ок, гранаталарны база эккелген болду. Адак сөөлүндө Бүрзеккейиниң взводу тулчуушкундан үнүп келди.

Бо шавар халдаашкын дайзынның күжүи, кол-кол от точкаларын билип алыр дээш шенеп кылган шавар халдаашкын болган. Ооң дараазында эскадрон шинтпирлиг шуурган дег шавар халдаашкынга кирер дээш ок-чемзекти курлавырлап, дайынчы бүрүзүнүн кирер уун тодаргайлап белеткени берген. Ылаңгыя, бистиң танк адар взводувустуң дайынчыларынга тодаргай даалганы берген. Чүл дээрге, баштайгы шавар халдаашкын үезинде илереттинген дайзынның кол от точказы ийн дзотту узуткааш, эскадроннуң бурунгаарлап кирерин хандыраар.

Ол эртен бистиң дедирлени бергенивисти ажыглааш, немештер чаа келген кур күжү-биле биске удур шавар халдаашкынчы кирген. Доскуулга турган дайынчылар фашистер кел чыдарын капитанга дыңнадылкан. Эскадрон дайзынның атаказын ойтур шаварынга белеткени берген. Капитан Кечил-оол команда чок черге от ажыдып болбас, дайзын малгаштыг шыкты эрткеш, ак черге үнүп, чоокшулап кээрге, команда езугаар оларга удур от ажыдар деп взвод командирлеринге дужаап каан.

Взвод командири Пичен-оол бистиң оң талавыста шык жежилдир орукче кол кичээнгейни салып, оңче үргүлчү дураннап турган. Ол оруктан бир танк, үш куяк машина көстүп келген. Пичен-оол менче көргөш, дужаал берди:

— Эжим улуг сержант! Оң талада шыкта оруктан дайзынның танкызы чоруп ор. Дөрт танк адар боолуг адыгжылардан алгаш, угкуй барып узутканар!

— Дыңнадым, эжим старшина! Дөрт танк адар боолуг адыгжыларны алгаш, дайзынның танкызын узуткаар дидиңер!— деп дужаалды катаптааш, улуг сержант О. Кыстааны, М. Семис-оолду, С. Лопсаңны, Х. Бүрлээни, О. Чингир-оолду, К. Дажы-Чымбаны, О. Аракчааны, А. Седип-оолду кыйгыргаш:

— Мээң соом-биле!— деп командылааш, оң талада шык жежилдир орук уунче маннаптым.

Ол аразында бистиң камгалалывыстың мурнунга дайыннын үгер-бооларынын, минометтарынын огу сыгырып кээп, дүжүп эгелей берди. Шыкта дүшкөн үгер-боо огуна аразы-биле чыда дүжүп, дүрген бурунгаар маннажып чорааш, боолавышаан кел чыткан танк-биле уткужа бердивис. Чийк танк болду, ооң соондан үш куяк машина база боолавышаан чоруп орлар.

Дайынчы эштерим чазыг чокка боолай бердилер. Баштай демги танкылар, анаа улаштыр куяктыг машиналар ол-ла черлеринде тургулапкан, үр-даа болбаанда, танк өрттени берди, кара ыш дүргектелип үнгөн соонда, часты берди. Бистиң чыткан шыгывыс безин сирлеш дээн. Куяктыг машиналардан үне халышкан фашистер ынаар-ла орук онгарынче кире халышкаш, үнгөп дезипкенер. Шыкта орук дуглалган, оюп эртер чери-даа чок, дораан-на малгашка дүже бээр.

Мен дайынчыларны: «Ам дүрген камгалалывысче!» деп кыйгыргаш, маңнаптым. Пулемет, автомат адышкыннары, гранаталар частышкыны динмиреп тур. Онгуларывыска кире маннажып келдивис, немецтер дедирленип тур, дайынчылар оларже боолап эгелей берди. Пичен-оолга: «Даалга күүсеттинген!» деп илеткедим, билир мен дидир. Дуран-биле көрүп турган бооп-тур.

Дезипкен немецтер ырап чоруй барды. Ланчыылар-биле оларны көзүлбейн баргыжеге чедир бооладывыс. Эскадрон шавар халдаашкынга белеткени берген. Курлавыр ок-чемзекти эккелген. Старшиналар, повар Биче-оол термостарда изиг чемин эккелгеш, ону котелоктарга долдур кудуп, бисти чемгерипкен.

Пичен-оол эскадрон штавы чорааш, капитан Кечил-оолдан алган дужаалын биске тайылбырлап берди:

— Бистиң кирер уувус дүүнгү хевээр, ол-ла кирген черивис-биле кирер бис. Бистиң взводуус мурнай кирер, дүүнгү тал аразында дзотту узуткаар, анаа немей тургусканы база чадавас, ону база узуткаар, эскадронун бурунгаарлаарын хандыар. Дүүнгү кирген изиңерден арай чайлай чоруур силер, ол черлерни миналап каан чадавас, билдинер бе?— дээрге, чангыс үн-биле: «Билдингир-дир, эжим командир!»— диштивис.

— Че, ынчаарга, мээн соом-биле бурунгаар!— дээш, боду бурунгаар кирипти. Шыкка кээривиске немецтерниң өлгөн сегн-ле хөй, оларның кырында ам немец снарядтар дүжүп турар. Бис хөй сек аразы-биле үнгөп, бүдүү чоокшулап алып дээш кирип ор бис. Эскадрон база-ла кирип ор.

Бистиң командиривис Пичен-оол — дыңнангыр, чытчы,

анны безин дааш алыспайн чыпшыр кедеп чеде бээр анчы кижн. Ол хоочун анчы бисти холу-биле ол-бо айтып, взводтуң бажынга бар чораан. Дзоттар көстүп келди, адыгжылар дайынчы байдалга чыдыпкан.

— Взв-о-о-д! От!—деп, ол командылап үндү, боолар чизиреди-ле берди, ийи дзот от ажыдар безин чай албайн барган, оларны хул-далган кылдыр чуура берип каапкан бис. Камгалалда немецтер ам-на чуу болганын биллип кааш, ракетазын чырыды адып, кайы хамаан чок боолап-ла үндүлөр. Немецтерниц чырыдар огу бистиң кырывыста дазынайнып, талдарның будуун кыргый шаап-ла тур.

Үзүк чок адып чыдар пулеметтар бодунун чырыынга көстүп кээр. Бис оларже чазыг чок адып-ла чыдыр бис. Эскадрон шагда-ла чедип келген. Бүркекейнин пулеметтары камгалалда фашистерни сыындыр ада берген. Бурунгаар үнгеп кириптивис. Мурнувуста немецтерниц октаан гранаталары частып эгеледи, биске чедир октап шыдавайн турлар.

Пичен-оол: «Граната-биле!» деп алгырды. Бис «Ф-1» лимонка дээр гранаталарывысты онгуларже киир октагылай бердивис. Ол граната бичии, борбак, чиик болгаш ыракшыл.

— Төрөөн чурт дээш, Сталин дээш, бурунгаар ура-а-а! — дээн командалар тывалап караңгы өттүр ында-мында чаңгыланып-ла үндү.

Ураалааш кириптивис. Каш халааш-ла немец онгуларга чедип келген, дескен фашистерни сыындыр боолавышаан, суурнун кудумчуларынга кирип келдивис. Суурда чырыыр чырык чок-даа бажыннар бар, караңгы, эрги сан-биле айнын үш чааы турган чүве. Ынчалза-даа бис азышпас бис. Тыва оолдарның кыйгызы илден.

— Ээй, оолдар, бээр-бээр, фашистер дүү бардылар, анаа доктаанар, бээр келиңер!— дээн кыйгы бот-боттарын башкаржып чоруур. Суур ишти шупту тыва ыт, кыйгы, ураа-биле чаңгыланы берген.

Бир-ле улуг кудумчуга келгеш, немецтерниц ийи дугаар күштүг камгалалынга таваржы бердивис. Эскадрон аңда доктаап, камгалалга кирер ужурга таварышкан. Эскадрон дайынның артык күштүг шавар халдаашкынын ойтур шаап турган. Ол үеде взвод командири Пичен-оол менээ дужаал берди:

— Бир танк адар боодан алгаш, О. Чингир-оол, М. Семис-оол, С. Лопсан-биле кады бурунгаарлап киргеш, ырак эвесте, бистиң уувуста, хем бар-дыр, ол хемде көвүрүгге кедег-биле чеде бергеш, көвүрүгнү камгалаңар, силер-биле кады бир аар пулемет база баар — дидир.

— Билдингир-дир, эжим командир, көвүрүгнү камгалаар!— деп, катаптааш, дайынчыларны алгаш, черниц эвин көрүп чорааш, кудумчуну үнгөп чорааш, менди жеже бердивис.

Аар пулемет сөөрткөн старшина Даңзы-Белек ийи эштиг база кежип келдилер. Үр-даа болбайн, хем унунга келдивис. Көвүрүг арай өрү, бистиң кирер уувуста турар ужурлуг, ону тып алдывыс, бир үш каът улуг бажың азынга ажытталып алдывыс. Көвүрүглөп бир тергелиг аът эртти. Тергеде херээжен улус бар хире. Ынчангаш оларны эрттириптивис.

Бир куяк машина чоруп ор. Ооң соонда мөөң кара бараан көстүр. Бир рота хире дайзын көвүрүгже кел чыдыр. Куяк машина көвүрүгже кидин-не кирип орда, танк адар бооңуц улаштыр дааштаашкынындан ол турункан. Старшина Даңзы-Белек чадаг ротаже узун ээлчег-биле хөмө тудуп эгелээн. Автоматтар-биле база улаштыра бердивис. Дайзыннар көвүрүглөп кежип шыдаваннар. Ол аразында дайзын бисти биллип каан. Бисче от ажыттылар, мен бажымга балыгланы бердим, даш бажың ханазындан чаштаан бузунду дээпкен. О. Чингир-оол мени бажың артынче аппараткаш, бажымны шарып берди.

Ол аразында улуг лейтенант Бүрзеккей маңнап келди.

— Дораан артыкы камгалалче, дедирлениңер, эскадрон база дедирленир деп тур. Ынаар барбайн, бо хем унун куду баткаш, суурдан үне беринер. Че, дүрген!— дээш, ол дедир ыңай болду. Бистиң артывыста эскадроннуң уунда гранаталар частыышкыннары динмирээн, чыжырткайнып-ла тур.

Бис командирниң айыткан уу-биле хем эрини куду маңажыптывыс, арай оң талаже үнер ужурлуг бис. Аткалажышкын соонда, ыш-бус-биле бүгү чүве холушкан, караңгыда чүү-даа көзүлбес. Малгаштыг хөлге таваржы бердивис. Оон дедирленип, арай барыктыг чери-биле сүзүп чорааш, суурдан ак шөлге үнүп келдивис. Шөлде ыш буруңайнып чыдыр. Бистиң дүжүр адыпканывыс фашист ужар-хеме ам-даа өрттөнмишаан хевээр. Оон камгалалывыстың уун биллип алдывыс. Пулеметчик Чарык-Карак баксырап чоруур апарган. Солагай талакы холунуң шынган эдинче балыгланган, хөй хан төгүлгөн, ооң балыын шарып бердивис. Мен база-ла баксырап чор мен. Эртенги чырыкта харны көөрүмге, саргарып көстүр, куску кээр, бичии кылаштаарымга, мээң мурнумдан тарбаган ышкаш кара-кара чүвелер ыңай бээр халчыр, оон чиде бээр.

— Сен бо кара-кара чүвелерни көрүп чор сен бе?— деп, О. Чингир-оолдан айтырдым.

— Чок, анаа сагыжын-дыр — деп, ол мени оожургатты. Мөге-шыырак Чингир-оолдун экинге даянып алгаш, чоруп-ла ор мен. Үр-ле базып келдивис. Бажың барааны көстүр, олче-ле чоруп оорар бис.

Ак халаттыг үш кижиге уткуштур чедип келди. Тывалар бис дидивис.

— А-а, добровольцы, тувинцы — героин — дигилеп, олар бичче сагыш човангыр көрдүлөр. Орустаар С. Лопсан чугаалажып тур.

— Чүү деп тур? — деп айтыраарымга.

— Бис дедир Сурмичиже кирип чыдар-дыр бис. Бо бистин полктун хайгыылчылары-дыр, олар бисти өөрүвүске чедирип каар болду — дээш оларнын соонче чорупту.

Баш дедирленген, ховуга азарга чүден дора, карак чедер черде арга, хем-даа көзүлбес, старшина Данзы-Белектин башкарылгазы-биле чорупкан бис. Хайгыылчылар шагда-ла арлы берген, чоорту черниц байдалы улам билдине берген, ынчаар өөрүвүске чедип келдивис. Озалааш чаңгыс бажында эскадрон штавынче базыптывыс.

Лейтенант Хүргүлек эмчи балыгланган дайынчыларны шарып эмнээн тур. Олар Чарык-Карак биле мээң балыымны марганцовкалыг чылыг суг-биле арыды чугаш, эмнеп, шарып берди.

— Мен госпиталь барбас мен, эмчи, алыс бодум анаа-дыр мен — деп диледим.

Чарык-Карак хол чок кижиге госпитальче чоруур болган.

Орус старшина Фатеев канистрлерде изиг чемни эккелген. Эмнелге пунктузунга эмнедип, чемненип, кургаттынып, бичии када дыштанып, кум кыннып, удудувус. Чүү болган дугайын взвод командири Пичен-оолга илеткедим. Пичен-оол база балыгланган, ооң бажын шарып каан болду. Ханнын шарышкындан ооң ханы ам-даа төктүп турар, оозун хөвөң-биле чотпушаан, дайынчыларга билдиртпес дээш, бодун туттунуп, сергеленнеп чугаалай-дыр:

— Бүрзеккей пулеметчиктери-биле ол хевээр келбээн. Ам база катап шавар халдаашкынче кирер бис, чүгле команда манап тур бис. Взводту эки белеткээр, мен штаб баргаш келгін — дээш, ол эрестини кончуг тура халааш чорунту.

Эскадрон шиитпирлиг шавар халдаашкынга белеткени берген.

Орус старшина Фатеев биле Дажы-Серенниц орнунга кирген чаа старшина Оюн Санчат-оол ок-чемзекти болгаш немелде ППШ-41 чаа автоматтарны, ооң артык дискалары база хааржак-хааржак огу-биле кады эккелген. Кээшпе.

таакпы, консерва, хлеб, хаван чаа база келген. Күштү чет-челеп тургузары-биле бистиң взводтан чамдык дайынчылары: А. Конгар, О. Аракчаа, О. Отук-оол оларны пулемет взводунче шилчидипкен.

Взвод командири Пичен-оол штаб чорааш алган дайынчы даалгазын биске таныштырып берди.

— Бистиң танк адар взводувустуң кирер уу дүүнгү хөвээр. Ол-ла кирип турган уувус-биле киргеш, дайынчы көвүрүгден барып үзе кирер. Көвүрүгнү камгалаан дайынчының от точкаларын узуткаар, эскадроннуң көвүрүгүлөп кежерин хандыраар сорулгалыг бис. Капитан Кечил-оол полк командиринден үгер-боонун болгаш минометтарның дузазын дилээн-дир. Полк командири дузалаар болган. Үгер-боолар, минометтар бистин кирер уувусче адыл эгелсей бээрге, эскадроннуң командьлал пунктузундан кызыл ракета адып үндүрөр, ол дээрге шииттирлиг халдап кирериниң, атакаже көдүрлүрүшүн медээзи ол болур, бис белен чыдар ужурулуг бис...

Биче дүш эрти, улуг дүш эрти, үгер-боолар ам-даа сураг, хүн батпастааш туруп берген. Шаап халдап киреринге белен дайынчылар адаан-өжээни хайныгып манап чыдыр.

Бистиң мурнувуста шыкта немецтерниң минометтарының снарядтары улушкан бөрүлөр дег оонайнып, кускуннап кээп дүжүн тур. Олар ооң мурнунда-ла бүдүн чер чок кылдыр оя тутсуп каапкан черин ам база катап чарар дээш, от точкаларын эде тургузуп ап турарлары ол, орта кээрге-ле, чызча шаап каар деп кордап турганнар боор.

Кежээликтей апарганда, ам-на бистиң артывыста ырак эвестен үгер-боолар, минометтар динмиреп үндү. Командьлар пунктундан кызыл ракета ужул үнген.

Взвод командири Пичен-оол:

— Төрөөн чурт дээш! Сталин дээш, төрөөн Тывавыс дээш, мээң соом-биле бурунгаар!— дээш, пистоледин өрү көдүрүп алгаш, онгудан үне халып келгенин көөрүмге, ооң ыды кажангызындан-даа чидиг, мөге шыырак мага-боду биеэгинден-даа артык узун апарган ышкаш болган.

Бурунгаарлап кириптивис, катюшанын бустаан үнү дыналды, удаваанда немецтерниң бетики камгалалындан эгелээш, Сурмичи суурже изиг оттар көс чажыпкан ышкаш кызаңайны берген. Дайынчылар улам хей-аът кире берген, дайын онгарлып чадап чыдырда, дүрген чедер дээш, немец снарядтары-даа тоовайн, маң-биле немецтерниң камгалалынга чеде маннажып келдивис. Фашистерниң онгулары катюша огу сылба берип каапкан.

Немецтерни автомат-биле хөмө тутпушаан, оларже гранаталарны октап, ураалап кирип келдивис, немецтер шагдала дезип бар чор. Бузулган оңгуларда довуракка бастырган фашистер чүнүң-даа ужурун тыппаан чүве дег, холдарын көдүрүп алган, черден үнүп келген көжөөлөр дег, куу довурак кынны берген, өршээл дилеп турлар.

Суурга кирип, кудумчу тулчуушкунунче кирдивис. Оолдарның ыды кудумчуларда ам база катап чаңгыланы берген.

Оон оолдар:

— Дүү баардылар, оң талаже бээр, бээр келинер! Езулуг хөмө таварып деп чүве бо-дур, дүрген-дүрген!— дижип, кыйгыржып чораан.

Удаваанда көвүрүгге чедип келдивис. Үгер-боолар, катюшалар огу ам хемниң ындында дүжүп тур. Үгер-боону «дайынның бурганы» дээни-ле шын. Бүгү Сурмичи суурну сылба шаапкан. Езулуг-ла мандан, хүл далган деп чүве ол болган.

Танкылар адар боолар көвүрүгнү камгалаан дайыннын сөөлгү от точкаларын дүрген узуткаан, дедирленип дескен, боолавышаан, көвүрүглөп кежип чыткан бир танкыны ол-ла черинде өрттендир берипкен.

Танкылар адар взвод дүүнгү четкен черивисте көвүрүг чанында ак бажын чанынга келген. Ол үеде взводтарны көвүрүгнү кешпейн, аңаа доктаарын дужааган. Суурнун өске талазындан полктун бирги эскадрону база кирип келген чүве-дир. Ак бажында Хүргүлек эмчи эмнээр пункт кыла шаап алган, балыгланган дайынчыларга баштайгы дуза чедирип, аар балыгланганнарны Ровно хоорайда госпитальче чорудуп турган. Бистин санитарка уругларывыс үргүлчү бис-биле кады тулчуушкунче кирип турганнар. Үр-даа болбаанда, көвүрүгнүн ындыы ужу часты берген. Немецтер ону буза тепсиринге белеткеп каан болган.

1944 чылдың февраль 12-нин дүнезинде Сурмичи хосталган. Эскадрон ол-ла черинге камгалалга кирген. Старшиналар Фатеев, Санчат-оол ок-чемзек, аъш-чем-биле хандырып, изиг чем-биле бисти чемгере берген. Үрелген көвүрүгнү катап тургузар сапер кезээ дораан-на ажылдап эгелей берген.

Кадыг-дошкун тулчуушкун соонда эскадроннун санитар кезээниң командири Т. Хүргүлекке болгаш оон санитар уругларынга эн берге турган. Тулчуушкун шөлүнден балыгланганнарны үндүрер, оларны госпитальче чорудар, эмнеп шарыыр, ол ышкаш өлген дайынчыларны танып илередири белен эвес. Чамдык өлген дайынчыларның мага-боду таныт-тынмас болур. Минага таварышкан азы үгер-боо, миномет

огунга дорт таварышканнарны таныры берге, идик-хеп, эт-севииден, бижик-документилеринден оларны танып илередир. Чамдыктары шуут таныттынмайн баар. О. Чылбакты, М. Кечил-оолду, Д. Бегзи-Хууракты өлген деп санап турган, сөөлүндө барып шын эвес болган. Олар балыглангаш, сегин, эттингеш, чанып келгеннер.

Бодунуң кезээниң аткаарлаашкынын хандыраар дээш тулчуп тургаш, дайзынга бүзээлеттирипкеш, сөөлгү огунга чедир маадырлыгы-биле демисешкен пулеметчиктер болгаш танкыга удур адар взводтуң дайынчылары: улуг лейтенант С. Бүрзеккей, старшина Дажы-Серен, сержант Дөнгүр-Кызыл, сержант Балчый-оол, дайынчылар О. Түмстөй, Д. Дыртык-оол, С. Бады, М. Базыр, К. Сенчен-оол, С. Дидиржаа, Х. Лакпа, С. Майын-Тараа, О. Самбуу, С. Канчыыр-оол, О. Удумбараа, М. Мөнгөштөй, С. Чылбак, С. Часыдак, С. Шойдакпан, С. Тоютчук, К. Самнаар-оол, Х. Аракчаа олар фашистерге удур демиселге украин черге бажын салып, Сурмициде өшпөс мөңгө от болуп, кезээ мөңгөдө артып калганнар.

Ол дүне немецтер Сурмичи суурну үгер-боо, минометтар-биле үзүк-соксаал чокка боолап тура хонган. Эртең дан бажында О. Чингир-оол мээң чанымга маннап келди.

— Эжим командир! Хүргүлек эмчи госпитальче чамдык балыг улус чорудар деп тур. Сен ынаар барба, каям менче көрөм — дээш, мээң ыжа берген шарышкынныг бажымны туткаш, арнымче көрүп тура, чазык чаңы-биле каттырыпкаш, ажырбас кижидир сен, караң уу анаа, арнын база экидир — дидир.

— Мен ынаар баар деп бодавайн-дыр мен — дидим.

О. Чингир-оол аксы-сөзү чымчак, дузааргак, сагыш-човангыр кижичораан. Мени бодунуң ийис эжи, дунмазы дег ынак азырап, карактап чораан. Фронтучу найырал дег ындыг быжыг найырал ховар боор.

Удаваанда бистиң взводувустуң камгалалынга Хүргүлек эмчи санитаржы уруглары-биле келди. Взвод командири С. Пичен-оол:

— Бистиң взводувуста госпиталь баар кижичок, тулчуп киреринге белең — деп баш бурунгаар илеткей шаап кагды.

Пичен-оол моон сонгааргы дайынчы даалганы тайылбырлап берди:

— Бис ам дораан моон чоруур бис. Моон дескен фашистер район төвү Дубно дээр улуг хоорайда барган-дыр. Дайзынны дүрген сүрүп чедери-биле моон аъттыг хап үнер бис. Хоорайга чоокшулап алгаш, бодувустуң кирер уувусту то-

даргайлап, чадаг шавар халдаашкын-биле хөмө таварып кирер бис — дээрге, дайынчылар чаңгыс үн-биле:

— Билдингир-дир, эжим командир — дишкеннер.

Суурда хүрээ чанында аъттарны шагда-ла эккелген болду. С. Адыг-оол, М. Байыр-оол аъттар четче-бүрүн, аъттарны узуткаар дээн дайзыннын каш-даа халдаашкынын ойтур шантывыс — деп илеткедилер. Ээлериңден чарылган артык аъттарны полкка дужаар дээш старшиналар Фатеев биле О. Санчат-оол санап ап турлар.

Сурмичи суурже немецтерге амыр-дыш бербейн тулчуп турган партизан кезектери база кирип келген. Ай төңчүзү караңгы дүне Сурмичи суурдан аъттаныпкаш, Дубно кайда сен дээш халкап бис.

Дубно дээш тулчуушкун

Ынчан ай төңчүзү, кежээ дүжери билек, караңгылай бээр. Эскадрон орук чок черлеп дужаап чоруу чорааш, Дубноже халдап кирер бодунуң уунга чедил келген. Эртен даң бажында быжыг камгалалга кирдивис. Черниң доңу ырак эвес болза-даа, черниң эринге чедир казып алыры берге турган.

Взвод командири Пичен-оол картазын чада салгаш, халдап кирериниң болгаш бистиң кирер дужувустуң дугайында дужаалды взводтуң дайынчыларыңга тайылбырлап берди.

— Бис Дубно хоорайнын мурнуу-барыын талазында келген-дир бис. Бистиң кирер уувус дорт бурунгаарлап киргеш, көвүрүгнү ээлеп алгаш, эрик кыдында эрги шагның шивээзинче шавар халдаашкынны уламчылаар, кол-кол от точкаларын узуткааш, эскадроннуң бурунгаарлаарын хандыар.

Дубнонуң өске талаларынче бистиң 8-ки дивизиянын 29, 26, 33 дугаар полктары кирер. Немецтер чаа кур күштерин мөөңнөп турар, Ровнодан болгаш Сурмичиден дескен фашистер база мында доктааган. Дубно хоорай шаг үениң эрги хоорайы чүве-дир. Шаандан бээр болуп турган дайыннар Дубнону оюп эртпейн турган. Дайзын Россияже халдаарда Дубнону таварып киргеш, Дубнону таварыштыр дезип үнүп турган. Бо дайын үезинде фашистер база-ла бир дугаарында Дубнону апканнар. Ам оларны Дубнону тавартыр үндүр сывырары, чылча шавары биске онаашкан-дыр. Хамааты дайынының үезинде С. М. Буденный, К. Е. Ворошилов база маңаа тулчуп турган. Бистиң кирер уувус база-ла Сурмичиге ышкаш малгаш-баларлыг, хыыргыыш шыпкан хөлчүктерлиг шык чер-дир ол деп тайылбырлап берди. Командирниң чугаазын-

дан алгаш көөрге, Дубнога белен эвес кадыг-дошкун тулчуушкун болур деп чүвени дайынчы бүрүзү билип алган.

Эскадрон старшиналары Фатеев биле Санчат-оол олар артык ок-чемзекти сөөртүп келген, шиитпирлиг шавар халдаашкынга белеткени берген бис. Өске взводтар база-ла боттарының кирер угларында белеткенип турган. Олар-биле аргыжып, чугаалажыр чай кайда боор, бистиң ол угга чаштынып кээп камгаланганывысты дайзын билбес турар ужурлуг.

Бистиң артывыста үгер-бооларны, минометтарны, катюшаларны мөөңнөп турарын билип, аңаа чоргаарланып турган бис. Кежээликтей үгер-боолар хоорайже боолагылап, чазыг чок адар хараалын таарыштыр тургузуп турганы ол.

Февраль төнчүзүндө, кежээки имир дүжери билек, үгер-боолар, минометтар хоорайже үзүк чок боолап эгелээн. Улаштыр катюша база бустап үндү. Эскадрон командири Кечил-оолдун командазынга улаштыр взводтар командирлеринин:

— Төрээн чурт дээш! Сталин дээш атакаже, мээң соом-биле бурунгаар!— дээн командалар ында-мында чаңгыланы берген. Хоорай бетинде шыкка кирип келгенивисте, дайзынның үгер-боолары, минометтары күштүг улуг отту ажыткан. От точказынга доктаавайн, малгаш-баларны чара булгап бурунгаарлааш, хоорай чанынга дайзынның мурунку камгалалын хөмө таварып, ураалап кирдивис. Кудумчуларны дайзынның пулеметтарының шуушкак кызыл оттары дуй тудуп алган.

Командиривис Пичен-оол:

— Граната-биле дайзынның пулеметтарын узуткаар!— деп дужаал берген.

Дажымба, Монгуш-оол, Семис-оол пулеметтарны узуткаар дээш ыңай болганнар. Удаваанда частышкыннар дыңналган соонда, дайзынның пулеметтары хөк дээн. Чай аразын ажыглап, кудумчуну кежип бурунгаарлааш, бир-ле хем кыдынга келдивис. Хемниң ыңдыы эринде бир-ле улуг бажындап чүк-чүгүнчө кызаннады боолап тур. Танк удур адар боолар олчө чазыг чок ада берген.

Хем кыдыында эрги шагның шивээзи бар деп турган чүве. Ону көрүп кагдывыс. Көвүрүглөп чүү-даа кежер арга чок. Ону бистиң үгер-бооларывыс үргүлчү боолап турган. Катюшаның бустаан шимээни, аткан октарының кайда дүжүп турары биске көстүп турган.

Даң адып, чер чырый бергенин эскербейн барган бис. Катюшаның күчүлүг снарядтары эрги шивээ кырында бузу-

рады берген. Оон үзүк чок адып турган пулеметтар безин хөк дээн. Ам көвүрүглөп келип болур. Ынчалза-даа хемниң бо талазынга камгаланыр, дайыннын көвүрүг талазындан келир атаказын ойтур шавар деп дужаал үнгөн.

Эскадрон камгалалче кирген, чер чырый берген. Эмчи Т. Хүргүлөк бодунуң санитар уруглары-биле бистиң чаны-выста бир бажынга балыгланган дайынчыларны чыып, бөлүп ап турган. Х. Бичен, В. Байлак оңгуларда балыг дайынчыларга баштайгы дуза чедирип турганнар.

Хем кежилдир бир танкыга үдеткен кезек фашистер ындыкы эрикти куду батканнар. Танк адар боолар боолап турбуже, танк ырап чоруй барды. Чер аразы арай ырак болган боор.

Удаваанда танырывыс орус кыйгылар дыңналып келген. Бистиң кожавыс бирги, үшкү эскадрон хемни кеже берген, атакалап, ураалан кирип келдилер. Шивээниң ындындан база бир кезек кызыл-шеригжилер хөмө таварып кирген.

Санитаржы уруглар балыгланган Данзын-оолду көдүржүп алган келдилер.

Данзын-оол өөрүн көрүп кааш:

— Оой, оолдар! Чугаалап чедер силер. Мен Бай-Тайга чурттуг Данзын-оол-дур мен, будум сан чок, фашистерни ам-даа согар дээн сагыжымга четпейн бардым — деп автоматтын холунда тутпушаан алгырып бар чор.

Данзын-оолду уруглар хоорай кыдыындан тып алгандыр. Чоогунга дүшкөн снаряд бир будун үзе шаапкан, бичии черде ызыртылган. Ону боду үзе кезип каапкаш, боозунуң чүктешки баа-биле дөңмээнден долган тургаш, ооң ханын боой баглап, шарып алгаш, ол-ла снаряд дүшкөн оңгарга сөөлгү огунга чедир тулчур дээш камгаланып алгаш чыдырда, тып ап-тырлар.

Бронебойщик О. С. Кара-оол иштинче аар балыгланган, госпитальга чедер, четпези билдинмес. Бистиң взводувустан балыгланган дайынчылар госпиталь баарындан ойталааннар.

О. Чингир-оолдуң оңгузунга чеде бергеш:

— Че, кандыг-дыр сен, Ооржак?— дээримге:

— Ажырбас, эжим командир, ам-даа дайылдажып шыдаар мен. Ок оорганың ээн эьдин таварты өде берген. Арай күш чогум аажок, бо аар боону угбас кижидир мен. Автомат ажырбас, менээ М. Семис-оолду эштеп бериңер. Хая чугу болза көрөм, дүргөн сегиир ийик, балыгга кончуг эки чүве. Менээ бичии чүве чораан чүве, Пичен-оол балыгланы бээрге, аңаа ижиртип каапкан мен. Сөөкке дегбээн кыдыра балыг

ажырбас. Госпиталь барбас мен деп Хүргүлөк эмчиге чугааладым — дидир.

Эскадроннун командылар пунктузунга чорааш, взвод командири Пичен-оол чедип келген.

— Эскадрон бо-ла черге быжыг камгаланыр. Немецтер Дубнодан үндүр октаткан болза-даа, ону катап эгидип аар дээш чаа күштү мөөнөп турар. Хемниң ол чарыында бистиң 8-ки дивизиявыстың өске 23, 33, 29-ку полктары шагда-ла кеже берген, дайынны истеп сүрүп бар чыдар. Дүне команда чок черге от ажыдып, көзүлгөн бараанче адып болбас — деп ол чагыды.

Ол дүне немецтер келбээн. Ырак адар үгер-боолар боолап тура хонду. Катюшалар ыттаваан, оларның өске туруштарже чоруй барганы илдең. Катюша чангыс черге үр турбас. Келген дораан боолап, сылба берип каапкаш, чоруй баарын билер бис. Эртенинде бистиң чоргааралывыс алдарлыг Т-34 танкылар көвүрүглөп кештилер. Взвод командири Пичен-оол эскадрон командири капитан Т. Кечил-оолдан чаа дужаалды алгаш келген.

— Эскадрон моон аъттыг марш-биле Луцк дээр хоорайның уунче кирер. Моон дескен фашистер ында бодунуң кур күжүндө каттыжа берген. Луцк хоорай демир-оруктарның болгаш бүгү талазынче аргыжар чазаглыг оруктарның белдири Стырь хемниң эриктеринде турар, фабрика, заводтарлыг улуг хоорай-дыр. Луцкиден ССРЭ-ниң кызыгаары ырак эвес. Оон ыңай Польша күрүнениң төвү Варшаваже халдап кирер — деп, ол тайылбырлап берди.

Эскадрон хоорай кыдыынче үнүп чорупкан, аъттарны шагда-ла эккелген. Старшиналар Фатеев биле Оюн Санчат-оол дайынчылары-биле бистиң аъттарывысты узуткап, бисти чадаглаар дээн дайыннын дыка хөй халдаашкыннарын ойтур шапкан болду. Бистиң взводувустан дайынчылар С. Адыг-оол, М. Байыр-оол аар балыгланган, аъттар онча-менди болган. Ээзи чок артык аъттарны старшиналар полкка дужаар дээш ангылап алганнар.

Кежээки имир дүжери билек аъттаныпкан бис. Час дүшкөн, чылыг салгын сырыннап турар, хар, дош дүне-даа эрип чыдар. Ол малгаштыг орук-биле дүргөн бурунгаарлааш, эртең даң бажында Луцк чоогунга чедип келдивис. Бистиң мурнувуста Стырь хем көстүп келди.

Стырь хемниң кадыр элиниң эң-не бедий берген черинге камгалалга кирдивис. Даш чок, элезинниг кургаг черге идегелдиг, ханы онгуларны дораан-на казып алдывыс. Ол үеде

бистиң кухнявыс чок турган, бомба база дүжүп каапкан. Поварывыс Биче-оол балыгланган, ынчангаш чемни взводтар аайы-биле боттары кылып турган.

Бистиң камгаланган черивис бедик болгаш, ырактан бээр көстүп турар. Мурнувуста Стырь дээр улуг хем баткан, арты-выста хадың, талдарлыг, элезинниг дөңнерлиг калбак алаак эгелээн. Доскуул таңныылдарын үндүрүп, дайзынның кайыын халдап кээрин манап, кажан-на атакаже кирер команда үнер ирги деп четтикпейн манап, аңаа элээн үр болу берген бис.

Бир-ле катап дүнеки доскуул таңныылыңче үнген О. Чингир-оол биле М. Монгуш-оол 2 немецти долдур чүэк чүдүрген тергелиг аъды-биле катый тудуп эккелген.

Чингир-оол хөөрей-дир:

— Хадылар аразында оруктан аът тергезиниң даажы дынналды. Чоокшулап кээрге, оруун дуй турупкаш, тывалап:

— Тур, холун көдүр, бетинде ок барды-ла!— дээш, баш ажыр боолаптарымга, немецтер мээн чугаамны билип каан дивес силер бе. Тергеде олурган черинден шимчеш-даа дивээн, дүрген-не холун көдүрүпкен.— Чоруп олуруңар!— дээш бурунгаар айтырымга, база билип каан. Хая көрнү-көрнү шоккуп ордулар. Чүдүрген чүвези бажың херексели.

Туттурганнарны дежурный командир лейтенант Доржуга дужаап бердивис. Дыңнап көрбээни тыва дылдан дыка-ла кортканнар.

Камгалалга элээн үр апарган бис. Час дүжүп, чылый берген. Дайынчылар дыштанып, күш кирип, кандыг-даа дайынчы даалганы күүседип кириптеринге белен, дужаалды манап чыдыр бис. Дайылдажып турар фронтунуң шимээни улам ырап бар чыдар хире болган.

Бир эртен бистиң командиривис Пичен-оол биле лейтенант Доржу келгеш:

— Эскадрон, чыскаалыңар!— деп дужаал үндүрдү.

Эрик кырында ак дазыр шөлге чыскаалыптывыс.

— Бис ам моон чоруткаш, Ярославич дээр суурда бистиң 31-ги полктуң штавынга баар бис. Эскадронну келзин деп дужаал берди, барып аъттаныңар!— дээш, ол арыгже басыпты.

Эскадрон бо чоокта чангыс черге чыскаалган эвес, ам көрүп турарымга, шаараш, хос-ла чүве. Чыскаалда турган дайынчылар холун, бажын шараан, аскак-бүскек-даа кижилер бар, ак-шокар-ла чүве. Ыңчалза-даа олар ам-даа кадыг-берге тулчуушкуннарны эртип шыдаар, дайыннын одунга

дадыккан быжыг тура-соруктуг солдаттар кылдыр көстүп турган.

Ооң соонда командирниң дужаалы езугаар аъттыг чыс-каал-биле бурунгаар чорупкан бис.

*

Куулар Черлиг-оол

ЫДЫКТЫГ ЧАҢЧЫЛ

Өвүрнүн Дус-Даг оолдары шериг баарда, дус караан душтуу уругнуң белекке берген аржыылынга ораап алгаш чоруур дээр чораан. Ол болза кымга-даа сөглөвөс ужурулуг чүректин сүзүглели-дир. Шериг оол ону артында-ла таныжы кыстың эргелиг холундан хүлээп алыр. «Төрөөн черимге онча-менди ээп келийн деп чырык күзел ол чанчылда илере-реттинген чүвө боор ийин» деп, бир кырган ооң ужурун тайылбырлаар чораан. Кайы-даа үде шериг кадыг-бергени эртери-ле болгай, чүвени канчап билир, кандыг-бир берге байдал туруп келзе, дус караан чылгап аарга, чүнү-даа шыдап эртер деп ол черниң оолдары чугаалажыр.

Бистин суурда база ол чижектиг солун чаңчыл бар. Шериг баар оолдар ыяап-ла Ыңаа угбайның бажыңынга киргеш, ооң ак шайын амзааш үнер. А шеригден душтуун манап шыдаан кыстар, ол бажыңны черле оюп эртпес. Ооң чажыдын бир-ле катап Ыңаа угбайга төөгүледип алдым, кайгамчык солун!

Чангыс аалдың оглу-кызы чордувус. Эр-кыс деп чүвени орта ылгап билбес элээди чажывыстан эдержип келдивис. Допуй кайнаар-даа баарга, оон черле чыда калбас мен. Эдерги ыды дег, сыр соондан ыдып-ла каар ышкажымгай. Чамдыкта ол мени пат-ла аартыктаар. Ыглаан кижжи бооп, мегелеп караам дуй туттунупкаш, шүжүңейни бээримге, ол мени кээргээш эдертип аар.

Чайын аалдарывыс Чыргакы бажыңга кады чайлаар. Ол черниң кызыл-кадын кайгаар мен! Эртежик-ле быжа бээр. Хем эрин дургаар кызыл чычыы хөлбөңейнип чытканзыг.

Бир-ле катап кады каттаан бис. Шай хайындырым-на хире болганда, хууннарывыс долдура шаап алдывыс.

Допуй тургаш: «Хөрээнде улуг-ээремчикти!»— деп-ле.

Корга бергеш: «И-ий! Ап каавыт, акый, шымда!»— дидим.

Допуй тоор-даа хире эвес, каттыргылап каап, караан чиктии сүргей чылбаяртыр көрүп тур. Оон менче чоокшулап келгеш, эктимден эгени аарак суйбаан тур. Үнү база тыртым.

— Анчыынны! Ылчыңнаан, ап каавыт даан!— деп кышырдым.

Ол мээң хөрээмге чораан сарбагар кара миритти дүжүр үрүптү.

Баштай карак ужу-биле көөрүмге, шынап-ла, улуг-ээремчик ышкаш болган, чүдек-ле корткан мен. Мирит деп билип кааш, ам бодумдан ыяды бердим. Чадаарда: «Кижини коргудуп канчаарың ол?»— дидим.

— Миритпейни, сени-даа!— диди.

Ооң үнүнүң хоюуп бир-ле дугаар магадаан мен, а карааның чымчаан... Сактырымга, ол карактар: «Чежеге дээр алышкы дег чоруур бис?» деп айтырганзыг болган.

Эгени бергеш: «Че, чанар бис бе?»— дидим.

Оол, кыстын аразында сөглеттинмес сеткиишкиниң бир-ле дугаарында оттуп келгени ол боор, бот-боттарывыстан эгенип, ыдывыс чиде берген кожа кылаштажып-ла орган бис. Кыйыывыска чүгле төрөөн Чыргакывыстың шолураан даажы дыңналып чыткан.

Аалга келиривиске, улустуң арын-шырайының ындазында шириини сүргей, бир-ле чүве болганзыг. Өгден өглерже, аалдан аалдарже «Дайын!» деп каргыштыг сөс кара кускун дег, ужуп чоруп каан. Ол кара кускун та чеже кижиниң бажын чиир?!

Ада-чурттуң кырынга айыыл-халап диргелип келгенде, шынап-даа болза кымның сеткил-сагыжы оожум-даамай болур деп. Фронтуга белек-селек, дузаламчы дээш, шимчээр кижини бүрүзү-ле дырбаңайнып үнгөн. Эр кижилер шериг албаны деп дүймөөн, а херээжен чон дүн-хүн дивейн дааранган.

Допуй ол-ла чылын шеригдиге чорупкан. «Поход-дайын шөлдеринге бодап-сактып чор мен» деп дайынчы ырның салдары болбайн аан, ол аъттаныр деп баарга, аңаа аржыыл дааран бердим. Ай-чечээниң адаанда кызыл-каттың элбек салбаа ээге берген, ооң кырында улуг-ээремчик астына берген, мөге салаа ону дүжүр согуп чыдар. Ак пөстүң адаанда «Д — Ы = Ы» деп үжүктөни кызыл удазын-биле аргып каан мен. Допуй мээң белээмни сыга туткаш, кармактап алды.

Узун кежээлерде угбаларым чанынга олурупкаш, олар-

дан өөренип, хол-хантары даарап турдум. Хүндүс чыжыргана кактаар бис, ынчан улус балыгланган шериглерге оон күштүг эм чок деп чугаалажыр. Кызыл өң көргөш-ле, шеригде эжим сактып кээр мен. Бөргүндө беш-адыры чайыннаан, адыгыр кара маңгыстарны кыргый берип турганзыг.

Бир чыл болганда кижим ТАР шериинден кыска хуусаалыг шөлээлеп келди. Дадыккан, узун-шыыраа-даа хөлчок. «Удавас эки турачылар-биле фронтуже аъттаныр деп бардым»— деп бо ыйнаан.

Кызыл-каттап өскөн арывыыстан бээр баскыладывыс: «Мени манаар сен бе?»— дидир.

— Айга-даа бол, Хүнге-даа бол аашкынар мен! Манавайн канчаар!— дидим.

Элээди чаш үвисти сактып, каттыржып-даа чордувус. Экти-мойнувуска эргеленчип дегжип, ынакшылдыг ийи будувус черге дегбейн, төрөөн черниц шалынын сүзүп маннаштывыс.

Каш-ла хонганда, катап база үдештивис. Допуйум ол-ла хевээр олчаан келбээн...

«Дайзынның сыр огундан мээн душтуумну камгалап, тайылдырып көр!» деп төрөөн черимниц дыт бүрүзүнге тейлеп чордум. Ооң чагаалары бүгү Чыргакыга фронтучу медээ болуп ужугуп кээп тургулады. 1944 чылдың кыжынында оон эң сөөлгү чагаазы келген. «Тыва эскадрон Ровноже чаза булгап кирдивис. Бо дүне фашистерниц быжыгланган дунчузу демир-орук белдиринче үнгөп киргеш, хөй өөрүмге тиелелгени хандырар ужурлуг тон берге операцияга белеткени бердим»— дээн бо-ла. Оон соонда чү-даа сураг.

Тиелелге сөөлүндө Улуг-Хем кыдыынга уткуушкунга база чордум. Чечек тудуп алгаш манап-ла турдум... Бир дайынчыдан айтырарымга, Куулар Допуй Ровно чоогунга маадырлы-биле мөчөөн диди.

Дайынга калган душтуумдан бир оглум бар. Ол ам совхозтуң тускай эртемниг кадры. Дайынчы эжимниц алдарын бодааш, ол-ла хевээр кижиге-даа барбаан мен. Хөй чылда саанчылап келдим. Көргүзүглерим эки боорга, Бүгү-эвилелдин улус ажыл-агыйынын чедиинскинериниң делгелгезинче чорудуп тургулады. Каяа-даа барганымда, билдинмес солдаттың хөөрүнге мөгейип чор мен. Чалыы хевээр чаага өлгөн Допуйум бо-ла чытканзыг...

Дайын деп каргыштыг кара кускуннуң хайлыг уржуун көрөм, оон башка күжүр эжим та чеже оолдуг-кыстыг омак-хөглүг чурттап чоруур...

Кижилерге ак сүт саап берип чорааш, ам кырып калдым,

уругларым. Ак өнүг ай чечээнге шынчы болуп артым. Да-нын деп сәс дыннааштың-на, чүрээм ыстаар...

Шериг баар дээн оолдар мээң бажыңымны оюп эртпес, оозу кайгамчык!»— дээш, Ыңаа угбай чугаазын доозуп кагды.

Алдарлыг Тиелелгенин 40 чыл оюн демдеглээр бүдүү-зүнде мээң таныжым ырак кызыгаарда шериг албаны эртти-рип турар. Мөнгө ногаан пөштүн будуун, өкпөң-кызыл хек-даван-биле эжеп алгаш, Ыңаа угбайга барып сунайн. Хрус-тальда арыг сугда өңгүр чечек күжүр угбамның кударалтын чийгедир-даа чадавас. Төрээн чурту дээш демиселге тынын берген эжинге чырык тураскаалды кадагалап чоруур ие ки-жиге үежилеримниң мурнундан барып мөгөйип каайн. Ыдык-тыг чаңчылды кижиге канчап уттур.

*

Алексей Чараш-оол

АК-КӨК КЫДЫРААШТАР

Үениң маңы дүргөн.

Ада-чурттун Улуг дайынынга совет улустун төөгүлүг ти-елгезиниң 20 чыл оюнун бүдүүзү — 1965 чылдың май эгези сагыжымга кирип келди. Ынчаарда Кызыл биле Доңмас-Суг аразынга үзүктөлчөк чидиг тенниг кызыл-хараганнарлыг оя-лык шөлчүгөш чаттылып чыткан. Хоорайның эң адаанга № 5 садыг турган, а алгы заводу оон элээн ырак көстүп чыдар чүве. Маадырлыг Кызыл Шеригниң дайынчыларынга болгаш командирлеринге кышкы чылыг чолдак хой кежи тоннарны даарап, кидис идиктерни өйүп берип турганындан ооң ат-сураа бүгү Тывага алгып, бистиң сагыш-сеткиливиске чоок болгаш ыдыктыг бүдүрүлгө чери болуп мөнгөдө артып кал-ган.

Ынчаардагы алгы заводунун девискээринге бичии каза-нак бажыңга эге школа турган. Ооң директору борбак чаак-тарлыг, чазык-чаагай шырайлыг, арнындан хүлүмзүрүг ыра-вас херээжен кижини мурнунда-ла таныыр турган мен. Ол чүгле хоорайның эвес, а республиканың шилиндөк дээн баш-кыларының бирээзи, хурал-суглааларга бо-ла кээр, бо-ла журажыр бис.

Чылдың чаагай, часкы үезиниң баштайгы демдектери көстүп, күчүлүг Улуг-Хем кышкы үеде хаара туттуруп чыт-кан кылын доштарын чара тепкеш, шапкын агымын улам-чылай берген. Дөртөн аътты чарыштырар дөңгелчиктиг Дөге-

Баарыңга хек-даваннар чечектелип үнүп келген аяс хүн оолдарым эдертип алгаш, селгүүстөп чораан мен.

Тиилелгениң чээрби чылыңга тураскааткан чыскаал болур, анаа белеткел школа, өөредилге чери бүрүзүңге калбарган турган.

Мурнувуста теректер аразында шимээн үндү. Кызыл тукчугаштарын холдарында киискиткилеп алгылаан, кызыл галстуктары моюннарында өңгүр чайыннанган бичии пионерлер директорунга баштадып алган хоорайның төп шөлүнчө бар чорааннар.

Мария Прокопьевна Ермишкина башкының байырлалда кедер костюмунуң хөрээнде Кызыл Сылдыс ордени болгаш хөй санныг медальдар хүнге кылаңайндыр чайнап чораан. Мөзүлүг, шынарлыг, амыдыралдың нарын-берге талаларын эки билир, кижилерге дуза кадар дээнде бодунуң амы-хууда эрге-ажыктарын безин уттуптар кижичи деп ооң дугайында чоннун чаагай сеткил-биле чугаалажып турарын хөй удаа дыннаан болгаш ужурашкан санымда-ла мөгөйип мендилежир кижичи мен.

— Мария Прокопьевна, экии?— деп мендилежиримге, ол хүлүмзүрээш, чоокшулап келгеш, амыдырал-чуртталгамны, ажыл-ижимни сонуургап айтырды.

Чыскаалган уруглар ырлыг-шоорлуг марштап эскевишаан...

Оон бээр чээрби чылдар эрткен. Ам М. П. Ермишкина республикада хүндүткелдиг кижилерниң бирээзи. РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкызы. Оон дөртен чылдар мурнунда эгелээн буянның башкы ажылы дайынның кадыгдошкун чылдарында түр када соксаза-даа, дайын төнгөн соонда база катап эгелеп алгаш, бөгүңгө чедир могаг-шылаг чок уламчылап чоруур.

Хоочун башкы-биле чугаалажырга, солун, өөредиглиг.

Оон улуг кызыл папказы бар. Ында эргижирей бергилээн ак-көк кыдырааштарны камнап шыгжаан. Олар тус бүрүзүңде аттарлыг, эгелерлиг. Фронтучу башкы мээң өг-бүлөмниң чоок өңнүү. Ам оон чөпшээрелин езугаар үш кыдырааштарда бижээн чүүлдерниң кол утказы-биле силерни таныштырайн, эргим номчукчулар.

Бирги кыдырааш: бодум дугайымда

Бистиң ангы-ызыгуурувусту алыр болза, аажок яды кижилер чораан. Авамның ада-иези 1908 чылда Сибирьге көжүп келген. Ынчан авам дөрт хире харлыг турган дижир.

Ындыг ырак черже көжүп келгенинде база чылдагаан бар. Кырганнарның күдээзи Воинов революсчу үзелдиг кижии боорга, Курск можузундан хаанныг чазак шөлүпкен.

Мээң ада-өгбем Амыл хемниң унунда алдын уургайынга доктаап, байларга хөлечиктеп эгелээн. Авам чеди харлыында-ла өске улустуң уругларын ап, а он ийи харлыында хары кижилерниң малын кадарып, кижилерге хөлечиктеп эгелээн.

Яды кижилерниң ажы-төлү болур авам, ачам ол-ла алдын уургайынга салым-чолун кадып, өг-бүле тудуп, чурттап бергеш, ада-өгбелеривистиң салгалын уламчылай берген.

Мен бодум 1923 чылдың февраль 8-те төрүттүнген кижии мен. Үжен чылдар үезинде кырган-ачам Ивановның дараазында сөстөрүн ам-даа утпаан мен:

— Ленин башкы уругларны өөренип дээн-дир. Ынчагаш эки өөренип ал. Маня. Эртемниң кижии болуп көр.

Яды-түрөңги амыдыралдын кадыг-бергезин, дорамчы-лалдың эн-не каржызын көргөн кырган-ачамның ол сөстөрүн амыдыралымның кол сорулгазы кылдыр быжыы-биле бодап алган мен. Каратузка чеди чыл школазынга өөренип кирип алгаш, ооң чырык, чылыг, делгем интернадынга чурттап, өөренип турдум. Ынчан бистиң улуг-делгем төрөөн чуртувуска социалистиг тургузуушкун чаа шуудап эгелээн, бүгү чүве амгы ышкаш, элбек-чаагай эвес, четчир-чединместиг үе турган. Ынчаарда бистиң канчаар чурттап, өөренип турганывысты ам сактып чугаалаар болза, амгы шагның аныяктарының чамдыктары аңаа бүзүрөвөс-даа чадавас боор: самдар хептерлиг бис, аш-чем чедишөс турган. Чурттакчы чон ортузунга ижин-шөйүндү, малярия ышкаш халдавырлыг аарыглар нептерээн турган. Эм-дом чедишпезинден школачы бичии уруглар халдавырлыг аарыглардан өлүп-даа турган. Мен бир катап аажок аарый бээримге, кырган-авам аалынга апаргаш, эм оыттар-биле эмнеп тургаш, сегидип каан

1939 чылда бистиң өг-бүлөвис Каратузка көжүп келген. Он алды харлыг комсомолчу кыс мени Моторск суурнуң школа назылыг уругларын бижикке өөрөтсип дээш башкыладып чорудупкан. Бодум өөрөнмишаан, тараачыннарның бичии уругларын өөредип эгелээним ол чүве.

Ам бодап оарымга, чалыы шагның чалбыжы болуру магат, 30 километр чедир ырак черге чадап барып, танчылап турганывысты сактып келиримге, магалыг. Сагыш човаар чүве чок чалыы назынның дүлгээзини ындыг дөскөл чок.

1940 чылдың январьда бистиң школавыстың дуржулгалыг башкыларының бирээзи Иван Белошопкин финнер-биле дайылдажыр дээш чоруй барган. Ооң удуртуп турганы 4-кү

клазын меңээ берип кагды. Анаа мээң чажыттарым Гавриил Семькин, Коля Сторожев деп оолдар база өөренип турганар. Гавриил-биле кады чуңгулаар бис. Ол мени ушпазын дээш кадарып турар. А Коля Сторожев мени чүгле бажынымга чедир үдээр дээш танцыга кээр турган.

Мен өөреникчилеримниң шуптузунга ылгал чок ынак турган мен. Ынакшылым арын, чаагайын ам безин магадап сактыр мен. Чажыттарым онгу классты доозарга, оларның-биле кады даң аткыже танцылап, ойнап-хөглээрин күзээр-даа ийик мен. Олар шупту — мээң чалы назыным, өөрүшкүм, чоргааралым. Класстың даргазы Илюша Томилин деп чинчи дег карактарлыг, хөглүг оол ыраккы эжиндиришкинниң капитаны, далайжы болурун күзеп чораан. Ол ышкаш карта билер кижин бистиң клазывыска ховар турган. Зина Смолина дээр кызыл чаактыг, чараш кыс эмчи болурунга шуут бүзүрөп турган. А менде чүү боорул аан — бүгү назынымда башкы болурумну кырган-ачам Иван шагда-ла баш удур тодарадып каан турган.

Амы-хуу амыдыралымны ынчан берге-даа болза, аас-кежиктиг, келир үемге бүзүрөлдиг эгелеп алган мен. Ынчалзак-жок, бистерниң, хып дээн чалы оолдар, кыстарның бодап чораан бодалдарывыстын, күзеп чораан күзелдеривистин боттанмазын кым-даа эскербейн, бодавайн чораан.

1941 чылдың июнь 22-ниң эртенинде фашистиг Германияның бистиң улуг Төрээн чуртувусче оор ёзу-биле халдааны бистерниң амыдырал-чуртталгавысты бодунуу-биле өскерттипкен.

Кады өөренип, ойнап-хөглөп, ынакшылдың чаагай сөстөрүн чугаалажып турган оолдарывысты бодаарымга, дайын эгелээн хүннүн даартазында-ла улуг кижилер ышкаш шынгы, арыннарында хүлүмзүрүг безин көзүлбөс апаргылаан. Оларның чамдыктарын баштайгы хүннерде-ле шеригже үдөп чоруткулаан бис. Ам бодап орарымга, 1941 чылдың июнь айы ышкаш ыңдыг карангы, ыңдыг динмирээшкинниг, чаңныктыг, коргунчуг ай мээң амыдыралымга турбаан-даа ышкыш. Ол бүгү дайын-биле, кижилерниң амыдыралына коргунчуг эргилде-биле холбашканы база магат чок.

Школачы өөрүвүстү фронтуже үдөп турганывысты сөс-биле чугаалаары безин берге. Сагыш-сеткилди доюлдуар, карак чажы ала-чайгаар агып бадып кээр ыңдыг болуушкунну чүгле кижин бодунуң караа-биле көөр, чүрээ-биле бодаар ужурлуг. Ыңдыг болуушкун, ыңдыг хүн каракка болгаш сеткилге ол олчаан кезээ мөңгези-биле чуруттунуп артып калыр.

Ырак черже поход кылып,
Үнүп чоруп кагдым.
Ынак сарыым аржыыл чайып,
Үдеп туруп кагды...

дижип, бистиң оолдарывыстың ырлажып турганы ам безин кулаамга болганчок-ла дынналып келир.

Чүгле чаңгыс-ла хүн бистиң Каратузка та чеже хире карак чажы төгүлген чүве. Бистер, кыстар, база-ла фронтуже чорударын дилеп, билдирииникиннерни кирип эгелээн бис.

— Ам-даа харынар четпес-тир, бичии манаңар. Силерниң шагынар база келир — деп, шериг комиссариадынын төлээни харыылаар турган.

Шынап-ла, ол хүн, ол шак удаваанда чедип келгән.

Бистиң клазывыстың эң чараш кызы Зина Смоллина Москва университетинге өөренип кирери-биле чеде берзе-даа, Ада-чурттуң кырында коргунчуг өжээниң дайын өөскүп келгенде, канчан сеткил оожургап, тайбың өөренип орар боор дээш снайперлер школазынга кирип алган. Мен өөреникчим Анна Прасова-биле кады улуг эмчи сестраларының курузунга өөренип кирип алган мен. Орта 1941 чылдың октябрыдан 1942 чылдың июньга чедир өөрөнгөш, дайын үезинде балыгланганнарны эмнээриниң, тулчуушкун шөлүндөн үйдүрериниң, баштайгы дуза чедирериниң аргаларының дугайында дыка-ла хөй чүүлдерни билип алган бис.

1942 чылдың ноябрьда Омскиниң инженерлер белеткээр училищезинге өөренип кирер аас-кежиктиг болган мен. А 1943 чылдың январьда тулчуп турар шериглерниң составыга кирдивис.

— Бистер эки турачылар бис! — деп, чоргаарланып чораан бис.

Фронтуга бергезин чү дээр!.. Ол бүгүнү кижилерге сөс-биле четче илередип чугаалаары, ол олчаан дамчыдары берге.

Чырык черге кижини амытанның салгалып уламчылап, ажы-төл төрүп, азыраар ужурлуг ие херээжен кижини боду ышкаш кижини — дайзыннарны ок-боо тудуп алгаш, хайыра чок адып боолап, өлүрүп деп чүвениң кончуун көрүнер даан.

Дайын деп чүве ындыг кончуг! Дайын херээжен кижиниң херээ эвес. Ындыг-даа болза, Ада-чурт айыылда турда, амы-тынны артынга каггаш, аас-кежик, ынакшыл дугайында чырыткылыг бодалдарывысты хөрөккө шыгжап алгаш, кадыг-берге дайынчы амыдыралды ынчаар эгелээн бис.

Ийги кыдырааш—дайынның арыннары

Делгем Сибирьден эгелээш фашистиг Германияның төвү Берлинге чедир хөй национал Кызыл Шеригниң одуруунга мээи эрткен фронтучу оруктарымны хемчээр, ол оттуг чылдарда чуртталгамга болган болуушкуннарны төөгүүр чүве болза, аңаа хөй ама саазын, хөй үе-шак херек апаар.

Ынчалзажок, ол коргунчуг, берге, аар шылгалданың иштинден кижиниң сеткил-сагыжынга хөй-хөй чылдарда балал-бас болуушкуннар база тургулаар.

1944 чылдың июнь 20-де Карель фронтунунга тулчуушкунну уламчылап турган бис. Лодей шөлү деп аттыг черниң чоогунда агып чыдар Свирь хемни ыяап-ла кежер, ооң ыңды чарыында быжыгланып алган финнерни чылча шаварден нарын болгаш харысалгалыг дужаал келген. Төрөөн чуртунуң мурнунга ыдыктыг дангыраан берген дайынчы бүрүзү дужаалды ыяап-ла күүседир ужурлуг. Ол тулчуушкунга тиилелгени чедип албас болзувусса, бистиң шериглеривистин бурунгаарлаашкынынга нарын байдал тургустунуп кээр.

Бистиң кезээвистин командылал черинге дайын чорударының талазы-биле дуржулгалыг, бедик мергежилдиг командирлер ажылдап турганындан бо удаада кончуг кажар арганы ажыглаан.

Дан адары чоокшулап орда, савандан болгаш сигенден кылган хөй сал-хемелерни белеткээш, оларның кырынга дайынчы бөрттерлиг солдаттарның хевирлерин дүрзүлей кылгаш, хемниң агымын куду салдадып бадырылкан. Чогум чүү болурун хайгаарап орган бис.

Финнер совет шериглер Свирь хемни кежип эгелээни олдур деп билип алганы-ла ол боор, бар турган бүгү боо-чепсээнден ол сал-хемелеривисти сылба боолап эгелээннер.

Ол кажар арганың кол сорулгазын билип каан мен: командылал черинге хем ол чарыында финнерниң боодалга туруштарын билип алыры чугула турган. Шынап-ла, ол кажар арга дайзынның боодалга туруштарын көргүзүп каапкан.

Ооң соонда үр-даа болбаанда, эртенгиниң сес шак үезинде, бистиң үгер-бооларывыстың адышкыннары диңмиреп үнген. Дайзынның боодалга туруштарының дөрбелчин чер бүрүзүн сылба боолап эгелээн. Сактырымга, чер-дээр тутунчуп, бүгү чүве холужа берген ышкаш болган.

Тулчуушкун ынчаар изигленип уламчылап турда, бистиң 12 эн эрес-дидим дайынчыларывыс автоматтарын холдарының бажынга көдүрүп алгылааш, хемни эштип кежипкеннер.

Олар дайзыннар-биле ден эвес тулчуушкунну баштай эгелеп, бистин кезээвистин өске дайынчыларынга дошкун тулчуушкунну уламчылаар органы берген. Дайзыннарның октары сыыгайндыр ушкулап кээп, хемниң суунуң кырынга хан төгүүшкүннүг месилдежиинишкин изиг-халак киткеп турда, бистин танкыларывыс тулчуушкунче кирип, чадаг шеригге идегедиг деткимчени берген.

Совет шериглерниң ол хире дидим шаап халдап, хемни кешкеш, дайзыннарның онгуларынче, быжыгланыйшкын туруштарынче шаап халдап эгелээнин билгеш, дайзыннар угаан-кут чок дезип эгелээннер.

Бистер бөлүк эмчи сестралары хемни танкистер-биле кады кежир эжиндирип чоруй барганывысты безин орта эскербээн бис. Ол дораан-на дүже халышкылааш, балыгланган дайынчыларга, командирлерге баштайгы эмчи дузанын чедирип, дорт хүлээлгевисти шалыпкын күүседип кирипкен бис.

Дайзынның чаашкын дег боолаашкыны-даа, балыгланганнарның уё-човууру-даа бистин шаап халдаашкыннарывысты доктаадып шыдаваан.

Ол тулчуушкунга эрес-маадырлыг чоруун көргүскени дээш бистин 92 дугаар танк полугун Свирьниң Богдан Хмельницкий аттыг полугу деп хүндүлүг атты тывыскан. Ол чоргааранчыг бедик шанналды бистин полугувустун бүгү дайынчылары өөрүшкү-биле хүлээп ап, дайынчы чыскаалга тургаш: «Совет Эвилелинге бараан болур бис» деп бир үн-биле чыккылдыр харыылааннар.

Мээн дайынчы эштерим Александр Герасименко, Зоя Бугун олар «Дайынчы ачы-хавыязы дээш», а мен «Эрес-маадырлыг чорук дээш» деп медальдар-биле шаннаткан бис.

Ол тулчуушкуннарның соонда, 1944 чылда бистин полугувусту катап четчелеп белеткээри-биле Тула хоорайга эскелген. Ынчан бис Т-34 деп чаа танкыларны чепсеглелге алган бис.

Бистин шериглеривистин тиелелгелиг бурунгаарлаашкыны уламчылавышаан. 1945 чылдың январьда Познанны, Варшаваны хостадывыс. Дайзынны бодунун ижээнинче киир сывырган тудум-на бистин дайынчыларывыстың тура-соруу улам киткээн.

Тулчуушкуннар аразында, чай хос аразы кыска үелерде хөглүг ыр-шоор чаңгыланып, немец черге совет солдаттар танцы-самны бо-ла диңмиттиг ойнай бээр турган. Ол бүгү тиелелгениң өөрүшкүлүг хүннерин оштап турган. Ол шактарда «Мени мана, чанып кээр мен, мени чүгле эки мана» деп Константин Симоновтуң сестери бо-ла чаңгыланы бээр.

Оон соонда Кюстрин хоорай дээш болган тулчуушкунну база утпас мен. Ол хоорайны хостап алыр болзувусса, фашистиг Германияның төвү Берлин хоорайже бир орук ажытынар дээрзинге совет дайынчы бүрүзү бүзүрөп турган.

Ук хоорайны немецтер шивээ ышкаш быжыглап алган. Ону таварып эртер демир-орук белдири-биле ок-чемзек, шериглер сөөрткен поездилер дүн-хүн чок шуужуп эртип турган. Ол хоорайның чанында Одер хем агып чыдар, а хоорайже ук хемни кежир көвүрүг бар. Ол хоорайда фашистерниң офицер составын өөредип турган өөредилге чери бар дээрзин хайгыылчылар бадыткаан.

1945 чылдын март 5-те чүве. Бистиң полугувус Кызыл Шеригниң өске-даа кезектери-биле кады хоорайже шаап халдаар дээш чоокшулап эгелээн. Арай кежээликтей хоорайнын кыдыынга чедип келдивис. Турупкан дайынчыларны болгаш моторлары изий берген танкыларны аңаа бичии дыштандырып, соодар ужурга таварышкан бис. Ынчалза-даа ол дыштанылга үр болбаан. Ийи, үш шак дыштанып турувуста, бистиң хайгыылчыларывыс туттурган немец офицер эккелген.

Ол фашист офицер:

— Даарта даң бажында Одерни кежилдир көвүрүглерни болгаш электростанцияны чаза тепсиптер. Ынчан хоорайны хостап алырыңар нарыыдаар...— деп, хыы ханып чулчураан.

Ынчангаш бистиң командылап чери шаап халдаашкынны эрте эгелээр ужурга таварышкан. Танк командири лейтенант Иван Олейников дайынчы даалганы алган соонда:

— Чок-ла болза, маадырлар болуп ээн келир бис, чок-ла болза, маадырлыгы-биле өлүр бис. А көвүрүг дөмей-ле бистиң болур — дээш, өөрүн баштап алгаш халдаашкынны эгелээн...

Тулчуушкун үезинде бистиң командиривис маадырлыгы-биле өлүрткен. Одер хемни кежеринге көргүскен эрес-маадырлыгы чоруу дээш, аңаа Совет Эвилелинин Маадыры деп бедик атты өлгөн соонда тывыскан.

Ол тулчуушкунга фашистер «фауст-патрон» деп чаа октарың ажыглааныңдан бистиң чидириивис хөй болза-даа, хоорайның электри станциязын хостап апкан бис. Дайынның ырак-узак оруунга аштап-суксаан, туруп-шагзыраан совет шериглер дайынның калчаалыг удурланышыкынынга удур эрес-маадырлыгы тулчуп, тилелгени чедип алырынга улуг бүзүрелдиг турган.

Хоорайның чамдык районнары бирде бистиң, а бирде дайынның холунга кирип, хан төгүүшкүннүг тулчуушкуннар

үезинде кайы-даа таладан чидириглер кончуг хөй турган. Балыглаттырган солдаттар болгаш командирлер чүс ажыг кижиле кады бир улуг бажыңның подвалыңга артар ужурга таварышкан мен. Бистиң сорулгавыс оларның кижиле бүрүзүн бут кырыңга тургузу эмнеп, дайынчы чыскаалга катан кирир ужурлуг турган. Ынча хөй кижиниң аразыңга бодунуң эттинип, кадык апаарыңга чөгели төнгөн кижилер база хөй турган, ынчангаш оларның ортузунга суртаал ажылын чорудуи, оларга чуртталгаже, демиселче чүткүлдү оттурар харысалгалыг болгаш нарын ажылды база чорудуп турган бис.

1945 чылдың март 8-те дайын-биле кадыг-дошкун тулчуушкун үезинде ооң чакпыыл огу мени балыгланкан. Ийи неделя хире эмненир ужурга таварышкан мен.

Кюстрин хоорай дээш тулчуушкуннарга совет дайынчыларның болгаш командирлерниң амы-тынын камгалаарыңга эрес-маадырлыг чорукту көргүскени дээш мени Кызыл Сылдыс орден-биле шанаан. Танк командири Гудзелидзеге Совет Эвилелиниң Маадыры деп бедик атты тывыскан.

Ол тулчуушкунга бистиң шериглеривис эвээш эвес чидириглиг болган. Марттың 12-де хоорай чоогунда акы-дуңма хөөрүңге дайынчы өңүктеривисти дайынчы ёзу-биле орнукушкан бис. Оларның-биле кады танк командири Анатолий Фролов, рота командири Петр Ушаков, тиилелге соонда Берлинниң эң улуг театрыңга Москва дугайында ырыны ырлаарын күзеп чораан ыраажывыс болгаш танчычывыс Николай Стукалов болгаш Төрөөн чуртунга кызыгаар чок бердинген өске-даа эштеривисти адап болур ийик.

Берлинче орук ажыттыңган.

Дайынның кадыг-дошкун чылдарында Сибирьден Берлинге чедир тулчур улуг алдар менээ база таварышкан.

Рейхстагтың ханазыңга чеде бергеш, ийи танкист эштеримниң эгиннериниң кырыңга туруп алгаш: «Сибирьден Маша Федотова, Туладан Митя Прокопьев, Москвадан Юра Власенко бистер тиилелгелиг келдивис» деп өлүм чок сөстери дадарык кадаг-биле шыйып бижип каан мен.

Үшкү кыдырааш: аныак башкыларга сөс

Дөртөн чылдарның комсомолчулары бистер Ада-чурттуң Улуг дайынының кадыг-дошкун чылдарында ок-боовус холга туткаш, Төрөөн чуртувусту камгалаар, чугаалаар аргажок кадыг-бергелерге таваржыр, оларны ажып эртер, эң чоок

кижилеривистен чарлыр, амыдыралдың берге шылгалдазын ажып эртер үлүгге онаашкан бис.

Оон бээр дөртөн чылдар эрткен. Бис бөгүн ол берге шылгалданы төлептиг ажып эрткенивисти аныяктар силерге, ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң одуруунга ыдыктыг албан хүлээлгезин эрттиреринге белеткенип турар оолдарга, чоргаарал-биле илеткээр долу эргелиг бис.

Ада-чурттуң Улуг дайышы төөгүже ыраан тудум-на оон арыннары улам тодазы-биле номчуттунуп, совет кижилернин маадырлыг, буянныг чоруу улам чаагайы-биле чайнап көстүп турар. Ада-чурттуң Улуг дайышының киржикчилериниң дугайында Коммунистиг партияның болгаш Совет чазактың кайы хире сагыш салып турарының дугайында сөөлгү чылдарда хүлээп алдынган улуг хемчеглер тодазы-биле чугаалап турар.

Аныяк башкылар, оолдар, кыстар-биле ужуражылганы «Силерниң нүүрүндөрдөн бодумнун оожургал чок чалыы назынымны көрүп тур мен» деп ырының сөстери-биле эгелексээм кээр.

— Кижиниң аас-кежиң чогуң чүдөл?— деп, айтырыгны ужуражылгаларга менээ болганчок-ла салып турар.

— Күш-ажылга болгаш Төрээн чурту дээш демиселге эрес-маадырлыг чоруу дээш салгалдарның чүректеринге бодунуң дугайында эки тураскаалды арттырып каан кижини аас-кежиктиг деп санаар мен — деп, чайгылыш чок харыылап чоруур мен.

— А бодунар аас-кежиктиг силер бе?

— Ийе, аас-кежиктиг мен. Чүге дизе, бүгү медреселдиг чуртталгамны Төрээн чуртум дээш демиселге, Ада-чуртунга чүрэениң ханызындан бердинген хамаатыларны кижизидеринге бараалгаткан мен. Оон чаагай үүле кайда боор. Башкы кижини өөреникчилеринге чоргаарланыр. А мээң өөреникчилеримден янзы-бүрү ажыл-иштиг чүс-чүс чаагай сеткилдиг кижилер өзүп үнген. Олардан ап турар чагааларым, телеграммаларымны номчуур болза, эң чылыг сөстөр, эң чаагай күзээшкиннер ында сиңниккен — деп бо айтырыгга харыылаар мен.

1955 чылда Москвада Новодевичье чевээнге Зоя Космодемьянскаяның тураскаалының чанынга, маадырлыг орус кыска мөгейип, кандыг башкының кижизидип, өөредип каан өөреникчизи ирги деп хөрээм долдур хөй чүвени бодап турдум.

Башкы! Бо бөдүүн сөсте чеже хире ханы, хөй талалыг утка сиңниккенин чугаалаары безин берге. Ол эң-не чоргаар сөс, эң-не бедик хүлээлге деп бүгү назынымда бодап чоруур

мен. Бодап-даа көрүнөрем — башкызы чок кижини бистиң аравыста чок. Башкы кижиниң күш-ажылында космонавтынның болгаш тудугжунуң чүткүлү, эмчиниң оожургал чок чоруу, артист кижиниң талантызы, ие кижиниң эрге-чассы сиңниккен деп бүзүрээр мен.

Башкы кижини бодунга дөмей кижилерни кижизидер. Бистиң башкыларывыс бичини турувуста-ла, Төрээн чуртувуска база чонувуска ынакшылды биске кижизиткен. Тура-соруктуг, эрес-маадырлыг болганывыс база-ла башкыларывыстың ачызы.

Бистер, аныяк оолдар, кыстар фронтуга тиелелгелеривисти болгаш таваржын турган бергелеривисти бир-ле дугаарында башкыларывыска бижип чораан бис. А башкыларывыс чүректериниң чылыып, сеткилиниң чаагайын сиңирген чагааларны фронтуже, өөреникчилери бистерге бижип турду.

Фашизмниң шивээзи Берлинге баргаш бир-ле дугаар чагааны ынак башкым Мария Алексеевна Матросовага бижэенимни черле утпас мен. Соок болгаш аъш-чем чедишпес үеде оларның бисти кижизидери дыка берге турган.

Амгы үенин аныяктары, силер кайгамчык үеде амыдыралдың оруун эгелээн силер. Кижилерни өөредип деп чер кырында эң бедик хүлээлге силерге онаашкан. Силерниң чүректеринер кижилерге, уругларга бердинген турар ужурлуг.

Башкыларның хөй кезин бодунуң мергежилни чүрээнин ханызындан хынап, ынак башкызының үлегер-чижээн өөренип көрүп тургаш шилип алган. Бодунуң сеткилин арыг-чаагай эвес, аажы-чаның багай болза уругларны бо чаагай мөзү-шынарларга кижизидери берге. Бодун чалгаа, арай боорда ажылдап турар болзунза, өөреникчилериниңиңи кезжээ кылдыр өөредир арган чок.

Бистер, башкылар, бүгү-ле чүвени аажок кичээнгейлиг өөренип, хайгаарап, шингээдин ап турар кижилер-биле ажылдап турар бис. Олар бүгү-ле чүвени көрүп, бодунуу-биле үнөлөп турар. Оларны мегелеп, оларга хамаарыштыршын эвес чүүлдерни кылын болбас. Уругларның чараш карактары бисче идегел болгаш ынаныш-биле көрүп турар. Өөреникчилериниң сеткил-сагыжын хайындырып, сорук киирип шыдаар херек.

Кандыг-даа эртемге өөредип тура, Төрээн чуртка ынакшылды, күш-ажылга, ажилчын кижиге хүндүткелди кижизидип турар бис. Бистиң чедишкенинеривиске чоргааралды кижизидер, чаагай чүүлдерни тургузарынга киржир күзелди хайныктылары база бир чугула сорулга.

Башкы кижиниң күш-ажылының кайгамчык чаагай чүүл-дери шынап-ла мында деп бодап чоруур мен.

Башкының — бөдүүн кижиниң оруу берге болгаш нарын. Эртен эрте фабрикаларга болгаш заводтарга станоктар ыр-лажы бээр, куруг чыткан ховуларга чечектер сагланнар! Бо бүгү сээн күш-ажылыңның ачызы-дыр, башкы!

Өөреникчилерни кичээнгейлиг болурунга өөредири, бүгү ажил-чорудулгазын билдилиг башкалары, чаңгыс коллектив кылдыр каттыштылары — ындыг белен деп бодаар силер бе? Бо бүгүнү боттандырамынга уйгу чок дүннер, оожургал чок хүннер херек.

Бистиң башкыларывысты көрүнерем. Мээн өөреникчилерим чораан Галина Шачина биле Мария Красова — РСФСР-ниң школазының алдарлыг башкылары. База-ла мээн ажилдан турган школамга күш-ажылчы оруун эгелээн Людмила Белоногова биле Ирина Добычинаны көрүнер. Ам оларның аттары хуралдарга адап, аныктар олардан өөренип турар.

Ниити билиг болгаш профессионал школаның реформазының кол угланышкынында башкы кижиниң, ооң ажылын канчаар үнелээн-дир. Бодап-даа көрүнер!

Амыдыралда бүгү чүве бистерден, башкылардан эгелээр дээрзин кезээде утпатар.

*

Таан-оол Хертек

УТТУНДУРБАС ЧЫЛДАР

Сашаның ада-иези Ткачевтар Хараал алдын уургайынга ажилдаары-биле үжен чылдарның эгезинде Хакасиядан көжүп келген. Бо черниң онза чараш бойдус-чурумалын, кат, тооруун ол бичезинде-ле магадаан. Аңаа ажилдап турган орустарның, тываларның болгаш өске-даа нацияларның оолдар, кыстары-биле кады хөй удаа арга-арыгны кезип, каттап, тооруктап, балыктап, хөөрүк, дин сүрүп, мага хандыр манажып, ойнап-хөгөп, төрээн чериниң бойдузунга улам хандыкшааннар. Ткачевтарның оолдар, кыстары шупту он үш кижини, бешки оглу орлан, эрес Саша Хараалга дөрткү классы дооскаш, өөредилгезин уламчылаары-биле Кызылдың № 1 школазынга кирип алган. Хоорайнын амыдырал-чуртталгазынга ол чоорту ижигип, чаа эш-өөрлүг-даа болу берген. Бо школаның бешки класынга ынчан тыва оолдар база өөренип

кирген, оларның-биле ол өнүктежи берген. Алексей Кумаяк, Иргит Ойдул, Монгуш Толчаа болгаш өскелер-биле чарыл-бас, кады чоруурлар.

Аас-кежиктиг, омак-хөглүг хүннер билдиртпейн эртип, школачы оол билиглерниң үндезиннери-биле чепсегленип, кадык-шыырак өзүп орган...

1941 чылдың июнь 22-де Совет Эвилелинче фашистиг Германия оор ёзу-биле халдаан дугайында дүвүренчиг медээ бүгү чуртка, бүгү делегейге тараан. Социалистиг Ада-чурт улуг айыылга таварышкан, ооң чаалап алыышкыннарын камгалаар демиселче совет улус чаңгыс кижин дег, бир демниг көдүрлүп үнген. Тайбынга ынакшылдыг делегейниң кижин төрөлгетени баштайгы социалистиг күрүнениң талалакчылары болу берген. Дайынның эгелээниниң баштайгы хүнүнден бээр Тыва Арат Республиканың ажылчы чоннары акы-дуңма Совет Эвилелинге бүгү тала-биле дузаламчы, деткимчени көргүзеринге кезээде беленип илереткеш, интернационалчы хүлээлгезин амыдыралга боттандырын кирипкен. Чүс-чүс нам, арвэс кежигүнери болгаш араатар фронтуже баар, Кызыл Шериг-биле демнежип алгаш, фашистерни чылча шавар патриотчу күзелени илереткен билдирнишкиннерни кирип турганнар, ооң саны улам көвүдөп орган. Совет улуска, фронтуга дузаламчы чедирер талазы-биле шимчээшкин хүн келген тудум-на калбарып турган.

Тывага ажылдап турган Совет Эвилелиниң хамаатылары Төрээн чуртун камгалаар ыдыктыг хүлээлгезин күүседип чоруп турган. Оларны фронтуже тыва өнүктери үдөп, дайзынны чылча шавар кадыг-дошкун демиселге эрес-маадырлыг тулчурун, кан дег кадыкшылды, менди чаагай чанып келирин күзөп турганнар. Төрээн чуртун дайзындан камгалап алып дээш чоннуң изиг күзелдиги-биле фронтуже чоруп турары, ооң экономиказын быжыглаар дээш улустуң дүн-хүн чок бүдүрүкчүлүг, шалыпчы ажыл-ижи аныяктарга үлегер-чижек болуп, оларны чаа-чаа бедиктерже сорук кирип турган.

Дайын эгелээн чылда Саша чедиги классты дооскан, школачы эш-өөрү-биле бир дөмей болдунар-ла арга-биле фронтуга, тылга дуза чедиреринге идепкейлиг кирип турганнар. Тываның школачылары ССРЭ-ниң оран камгалалынга дузалажыр талазы-биле ада-иезинде чыда калбаан. Оран камгалалынга 266 муң рубльди, самолет тударынга 237 муң ажыг рубльди чыггаш чоруткан. Янзы-бүрү бүдүрүлгелерге ажылдап, шеф дузазын чедирип турган.

Хостуг үезинде бөлүк оолдар чыгып келгеш, фронтуда байдалдың бергезин, хоорайларның, суурларның үрелич ту-

рарын, акыларының, төрелдериниң өлүм-чидимге таварышканын, дайзынның каржы-дерзиизи дам барганын бо-ла чу-гаалажып, боттарының күзел-соруун илередирлер.

— Эки тура-биле фронтуже чоруур күзелдиг мен, ону ыяап-ла чедип алыр-даа мен — деп, Саша Ткачев бо-ла чу-гаалай бээр.

Өөрү тургаш:

— Сээң ооң-даа болдунмас чүве-дир ийин, харың чедер эвес — дижирлер.

— Шынап-ла, көөр силер, оолдар — деп, фронтуже барыксаан хөңнү-биле ол харыылаар.

1943 чыл. Александр Ткачев болгаш бөлүк оолдар фронтуже эки тура-биле чорударын дилээн билдиришкенин шериг комиссариадынга кириген, ынчалза-даа ооң харыызы дыка үр келбээн. Ол үеде совет чон, ооң маадырлыг Кызыл Армиязы араатанзаан фашист аг-шеригни чурттуң түр эжелеттирген девискээринден колдуунда үндүр сывырыпкан. Хүн бүрү аштырышкынга таваржып турар дайзынның каржызы, дерзиизи дам барган. Ооң уламындан фронтуга чаа немелде кижини, техника күжү, ок-чемзек, аъш-чем кончуг чу-гула хереглеттинип турган. Ынчангаш Коммунисттик партия болгаш Совет чазак оран камгалалынче бүгү-ле күштү мөөнөп, мобилизастап, болдунар-ла хемчеглерни алган.

ССРЭ-ниң дайзындан камгалап, фронтуже баар күзелин илереткен Тываның чамдык хамаатыларының билдиришкенин база хандырган. 1943 чылдың июльда тыва танкистер, сентябрьде тыва эки турачы аъттыг шериг эскадрону интернационалчы хүлээлгезин күүседире-биле чорупкан. Оларның 30 хуузу партия, 60 ажыг хуузу аревэ кежигүнери.

Тыва улустун төлээлерин фронтуже үдээринге Александр Ткачев, Иван Леонтьев, Константин Суворов болгаш өскелер-даа киришкеш, бистер кажан-на бо улустар дег фронтуже үдеттирер ирги бис деп аразында чугаалажып-даа турганнар.

Чаа-ла он чеди хар ажып чоруур назылыг, сарыг бажының дүгүн хажызынче чылбыйты дырап алган, эргижирей берген сарыг өннүг хөйлөңниг, дөлгем эгиннерлиг ортумак сынныг оол фронтуже чоруур дээн бөлүк дайынчыларның чанынга чедип келгеш, чугаалаан:

— Бистин социалисттик Төрээн чуртувусче халдаан чазый фашистерни кам-хайыра чокка чылча шавыңар, силерниң соонардан удавас чеде бергеш, Ада-чурт, акы-дунма чонувус дээш амы-тынывысты артывыска каггаш, демисежир бис. Ужурашкыже байырлыг, эргим чаңгыс чер чурттугларывыс!

Солдаттарның бирээзи күдер кара эр оолга чедип келгеш:

— Адың, фамилияң кымыл, дуңмай?— деп айтырган.

— Александр Ткачев дээр — деп, ол харыылаан.

— Че, ындыг-дыр, Саша, интернационалчы хүлээлгевис күүседип чоруптувус, сени манаар бис, байырлыг!— дээш, солдат өөрүнүн аразынче шымнып кире берген.

Эки турачылар лозуннар, туктар-биле шиметтинген машиналарга олурупкаш, чыылган чоннун ортузу-биле Абакан кайы сен дээш халдып чорупкан. «Тулчуушкунче» деп ырның күчүлүг аялгазы ынаар-ла даглар, арга-арыгларже чаңгыланып чоруй барган.

Саша күчүлүг Улуг-Хемнің эринче машиналар ажитталгыже чедир көрүп туруп-туруп:

— Че, оолдар, эки белеткенинер, бистиң фронтуже чоруур ээлчээвис ырак эвес — деп чугаалаан.

— Төрээн чуртка бараан болурунга кезээде белен бис — деп, эштери чаңгыс үп-биле харыылаан.

Шыпап-ла, удаваанда, октябрьда № 1 школаның бөлүк өөреникчилериниң эки тура-биле фронт чоруур дээн изиг күзелин илереткен билдиришкиннерин хандырган. Ооң ээлери бодаан бодалдарын хандырганынга амырап, аңаа харыы кылдыр дайзыннарны чылча шавар дээш ханының сөөлгү дамдызынга чедир демисежирин даңгыраглап турганнар.

Ноябрьның баштайгы хүннери, хар чаапкан, сооп эгелээн. Саша болгаш ооң эштериниң фронтуже баар дээш четтикпейн мацаан хүнү — ноябрь 10-нун эртени.

Бо удаада ийи чүс ажыг кижини Кызылдан фронтуже чоруур, чүгле № 1 школадан безин 12 эки турачы хып дээн аныяк эрлер белен турганнар. Оларның ада-иелери, угбалары, акылары, төрелдери, таныш кыстары үдээри-биле чыгып келген.

Сашаның ачазы Михаил Денисович, авазы Марфа Петровна болгаш өскелер-даа оглунга, дуңмазынга чагыг сөзүн берген. Оларның сөглээн сөзүнүн, чагаан чагыының утказы чаңгыс:

— Социалистиг Ада-чурту, совет чону дээш хамааты хүлээлгезин ыдыкты-биле күүседир, калчаа дайзынны камхайыра чокка чылча шавар, эрес-дидим болур, бергелерге кажан-даа торулбас, шыдажып эртер, тиелелгелиг чанып келир.

— Сагыш човаваңар, чагыыңарны күүседир бис, ханывыстың сөөлгү дамдызынга чедир демисежилп тургаш, дайзынны ижээнинге барып чылча шапчыр бис. Кызыл Шеригнің че-

дишкиннери тылдан база хамааржыр, ынчангаш дүн-хүн чок эки ажылдаарыңарны өөрүмнүн мурнундан күзеп тур мен — деп, Александр Ткачев ада-иезинге, төрөлдеринге чугаалааш, олар-биле чылыг байырлашкаш, машинага олурупкан...

Аныяк оолдар Тывазындан ырап чорупкан, Тюменьге баргаш, дайынчы белеткелди эгелээн. Танкыга удур артиллерия кезээнге киргеш, аңаа дайынчы өөрөдилгени эрткен. Белен чүве кайда турар боор. Ол үгер-бооларны дүннүн карангызында, кыштын соогунда ыңай-бээр сөөртүрү, часпас адарынга хынамчалыг тургузуп белеткеп алыры безин берге болган. Ынчалза-даа бергелерге торулбас, тура-соруктуг оолдар кыска хуусаада политиктиг болгаш дайынчы өөрөдилгениң тергииннери болу берген. Бир расчетка Кызылдан барган дайынчыларны быжыглаан. Расчеттун командиринге сержант Иван Леонтьевти томуйлаан. Ооң составыга Александр Ткачев, Николай Тутынин, Константин Суворов, Май Кортевский кирген.

Ол үеде Кызыл Армия дайыннарга удур маадырлыы-биле демисежил, барыын чүкче хүн келген тудум-на ыңайлап, чаа-чаа тийлелгелерни чедип ап турарын дайынчылар радиодан дыңнап, солуннардан номчуп, аңаа сорук кирип турганнар.

Дайынчы белеткелдин хуусаазы доозулган, поезд барыын чүкче, Белоруссия кайы сен дээш чоруп орган. Немец фашистернин түр эжелелинге турган, Кызыл Армияның чоокта чаа хостаан черлерин таварты олар эрткен. Хүл-ыйба кылдыр сандан үндүр өрттенген хоорайлар, суурлар, үрөлгөн техниканың, дериг-херекселдерниң сектери көстүр. Дайынның кайы хире дерзинзин, араатанзыын дайынчылар караа-биле бүзүрөп көрүп, килеңи улам хайныгып чораан.

Дайын шөлү. Брест шивээзиниң чоок-кавызында Жабенка станциязынга келгеннер. Кайнаар-даа көөрге кара булут дегыш, артиллерияның, янзы-бүрү боо-монгунуң атканының даажы, самолеттарның уждуушкуну биче-даа соксаш кынамас, үзүктелтишкин чок, дээр динмирээшкени-биле бир дөмей динцейшип-ле турар. Ону дыңнаары безин аныяк дайынчыларга сүртенчиг болган.

Чаа келген күштү Белоруссияның үшкү фронтузунун чээрбиги адыгжы дивизиязының 265 адыгжы полугунуң составыга киирген. Полктун командылал чериниң дужаалын, чагыг-сүмелерин расчеттун дайынчыларынга берген.

—Чөөн Пруссияның Матышкемен районнун суурларын, чурттакчылыг черлерин дайынның аспаандан хостаарынга киржир силер. Төрээн чурт дээш маадырлыы-биле демисе-

жир, чаңгыс илиг-даа аткаарлап болбас, чаңгыс ок-даа чаңдыр адып болбас — деп, капитан дужаалдыг үжен хар ажа берген хире назылыг офицер оларга дыңнаткан.— Команданы кончуг кичээнгейлиг дыңнаар силер — дээн.

Дун дүшкен. Пушкаларның туруштарын айтып берген. Белоруссия өл-шык, малгаш-баларлыг чер, ынчангаш оларны чогуур черге чедирип алыры безин дыка берге болган, ындыгдаа болза, дайынчы даалганы күүседире албан. Даң адып чорда, бүгү чүве-белен болган.

Чөөн чүктен чер чырып чорда, немец танкыларның даажы дынналып эгелээн, чоорту чоокшулап орган. Ону дыңнааш, Ткачев шала девидеп, кажан-на команда үнер ирги деп бодап чыткан, оларның пушказын октап каан, белен. Танкылар мырынай ийи-үш километр хире черде келген. Ооң соондан чадаг шериг кирипкенин солдаттар көрүп орган. Тулчуушкун шынгыы болуру билдингир турган. Немец танкылар улам-на чоокшулап келген, команда ам-даа чок. Ол бүгүге Саша девидеп, четтикпейн манаанындан чүрээнниң согары безин бодунга дыңналып турган.

— Отту ажыдынар!— деп, команда дыңналган соонда, пушкаларның күчүлүг адышыкыны динмиреп эгелээн.

Тулчуушкунга бир дугаар киржип турар Иван Леонтьевтин командылаан расчедунуң оолдарынга арай коргунчуг болгаш девиденчиг болган. Мындыг кончуг дааш-шимээнге чаңчыкпаан болгаш Ткачев кулаан дуй тударга-даа дузалавас болган. Баштайгы үезинде октарны кайнаар адып турары безин орта билдинмейн турган. Октарны, дүрген хөйүнү ада-рынче кичээнгейни салгаш, оларның ылаптыг дээрин бодавааннар. Ындыг болурга расчедту командылап чери сагындырып, частырыгларын эдеринге арга-сүмелерин берип, практиктиг дузаны чедирген. Дараазында тулчуушкуннарда олар ок бүрүзү дайзынның техниказынга азы солдаттарынга ылап дегзин дээш боолаар болу бергеннер. Матышкемен районнуң он-он суурларын, чурттакчылыг черлерин хостаарынга Тывадан барган солдаттарның расчеду идепкейлиг киришкеш, мактатканнар. Дайынчы харысгалалыг даалгаларны күүседиринге мергежип, дайынның берге байдалынга чаңчыгып эгелээннер.

Чөөн Пруссияның Фригланд хоорайнын чанынга улуг тулчуушкунга адыгжы полктуң дайынчылары шылгараан. Үш хүн үргүлчүлээн демиселдин түннелинде дайзынның хөй санныг техниказын, кижигүжүн чок кылган болгаш эвээш эвес солдаттарны, офицерлерни тудуп алган. Иван Леонтьевтин расчеду дайынчы даалганы ылаптыг күүсеткен. Аваангыры,

дүргени, эреси-биле Александр Ткачев өске өөрүндөн ылга-лып, шылгарап турган.

— Ол-ла болгай, эр хейлер, дайзыннарны шак ынчаар узуткаар херек!— деп, полктуң командири оолдарны ынчан мактаан.

Шынап-ла, расчеттуң дайынчылары үш хүн дургузунда удуур уйгу-даа чок, орта чем-даа чивээннер. Ада-иелеринин, дөргүл-төрелдериниң чагаан чагыын, боттарынын күзел-сорулгаларын күүседип, Ада-чурт, акы-дуңма чону дээш амы-тынын артынга каггаш, эрес-дидим, тура-соруктуг демисежип турганнар.

Белоруссиянын дыка хөй хоорайларын, суурларын фашист-тиг эжелелден хостаар дээш демиселге олар маадырлыгы-биле киришкенер. Расчеттуң чедишикени анаа-ла чедип келбээн. Анаа-даа, тулчуушкун-даа үезинде олар чаңгыс кижидеги демниглер, бот-боттарынга идегежир, бүзүрежир, найырал-дыглар. Расчеттуң командири сержант Иван Леонтьев эш-өөрүни бедик медреселдиг күүседикчи сагылга-чурумга, организастиг чорукка кижизиткен.

1945 чылдың январьда Совет Армия Балтий далайдан Карпатка чедир бүгү фронтуларга дайзыннарга улуг согугну таварыштырган. Белоруссиянын үшкү болгаш ийги фронтузунун дайынчылары демнежип алгаш, фашистерниң Чөөн Пруссия бөлүүн бүзээлээш, ону үш кезек кылдыр үзе сывырышкан. Кенигсбергтин мурнуу-барыын районунга турган немец-фашисттиг бөлүктөрни март айның төнчүзүндө чылча шаккаш, Белоруссиянын үшкү фронтузунун дайынчылары Кенигсбергте камгаланган дайзынның улуг күжүн чок кылырынга болгаш бүзээлээринге таарымчалыг байдалды тургускан.

Кенигсберг шивээге болгаш хоорайга гитлержи аг-шериг канчаар-даа аажок күчүлүг камгалалды кылып алган турган, анаа үр үеде хоргаданырын бодаан. Шивээге 130 мун солдаттарлыг гарнизон, хөй санныг артиллерия, танк камгалалы турган. Белоруссиянын үшкү фронтузунун командьлалы Дээди Кол командьлакчынын айтышкынын ёзугаар хоорайда дайзыннарны узуткаарының планын ажылдап кылган. Орта белеткелди баш бурунгаар чоруткан.

Кенигсберг шивээзин штурмнаар артиллерия, танкылар, чадаг шериг болгаш өске-даа кезектер боттарынын айыткан туруштарын ээлепкен. Александр Ткачев сугларның расчеду хоорайның мурнуу талазындан шаап халдап кирер шериг кезектериниң аразынга кирген.

Дижинге чедир чепсегленген, шивээде хоргаданган дерзии

дайзынны чылча шавары эң-не берге дайынчы даалгаларның бирээзи дээрзин штурмга киржир солдат бүрүзү бедик медресдин-биле билип, чүгле эрес-дидим, өлүр тынын харамнан-майн тулчурунга белеп турган.

1945 чылдың апрель 6-да эртенгиниң 10 шак 30 минутада шивээни штурмнап эгелээн. Хоорайның сонгу болгаш мурнуу талаларындан артиллерияның база танкыларның деткимче-зи-биле дайынчылар шиитпирлиг шавар халдаашкынче киирпкен.

Кызыл Армияның күчүлүг согушкунунга харыы бээр дээш дайзын калчаалы-биле боолап турган.

Дайзынның снарядтары мырынай ырак эвесте, каш-ла метр черде частып, октар баш кыры-биле кыйыг-чапсар чокка сыыгайнып ужугуу эртин турда, Ткачев болгаш ооң эштери дайзынга удур демиселди бичии-даа кошкатпаан. Ол үеде Александр пушкадан үш метр хире ырай бээр аразында ырак эвес черге чазылган снарядтың довураа ооң ооргазын орта кагарга донгая кээп дүшкөн.

Николай Тутынин эжинге дайзынның огу дээпкен деп бодааш, дораан-на барып сегирип алгаш, айтырган:

— Канчап бардың, Саша?

Бажын ковайтып келгеш, холдарын, буттарын ол шимчедип көргөш:

— Анаа-дыр мен — дээн.

Аныяк дайынчылар ынчалдыр демисежип, боозун адарын бичии-даа соксатпайн, дайзынга чогуур согугну таварыштырып турган. Арыннарында, холдарында биче-бача балыглары оолдар тоовайн, демиселди уламчылааннар. Хүннүң ийи дугаар чартында совет самолеттар шивээни чула бомбалаан.

Баштайгы хүнде совет дайынчылар 3—4 километр бурунгаарлаан, Кенигсбергтин чоок-кавызында 15 чурттакчылыг суурларны эжелекчилерден хостаан, хоорайның 102 кварталын ээлеп алган.

Кадыг-дошкун тулчушкун соонда, Леонтьевтин расчедунуң дайынчылары өске эш-өөрү-биле бир дөмей чөмөнөп, дыштанып органнар.

Александр Ткачев дөзөр эвес, бирээни-ле сөглээн оорар:

— Хүн эрткенин, даң атканын, могап турупканын-даа билбес-тир мен. Дайзынны чылча шавар дээш күштүг күзел-биле келгенимниң девиин ындыг-дыр. Ынаар ырак Тывада ада-нем, дуңмаларым, таныжым Валя сагышка кирер-дир.

— Бистер база-ла ындыг бис, Саша — деп, Суворов чугаага улажы берген.— Дайзынны узуткаары, тиилелгени че-

дип алыры сорулгавыс ол, ынчан дөргүл-төрелдерге, таныш-тарга чеде бергеш, сагыш амыр тайбын чурттаар, ажылдаар бис.

— Ындыг-ындыг харын — деп, өске өөрү ону деткээн.

Эжелекчи дайзынны чылча шавары бистин болгаш бурун-гаар депшилгелиг кижилернин ыдыктыг херээ, шынныг херек тиилээр дээрзин чугаалап турганнар.

Апрель 7-де шавар халдаашкынны уламчылааш, 130 кварталды хостаан, немецтернин камгалалын буза шанкан. Апрель 8-те шивээниң сонгу болгаш мурнуу талазындан шаап халдап кирген шериглер хоорайшың барыш талазынга уткужуу келгеш, Кенигсбергти камгалаан немец-фашистернин шериглерин бүзээлээрин дооскан. Совет дайынчыларнын күчүлүг согуушкунунга шыдашнаан дайзыннын шериглери апрель 9-та дүжүп берген.

Кенигсбергти штурмнааны совет дайынчыларнын шериг мергежилниң бедиин көргүскөн. Оон планын Совет Эвилелиниң Маршалы А. М. Василевскийниң удуртулгазы-биле боттандырган. Операцияны дүргөн белеткээни, бодамчалыы, бүгү талаалыы, шеригниң янзы-бүрү кезектерин — чадаг шеригни, танкыны, артиллерияны, ужар чүүлдү, инженер шериглерин билдиг ажыглааны, кудумчу дайынын чорударының бедик мергежилди өскелеринден онза ылгалдыг болган. Кенигсбергти хостааны Пруссияның милитаризмин узуткаан болгаш, Чөөн Пруссияга дайзынның улуг бөлүүн чок кылырынга совет дайынчыларга таарымчалыг байдалды тургускан. Коммунисттик партияның кижизиткени болгаш хей-аът киригени совет солдаттарнын, офицерлернин болгаш генералдарнын деннээр чүве чок маадырлыын Кенигсберг штурму көргүскөн, ынчангаш бо операция Ада-чурттуң Улуг дайынының төөгүзүнде бир кол черни ээлеп турар.

Кенигсбергти (амгы Калининград) хостаарынга Иван Леонтьевтин расчедунуң кежигүннери маадырлыы-биле демиссжип тургаш, ийи чүс хире дайзынны узуткаан, элээн каш танкыларны өрттендир болгаш сандан үндүр аткан.

Шивээни болгаш хоорайны штурмнаарынга, ону хостаарынга онза шылгараан хөй санныг солдаттарны, офицерлерни ССРЭ-нин орденнери болгаш медальдары-биле шааннаан. Анаа дайынчы Александр Михеевич Ткачев Алдар орденниң үшкү черге-биле шааннаткан.

Тывадан барган оолдарнын расчедунуң кежигүннери Иван Леонтьев, Александр Ткачев, Май Кортевский, Николай Тутьнин, Константин Суворов олар өске муң-муң совет

дайынчылар ышкаш, фашист эжелекчилерге удур маадыр-
лыг, дидим демисежип, улуг шылгалданы тудуп эрткен.

Ооң соонда дайынчы адыгжы полкту Чехословакияже чорудупкан, аңаа араатанзыг дайзыннарның эжелелинге турган хоорайларны, суурларны хостажырынга чүгле Совет Эвилелинин хөй националдыг солдаттары интернационалчы хүлээлгезин күүсеткен эвес, өске-даа чурттарның шериглери бир демниг демисежип, тайбын, хосталга, хамаарышпас чорук дээш чаңгыс күзел-соруктуун амыдыралга көргүскен. Олар дайзынны чылча шаварынче бүгү күжүн, мергежилин, билин угландырган, ынчангаш дүн-хүн, уйгу-дыш чок демиселди уламчылап, чаңгыс ада-иениң оолдары, кыстары дег эптиг, найыралдыг, чаңгыс сагыш-сеткилдиг болганнар. Ынчангаш тулчуушкун бүрүзүнге чедишкинниг болуп, деннээр чүве чок маадырлыын, күчүлүүн, сүр күштүүн бүгү делегейге магадаткан. Дыка хөй балыгланган солдаттар болгаш офицерлер безин көөр хөңнү чок дайзынны чылча шаварын дүргөдедир, бодунуң салышкынын аңаа киирер дээш эмчилер госпитальче чорудар дээрге безин дайын шөлүндөн чорувайн, дайынчы даалгаларны күүседирин уламчылап турганнар. Ындыг байдалга Ткачев база таварышкан.

Чехословакияның Мельник суур дээш болган тулчуушкун үезинде расчегтун чоогунга снаряд чазылган, ооң чалгыынга Александр таварышкаш, оң талакы кулаа дүлейлеп, бажының иштинде бир-ле чүве дүүңейнип турар болу берген. Ол дугайында эштеринге чугаалаарга, эмнедирин сүмелээннер. Ындыг-даа болза бергелерге торулбас, тура-соруктуг дайынчы эмчиге барбаан, фашист эжелекчилерге удур демиселди уламчылаан.

— Эмнедир дээш келбээн, дайзыннарны ханымның сөөлгү дамдызынга чедир согар дээш келген мен — деп, ол чугаалаан.

Ткачев кемдээшкинге таварышкаш, аарып турза-даа, бир ай дургузунда бодунуң дайынчы хүлээлгезин идегелдиг күүседип, дайзыннарга шиитпирлиг согугну берген.

1945 чылдың апрель 29-та немец-фашистерниң ижээни — Берлинни чылча шаварының операциязынга киржир берге болгаш харыысалгалыг даалганы күүседире-биле Белоруссия фронтуларынын кезектери аңаа чеде берген. Александр Ткачев болгаш ооң эштери орта баргаш, дүн-хүн чок болуп турган тулчуушкуннарга киришкеш, үш хонуп чорда, адыгжы полкту Чехословакияның Прагаже чорудупкан, фашистерге удур демиселди орта уламчылааш, даалганы чедишкинниг күүсеткен.

Майның 9-туң эртени. Праганың тайбың кудумчулары-биле дайынчылар, ажыл-ишчилер ыңай-бээр шуужуп турган.

— Дыннаңар! Дыннаңар!— дээн, Левитанның сүрлүг болгаш чоон үнү хенертен радиога чаңгыланып үнген.

— Немец-фашистиг эжелекчилерге удур чорудуп келген Ада-чурттуң Улуг дайыны май 9-та совет улустун, ооң Кызыл Армиязының тиилелгези-биле доозулган. Совет Эвилелинин Коммунистиг партиязының Төп Комитеди, Совет чазак, СССР-ниң Дээди Кол Командылары совет улуска, ооң Чепсектиг Күштеринге Тиилелге-биле байыр чедирип тур, эргим эштер!— деп, диктор чугаалаанының соон дарый кудумчуларда, бажыңнарда бүгү чон шимээрге, хайныгып үнген.

— Тиилелге! Тиилелге!.. Ураа! Ураа!..-- дээн үннер үзүктелишкни чок дынналып, кудумчуларга чораан солдаттарны улус ошкап, куспактап, өрү октап, ырлажып, тапцылап, хөглөп үнген.

Чоорту кудумчуларга чон улам-на көвүдөп, хөглүг алгыкышкы, ыры-шоор улам күштөлгөн.

— Совет Армияга алдар! Совет солдатка алдар! Найырал!— деп, сөстөр чаңгыланып турган.

Праганың ажылчы чоннары болгаш анаа турган совет солдаттар үр үеде манаан Тиилелге хүнүн өөрүшкүлүг, хөглүг уткаан. Оларның аразыңга Александр Ткачев, ооң чаңгыс чер чурттуглары өске улус-биле бир дөмей өөрүшкүманнайга бүргеди берген.

Дайын төнгөн-даа болза Александр Ткачев 1950 чылга чедир Белоруссияга шериг албаны эрттирип, бодунуң хамааты хүлээлгезин күүсеткен. Анаа тургаш, шериг типографияга ажылдап, бо талазы-биле мергежилди чедип алган.

Ткачевтарның улуг өг-бүлезинден дөрт кижиге Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен. Оларның иштинден Сергей Москва камгалалыңга амы-тынын берген. Өскелери Тиилелге хүнүңгө чедир тулушкан.

Александр Михеевич шериг албанындан халашкаш, ынак Тывазынче ээп келгеш, республика типографиязының парлаар цегинге кирген, амгы үеде ында мастерлеп ажылдавышаан. Бүдүрүлгениң хоочуну дыка хөй аныяктарны бодунуң мергежилинге өөреткен.

Дайынның, күш-ажылдың хоочунунуң хөрээн Алдар орденниң үшкү чергези, он хире медальдар каастап чоруур. Ол болза, ооң Төрээн чуртунуң мурнунга дайынчы, күш-ажылчы ачы-хавыязын херечилеп турар.

— Дайынның кадыг-дошкун, берге, халаптыг чылдары кажан-даа, дөртөн-даа, чүс-даа чыл эртер болза уттундурбас.

Эң-не багай, үрегдекчи чүве — дайын ол. Ынчангаш делегейге мөнгө тайбыңны камгалаар дээш совет улус, бурунгаар депшилгелиг кижиге төрөлгөтөн демисежип турар. Фронтучу кижиге болганымда тайбыңны камгалаар, Төрөөн чуртумнун экономиказын быжыглаар дээш шалыпчы ажылдап турар мен — деп, Александр Михеевич чугаалап орат.

ДӨРТКҮ ЭКИ ТУРАЧЫЛАР ЭСКАДРОНУ

Тываның чоргаар оолдар, кыстары коргуш чок эрес-дидим чоруктары-биле төөгүнүң арыннарынга боттарының аттарын алдын үжүктөр-биле бижир эргени чаалап алгаш, тыва атты алдаржыдып, чөптүг демиселге улустарның бедик идегели болгаш хүндүткели-биле холбаштырган. Мынчангаш оларның дайынчы үүле-ижи, арыг-чаагай аттары салгалдарның медреселинден, төөгүнүң арыннарындан кажан-даа балалып читпес.

Совет Эвилелининң Ада-чуртунуң Улуг дайынынын тилелгелиг доозулганының 40 чыл оюнга тураскааткан байырлыг хуралга «Совет улустуң өлүм чок маадырлыг чоруу» деп илеткелинге СЭКП ТК-ның Чиңгине секретары М. С. Горбачев мынча деп айыткан: «Мөңгө оттуң чалбыыкыңга, улуг чаагай мемориалдарга болгаш бөдүүн көжээлерге, уран чүүлүн болгаш литератураның чогаалдарына, амгы кижилериниң болгаш келир салгалдарның чүректеринге хамыкты муриап атакаже көдүрлүп, хөрээ-биле амбразураларны дуй чыдып, дайынның ужар-хемелерин тараппап турганнарның, гранаталарын холдарына туткулап алгаш хөмө таварып келген танкылар адаанче шурап, дайзын-биле коргуш чок сегиржип турган матрос бушлаттар кеткен кижилериниң, дайзынның корабльдерин далайга дүлүп, эшелоннарны чылчырылдыр буза тепсип турганнарның, көзүлбес фронтуга шыдамыккай сегиржип, дайын шөлүңгө сөөлгү тыныжыңга чедир тутчуп турганнарның, эри-шаажылап, фашистиг кинданнардан болгаш лагерьлерден серт-даа дивээннерниң чырыткылыг тураскаалы кезээ мөңгөде кадагалаттынар».

«Шаг-шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле турбас» деп тыва үлегсү домак «шупту чүве агып, өскерлип турар» деп алыс шынга дүгжүт турар. Шынап-ла маадырлыг үе бистен ыраан тудум эзим-аргаларда, хову-шынааларда онгу-шивээлер бүдүп, дайылдажышкыннарның сорбузу арлып, качыгдаан хоорай-суурларның омур-хевирлери таныттынмас кылдыр чаартынып бар чыдар, чаа-чаа салгалдар хоочуннарның орнунга эрэн чаш ыяш дег өзүп турар. Мооң ужурунда оттуг чаага чалданыш чок тулчуп тура өлгөн, Социалистиг Төрээн чуртувустуң хосталгазы болгаш ат-алдары дээш демиселге идепкейлиг киришкен кижилерниң дугайында актыг барымдаа херчилерни чыып камныг кадагалаары чугула сорулга болур.

Тыва эки турачы аъттыг шеригжилер дугайында солуннарга, журналдарга, номнарга хөй янзы материалдар парлаттынган. Оларның аразындан эки турачыларның данзымын эн кол чугула документ деп көөр херек. Чүл дизе шак ыңдыг данзы эки шүгдүнген, ылап шынынга дүгжүр болган тудум, шериг-патриотчу ажылга сөглээн сөс бүрүзү чигечи, маадырларның тураскаалын арыг кадагалап чоруурувус ол болур. Кедизинде барып эки турачы дайынчы кижилер бүрүзүнүн адын мөңгөжидер херекке ыңдыг документ магадылал анаар. Парлалгага үнген данзыларны

база саннарны оваарымчалыг шүүп көөр, чаа даңзыны хынаттынган барымдааларга даяндырар өй-даа келген, бүгү ниитиге чарлап тарадырын үе-даа негеп келген.

Төөгү талазы-биле шиичилел ажылдарга тыва эки турачы аъттыг шеригжилериниң санын күрүнө архивиниң документилеринге үндезилээш 206 кижиге деп тодараткан. Чижээ, Ленинградтың эртемдени И. З. Захаров 1973 чылда Кызылга үнген «Народы Сибири в Великой Отечественной войне» деп чыыпдының 300 арнынга: «тыва улус 1943 чылда фронтуже тускай аъттыг эки турачы отряд чоруткан. Ооң составында 206 дайынчылар, ооң иштинде 10 кыстар бар»—деп, бижээн. Ындыг турбуже ол-ла 1973 чылда үнген «Дайынчы алдар» деп чыындыда О. Кодур-оолдуц «Төрээп чурт дээш» деп очеригинде (арын 84): «Фронтуже аъттанып турар эки турачыларның ниити саны 207 кижиге»—деп, бижээн. Ындыг хирезинде-ле **тыва эки турачыларның алфавит ёзугаар ниити даңызын** 216 кижиге аттары-биле тургускаш, «бо даңзыны четче тургузуп шыдаваан» деп тайылбыр-биле ол чыындыга кошкан. Ук даңзы-биле кичээнгейлиг таныжып көөрге, ында танкист эки турачылар-биле аъттыг шеригжи эки турачыларны холуй кириген, гвардейжилер Аракчаа О. К., Белеккей Д. С., Бозур-оол О. К., Сундуй Т. Ш., Ордуп-оол О. Д. оларның аттары кирбээн, С. О. Мандарааның адын Майын-Тараа С. О. деп, О. Т. Таспың-оолду — Тоспаң-оол О. Т., Д. У. Унүкпenni—Уйнукпан Д. У. кылдыр соора бижээн, дыка хөй эки турачыларның аттарын, адаларынын аттарын: Айыыжы И. Х. дээр орнунга О. Т., Алдын-Херел С. М.—А. Х., Базыр Т. А.—Т. Л., Байыр С. Е.—С. Ю., Билчир-оол О. Б.—О. В., Бавуу С. М.—С. Х., Багбуужап И. М.—М. Т., Бичен-оол С. К.—К. С., Достай-оол С. Т.—С. Б., Дажымба К. Ч.—Ч. К., Ендан К. Т.—Х. Т., Коггар К. Д.—Б. С., Лакпа Х. Д.—К. Т., Майын-Тараа И. Х.—И. С., Маадыр-оол К. Д.—Т. К., Норбу-оол К. К.—О. С., Очур-оол О. Д.—И. К., Очур С. Д.—С. О., Оюу Х. А.—Х. Т., Очур К. Л.—Т. Т., Очур К. Н.—Х. Д., Сырат-оол О. Ш.—О. К., Самнаар-оол К. Т.—Т. У., Такпажык К. К.—Т. К., Чарык-Карак О. П.—О. Б. кылдыр частыргылыг бижээн, ыңчаарга эки турачы чорбаан Мижит-оол К. Т., Эдер-оол Т. Т. деп кижилериниң аттары база кирген болуп турар. Шак мындыг янзылыг будулгаазыннар янзы-бүрү ном-сеткүүл, солуннарга көвүдөп, төөгүнү хажыдып турарындан аңгыда, ийн-чангыс арын-нүүр чок кижилериниң адаттынныкчы эки турачылар болу бээринге нөмөк болуп турар.

10 чыл эркенде, 1983 чылда, бистиң эки турачыларывыс-биле кады дайылдажып, дайын үезинде Тывага аалдап чораан, Кызыл хоорайнын хүндүлүг хамаатызы, гвардейжи майор Иван Тимофеевич Кузнецовтуң «Саяндан Ровнога чедир» деп номун Тываның ном үндүрер чери үндүрген. Болушкуннарның киржикчизи, тыва эки турачыларның хөй кезиниң таныыр, оларның-биле ам-даа харызааны тудуп чоруур И. Т. Кузнецовтуң ному тодаргай фактыларга, документилерге үндезилеттинген, тода чечен дылга бижиттинген болгаш фоточуруктар-биле бадыткаттынган. Бо

солун кижизидикчи рольдуг ном тыва номчукчунун бедик үнелелин бол-
гаш өөрөөн сеткилин шагда чаалап апкан. Мооң-биле чергелештир
И. Т. Кузнецовтун номунга эки турачыларның даңзызын киирген, мын-
чангаш ол даңзыны маңаа каксы-даа бол сайгарып көрээли.

И. Т. Кузнецов бодунуң даңзызын ССРЭ-нин Камгалал министр-
ствозунуң архивинде курлавыр аъттыг шериг полугунуң 2-ги фондузунда
74031 дугаарлыг боодал бижиктерде, 6-гы херекте 263—269 арыннарда
гвардейжи тываларның даңзызынга үндезилеп тургускаң. Эки турачы-
ларның ук даңзызын, 1943 чылдың ноябрь 8-те тыва шериг отрядын
8-ки гвардейжи аъттыг шериг дивизиязының 31-ги полугунуң составына
4-кү эскадрон кылдыр хүлээп ап турда, тургускаң. Даңзыда чүгле 200
кижиниң аттары кирген, чүге дизе өске 6 эки турачылар аарааң ужу-
рунда госпитальга артып калган, а боо-чепсек, хеп-сын, аш-чем, аът-
хөлдү чүгле бар кижилерге даңзы езугаар бээр дээрзи билдингир. Ын-
чалза-даа И. Т. Кузнецов өске документилерге база дириг херечилелдерге
дэянгаш, 206 кижиниң даңзызын барык-ла шын тургускаң.

Билдыг-даа болза ол даңзыда Ада-чурт дайыны орденниң I чергези-
биле шаңнаткан гвардейжи О. К. Аракчааның ады кирбээн, а Түлүш
Докпут деп эки турачы эвес кижилер ады кирген, а херек кырында Монгуш
Докпут эки турачы турган, ийи Күжүгет Очур эвес, а чаңгыс, чаңгыс
Ховалыг Очур эвес, а ийи кылдыр даңзылааш, Ховалыг Очурну Л. Очур
деп бижээн, Салчак Балчырны Салчак Билчир деп каан, Оюн Дончут-
оолду Оюн Дончут-оол деп соора бижээн болуп турар. И. Т. Кузнецов-
тун номунда эки турачыларны аймааның ады-биле адааны төөгүге дүүш-
пес, чүге дизе Кызыл Шеригниң документилеринде-даа, «ССРЭ-нин орден,
медальдары-биле Тыва Арат Республиканың эки турачы эскадронунуң
анаа дайынчыларын, сержантыларын болгаш офицерлерин шаңнаар дуга-
йында» деп ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң чарлыында-даа
тыва эки турачыны ады, аймааның ады, оон адазының ады-биле адап
бижээп. Ынчаарга Тыва Арат Республиканың Биче Хурал Президиумунуң
чарлыында «Кечил-оол Түлүш Балдаң оглу, Сынаа Кыргыз Тоңмит уруу»
деп айыткан. Мооң ужурунда тыва эки турачыларның аттары үешиң
документилеринге киргенин езугаар ол-ла хевээр төөгүге артар дээрзи
наргыш чок

Бо удаада парлалгага кирип турар даңзының баштайында тургускаң
вариантызын Тиелелгениң 30 чыл оюнуң бүдүүзүндө үстүкү улурзур
черлерге, Күрмузейге дамчыдып берген болгаш бо одуругларчы автору
Ровно областа кажан кезээде артып калган оолдарның чевеглеринде
салган плиталарга оларның аттарын тып бижиринге дузалашкан болгаш
даңзының бир хоолгазын Ровно хоорайда Дайынчы алдар музейинче
чоруткан чүве. Тиелелгениң 40 чыл оюнуң бүдүүзүндө база катап тур-
гускаң бо чаа вариантыны хөй кижилерге көргүзүп, оваарымчалыг шүүп
көргөн. Ынчалза-даа ийи-чаңгыс эки турачы кижилериниң дайынчы амы-
дыралы чедир тодараттынмаан, салымы билдинмес, ады-сывы безин ыла-

вылаттынмаан. Мынчангаш бо даңзы шуут үзе тодараттыгын деп бодай бербейн, аңаа барымдаалыг немелделерини, эдиглерини номчукчулар киирер боор деп идегедим.

ТЫВА АЪТТЫГ-ШЕРИГЖИ ЭКИ ТУРАЧЫЛАРНЫҢ ДАҢЗЫЗЫ

1. Оолак Оюн Каваа оглу, улуг лейтенант, I взводтуң командирин, дайын соонда үр чыыдарда совет ажылдакчы чораан. Амгы үсде пенсионер, Ээрбекте чурттап турар. 1913 чылда Ээрбекке төрүттүнгөн. Кызыл Тук орден, Ада-чурт орденнин I, II чергелери-биле база Республика орденни-биле шаңнаткан.

2. Чүльдүм Донгак Сагаанмай оглу, старшина, I взводтуң командириниң дузалакчызы, Усть-Абаканда чурттап турар. Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемге 1919 чылда төрүттүнгөн.

3. Лама-Сүрүң Күжүгет Чаяан-оол оглу, улуг сержант, Дубно чоогунга өлгөн. 1923 чылда Барыын-Хемчиктин Хөвделенге төрүттүнгөн. Алдар орденнин III чергези-биле шаңнаткан.

4. Ойдунаа Оюн Чассыгбай оглу, 1910 чылда Тандынын Элегеске Арга-Адаа деп черге төрүттүнгөн. Дайындан келген, колхоз тургузушкунунга иденкейлиг киришкен. Алдар орденнин III чергези база Республика орденни-биле шаңнаткан.

5. Күүлүңмей Оюн Чассыгбай оглу дайындан чанып келгеш, балындан мөчөөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

6. Айыжы Оюн Чассыгбай оглу, 1915 чылда Тандынын Элегеске төрүттүнгөн. Дубно кавызынга өлгөн. ТАР күш-ажыл орденни-биле шаңнаткан.

7. Седип-оол Оюн Чассыгбай оглу 1924 чылда Тандынын Элегеске төрүттүнгөн. Дайындан чанып келгеш, Кочетово суурда чурттап турар.

8. Тунгулак Оюн Намзат оглу 1921 чылда Элегеске төрүттүнгөн. Сурмичи суур чанынга өлгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

9. Адыгбай Салчак Сайын-оол оглу 1920 чылда Бай-Тайганың Кара-Хөлге төрүттүнгөн. Бай-Тайганың Тээлиде чурттап турар. Пенсионер. Ада-чурт дайыны орденнин II чергези-биле шаңнаткан.

10. Сопсукай Саая Медип оглу Барыын-Хемчиктин Эрги-Барлыкка 1918 чылда төрүттүнгөн. Ада-чурт дайыны орденнин I чергези база Республика орденни-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Тес-Хемниң Чодураага, Хову-Аксынга ажылдап турган. 1970 чылда мөчөөн.

11. Дөнчүн Соян Кума оглу 1922 чылда Тес-Хемниң Нарын хемге төрүттүнгөн. Ада-чурт дайыны орденнин I чергези база Күш-ажыл орденни-биле шаңнаткан. Ол «Кызыгаар» совхозка тежежилеп, хойжулап хөй чыл ажылдаан.

12. Баазаң-оол Чооду Эртине оглу Дубно дээш тулчуушкунга өлгөн. 1922 чылда Тес-Хемниң Ү-Шынаага төрүттүнгөн.

13. Баян Ондар Айыжы оглу 1924 чылда Сүт-Хөлдүн Ишкинге төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш», «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, «Победа» совхозка трактористеп турган.

14. Доспаң Оюн Тавылан оглу 1922 чылда Тандының Элегеске төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш», «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Бай-Хаакка орук тудуунга ажылдап турган.

15. Самбу Оюн Дарыма оглу 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш сегиржишкинге маадырлыгы-биле өлгөн. Тес-Хемниц Шуурмакка 1922 чылда төрүттүнгөн.

16. Балчыр Салчак Т., сержант, I взводтун командиринин дузалакчызы. 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш маадырлыг дайылдапкан өлгөн. Бай-Тайганың Шуйда Чаңгыс-Терекке 1922 чылда төрүттүнгөн.

17. Чамзырын Кыргыс Шокушук оглу 1921 чылда Тере-Хөлдүн Балыктыгда Агыш деп черге төрүттүнгөн. Алдар орденнин III чергези, Ада-чурт дайышының орденнин II чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Германияга чедир дайылдашкан чанып келгеш, партия ажылдакчызы чораан. Эркин суурда пенсионер.

18. Алдын-Херел Соян Минчимаа оглу 1920 чылда Эрзиннин Тере-Хөлге төрүттүнгөн. Алдар орденнин III чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. «Кызыгаар» совхозта пенсионер. Ол фронтунан ээп чанып келгеш, колхоз-совхоз бүдүрүлгезинге иденкейлиг киржип чораан.

19. Түметей Оюн Доктугу оглу 19 гвардейжилер аразынга Дубно чанынга өлгөн. 1923 чылда Тандының Чагытайга төрүттүнгөн. Алдар орденнин III чергези база Республика ордени-биле шаңнаткан.

20. Достай-оол Донгак О. 1923 чылда Улуг-Хемнин Көк-Чыраага төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. «Улуг-Хем» солуннун редакциязынга бухгалтерлеп тура 1983 чылда мөчөөн.

21. Бойду Сарыглар Шагдыр оглу 1921 чылда Сүт-Хөлдүн Ак-Ооруу деп черге төрүттүнгөн. Ээрбекке 1972 чылда мөчөөн.

22. Чудурук Хомушку Эртине оглу 1921 чылда Бай-Тайгага төрүттүнгөн. Ада-чурт дайыны орденнин I, II чергелери база Республика ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда, «Тээли» совхозта үр үеде малчынап турар.

23. Дажы-Саң Оюн Ширини оглу 1912 чылда Тандының Чагытайга төрүттүнгөн. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Дайын соонда, «Кызыл партизан» совхозка ажылдап тургаш, 1960 чылда мөчөөн.

24. Дөнгүрак Оюн Наарамба оглу 1909 чылда Тандының Чагытайга төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» база «Эрес-дидим чорук дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Дайындан келгеш, «Кызыл партизан» колхозка ажылдап тургаш мөчөөн.

25. Хуназыг Оюн Тавылаң оглу 1907 чылда Тандының Межегейге

төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Дайындан келгеш, «ССРЭ-ниң 50 чылы» совхозка малчыннап турган.

26. Серге-Байыр Куулар О. 1906 чылда Чөөн-Хемчикте Баян-Чүрекке төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. «Чыраа-Бажы» совхозка ажылдап тургаш мөчөөн.

27. Доржукай Донгак Хүрөн-оол оглу 1923 чылда Улуг-Хемниң Көк-Чыраага төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан.

28. Базыр Тюлюш А. 1917 чылда Улуг-Хемниң Эжимге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Дайындан чанып келгеш, Эжимге ажылдап тура мөчөөн.

29. Байлак Ооржак Чүльдүм кызы 1924 чылда Чөөн-Хемчиктиң Хабы-раканга төрүттүнгөн. Ада-чурт дайыны ордениниң I, II чергелери база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол СЭКП-ниң XXII съездине совхозта малчыннап турар.

30. Сынаа Кыргыс Тонмит кызы 1921 чылда Эрзинде Сөөлчерге төрүттүнгөн. Ада-чурт дайыны ордениниң I, II чергелери база Республика ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын сөөлүнде партия-совет ажылдакчы чоран, ам пенсионер.

31. Доңчут Куулар Данзын оглу, улуг лейтенант, 2 взводтуң командири. Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Чөөн-Хемчиктиң Хөндергейге 1915 чылда төрүттүнгөн. ТАР Республика ордени-биле шаңнаткан.

32. Сундуй Тюлюш Наваачыган оглу, старшина, 2 взводтуң командириниң дузалакчызы, 1920 чылда Чаа-Хөлге төрүттүнгөн. Алдар ордениниң III чергези база ТАР Республика ордени-биле шаңнаткан. Дайындан чанып келгеш, Чадаанага ажылдап турган.

33. Чимит-Дамбаа Ховалыг М., сержант, 2 взводтуң I салбырының командири. Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн, Чөөн-Хемчиктиң Чадаана хемде Теве-Кудуруу деп черге 1921 чылда төрүттүнгөн.

34. Маадыр-оол Иргит Кодур-оол оглу Ровно дээш демиселге өлгөн. 1924 чылда Мөңгүн-Тайгада Каргыга төрүттүнгөн.

35. Аракчаа Ховалыг Х. Дайындан эеп келген. Улуг-Хемниң Демир-Сугга 1918 чылда төрүттүнгөн.

36. Соктай Оюн М. Берлинге чедир дайылдашкан. 1903 чылда Тандының Мсжегейге төрүттүнгөн. Танды районнуң Кара-Булунда чурттап турар.

37. Майын-Тараа Иргит Х. Сурмичи дээш дайылдажышкынга өлгөн. 1922 чылда Бай-Тайганың Кара-Хөлде Ооругга төрүттүнгөн.

38. Быштак-оол Кыргыс Х. 1924 чылда Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда СЭКП Улуг-Хем райкомунга ажылдап тургаш мөчөөн.

39. Докпак-оол Хомушку Санчы-Бадан оглу дайындан чанып келген. Барыын-Хемчиктиң Эрги-Барлыкка 1922 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

40. Шулуун-оол Монгуш Допуй-оол оглу 1914 чылда Барыын-Хемчиктин Аянгатыга төрүттүнгөн. Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн.
41. Данзырың Оюн Баазан оглу 1909 чылда Тандының Элегеске төрүттүнгөн. Ровно дээш сегиржишккинге өлгөн.
42. Сандак Тюлюш Шөмбүл оглу Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. 1914 чылда Улуг-Хемниң Чаа-Хөлге төрүттүнгөн.
43. Дарыяа Куулар Намзырай кызы 1924 чылда Бай-Тайгада Шивилигге төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынының ордениниң I чергези база Республика ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда Ак-Довуракка парткомга ажылдап тургаш мөчөөн.
44. Күржелей Оюн Д. Сурмичи дээш тулчуушкунга өлгөн. 1924 чылда Тандының Межегейге төрүттүнгөн.
45. Бозур-оол Оюн К. Похорельце суур дээш тулчуушкунга өлгөн. 1906 чылда Тандының Межегейге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.
46. Делик-оол Оюн Л. Тандының Элегеске 1902 чылда төрүттүнгөн. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. «ССРЭ-ниң 50 чылы» совхозка ажылдап тургаш мөчөөн.
47. Бегзи-Хуурак Донгак Хелин-оол оглу Улуг-Хемде Хендергениң Могай деп черге 1921 чылда төрүттүнгөн. Сержант, 2 взводтуң салбыр командири, дайын соонда Улуг-Хем районунуң Жданов совхозунуң малчыны. Алдар ордениниң III чергези-биле шаңнаткан.
48. Норжуң Кыргыз Балчыр-оол кызы 1924 чылда Улуг-Хемниң Үрбүнде Кара-Кожагарга төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Таңды районунуң Бай-Хаакта райбыткомбинатта ажылдап турар.
49. Сеңгин Оюн Чымчак оглу Германияга чедир дайылдашкаш, Маньчжуряга Квантун армиязын чылча шаварынга киришкен. 1908 чылда Тандының Ээрбекке төрүттүнгөн. Кызыл Тук орден-биле шаңнаткан.
50. Сенчен-оол Кыргыз Сумбаа оглу 19 гвардейжилер аразына Дубно дээш сегиржишккинге өлгөн, 1922 чылда Биң-Хемниң Баян-Колда Кызыл-Чыраага төрүттүнгөн.
51. Чудурукпай Иргит Эртине оглу 1921 чылда Бай-Тайгада Шындазын деп черге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Бай-Тал совхозка ажылдап турган.
52. Даваа Монгуш Ширипей оглу 1920 чылда Өвүрнүң Солчурда Тээли деп черге төрүттүнгөн. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда, Хандагайтыда орук участогунга ажылдап турган. Ам пенсионер.
53. Сүүр-оол Куулар Мончай оглу дайындан ээп келген. 1916 чылда Чөөн-Хемчиктин Теве-Хаяга төрүттүнгөн.
54. Хайдып Оюн Шадып оглу Деражно суур дээш, тулушкаш, өлгөн.

Тандының Межегейде Ак-Хемге 1907 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

55. Надаажап Монгуш С. Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. 1909 чылда Улуг-Хемниң Ак-Хемге төрүттүнгөн.

56. Агбан Иргит Эртине оглу дайыдан чанып келген. 1924 чылда Бай-Тайганың Көп-Сөөкте Ооруг деп черге төрүттүнгөн.

57. Шойлаа Оюн Чамыяң оглу Ровно дээш сегиржишкинге өлгөн. Тандының Ээрбекке 1905 чылда төрүттүнгөн.

58. Сереп Оюн Ч. Ровно дээш дайылдажыышкынга өлгөн. 1915 чылда Тандының Көк-Булуңга төрүттүнгөн.

59. Мүрзүүне Ооржак Сундуй оглу Ровно дээш сегиржишкинге өлгөн. 1921 чылда Сүт-Хөлдүн Ишкинге төрүттүнгөн.

60. Лаңзыы Оюн Амырдаа оглу 1924 чылда Тес-Хемниң Теректиг-Хемге төрүттүнгөн. Ол дайындан чанып келгеш, Самагалтайга ажылдап тура мөчөөн.

61. Мунзук Тюлюш Нуруп оглу Ровно дээш тулушкаш өлгөн. 1919 чылда Өвүрнүн Дус-Дагда Торгалыгга төрүттүнгөн.

62. Сат Монгуш Эрекей оглу, улуг лейтенант, 3 взводтун командири, Деражно дээш тулушкаш өлүрткен. 1909 чылда Барыын-Хемчиктин Эрги-Барлыкка төрүттүнгөн. Республика ордени-биле шаңнаткан.

63. Калбак Ховалыг Сегбе оглу, улуг сержант, 3 взводтун командириниң дузалакчызы. Чөөн-Хемчиктин Изиг-Карага 1922 чылда төрүттүнгөн. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Дайын сөөлүндө «Дружба» совхозка ажылдап турган.

64. Сундуй Монгуш Белекпен оглу, улуг сержант, 3 взводтун бирги салбыр командири. 1920 чылда Чөөн-Хемчиктин Иймеге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Тандыда Хову-Аксы суурга ажылдап турган. Ам Кызылда пенсионер.

65. Дондуп Салчак Бичиней оглу 1924 чылда Қаа-Хемниң Коптуда Бай-Сөөт деп черге төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш», «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, «Октябрь 30 чылы» совхозка ажылдап турган.

66. Маадыр-оол Кыргыс Доспаң оглу дайындан чанып келген. 1919 чылда Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемде Кара-Суг деп черге төрүттүнгөн.

67. Севзэн-оол Тюлюш Дадар-оол оглу Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Өвүрнүн Дус-Дагда Торгалыгга 1922 чылда төрүттүнгөн.

68. Биче-кыс Адыг-Тюлюш Алдынмай оглу, Улуг-Хемниң Эйлиг-Хемге 1923 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда, Улуг-Хем районунң Баян-Колда «Х Улуг Хурал» совхозка ажылдап турган. Ам пенсияда.

69. Калдың Монгуш С. 1913 чылда Чөөн-Хемчиктин Чадаанага төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, «Искра» совхозка малчыннап тура 1960 чылда мөчөөн.

70. Сүдер-оол Монгуш Араптаң оглу 1920 чылда Чөөн-Хемчиктин Хайыраканга төрүттүнгөн. Алдар орденниң III чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда башкылап тургаш мөчөөн.

71. Тыртыкпан Оюн Н. 1918 чылда Тандының Ээрбекке төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш мөчөөн.

72. Нордуп Хомушку К. Дубно дээш дайылдажышкынга өлгөн. 1918 чылда Бай-Тайганың Шуйга төрүттүнгөн.

73. Седен-оол Оюн Бантар-оол оглу 1923 чылда Тандының Межегейге төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш», «Дайынчы хавыяа дээш» деп медальдар-биле, Ада-чурт дайынының ордениниң I чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол Калинин хоорайда Бульвар Гусева деп кудумчуда 37 бажыңның 68 квартиразында чурттап орав.

74. Байыр Маады Дырышкак оглу Би-Хемниң Өөктө Хө-шиви деп черге 1920 чылда төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш» база «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Би-Хем районунуң «Кызыл тараачын» совхозунуң Билелиг сүт-бараан фермазынга ажылдап турган.

75. Ак-оол Оюн Карашпай оглу 1913 чылда Тандының Ээрбекке төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынының ордениниң I, II чергелери, Кызыл Сылдыс орден база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда чолаачылап турган, амгы үеде Кызылда чурттап турар, пенсионер.

76. Севил Ооржак Матпа кызы 1916 чылда Чөөн-Хемчиктин Чадаанага төрүттүнгөн. Республика ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, партия-совет ажылынга чораан, 60 чылдар төнчүзүндө Кызылга мөчөөн.

77. Сарат-оол Оюн Шурун-Кара оглу, старшина, 3 взводтун 2 салбыр командири чораан. Дайын сөөлүндө С. К. Тока аттыг совхозка малчыннап турган. Тандының Элегесте Онгажа деп черге 1918 чылда төрүттүнгөн. Алдар орденниң III чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан.

78. Шег Монгуш О. 1917 чылда Ак деп черге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Барыын-Хемчиктин Акка чурттап тура мөчөөн.

79. Қалзан Оюн Б. Ровно дээш дайылдажышкынга өлгөн. Тандының Ээрбекке 1920 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

80. Кара-оол Тюлюш С. Сүт-Хөлдүң Алды-Ишкинге 1923 чылда төрүттүнгөн. Ол дайын соонда «Победа» совхозка ажылдап турган.

81. Седен-оол Оюн Ожаан-оол оглу Совет Армия Берлинни штурмнап турда өлгөн. Тандының Ээрбекке 1918 чылда төрүттүнгөн.

82. Поля Оюн Чизепей кызы 1915 чылда Чаа-Хөлге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда Тере-Хөлге тура мөчөөн.

83. Мандараа Салчак Оолак оглу Бии-Хемниц Баян-Колга 1923 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Тоора-Хемге шагдаалап тургаш мөчөөн.

84. Кежеге Оюн Б. Тандының Ээрбекке 1905 чылда төрүттүнгөн. Берлинге чедир тулушкаш, чанып келгеш, Өөкке чурттап тура мөчөөн.

85. Баян-Төгүс Донгак К. Барыын-Хемчикте Аянгатының Суг-Бажы деп черге 1922 чылда төрүттүнгөн. Ол дайындан чанып келгеш, Аянгатыга чурттап тура мөчөөн.

86. Сенгин Тюлюш К. Дубно дээш сегиржишишкнге өлгөн.

87. Даржаа Донгак Хорун-оол оглу 1921 чылда Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлыкта Кара-Хая деп черге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш», «Дайынчы хавыяа дээш», «Эрес-дидим чорук дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол Германияга чедир дайылдашкан, чанып келгеш, журналист, архив ажылы кылып чорааш 1983 чылда мөчөөн.

88. Пюрбю Монгуш У. Сүт-Хөлдүн Хая-Бажынга 1924 чылда төрүт түнгөн. Ол Сүт-Хөлдүн орук участогунда.

89. Доржу Монгуш Кежеге оглу, лейтенант, 4 взводтуң командири чораан, Сүт-Хөлдүң Суг-Аксынга 1918 чылда төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынының ордениниң I чергези база Республика ордени-биле шаңнаткан.

90. Тежээкей Салчак Серен оглу 4 взводтуң командириниң дузалакчызы чораан. Дубно чанынга тулчуп тура өлгөн. 1920 чылда Бай-Тайгада Көп-Сөөктүң Ооруг деп черге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

91. Үнүкпен Донгак У. Улуг сержант, 4 взводтуң I салбыр командири. 1920 чылда Чөөн-Хемчиктин Теве-Хаяга төрүттүнгөн. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. «Барлык» совхозтуң чолаачызы.

92. Самнаар-оол Куулар Т. дайындан чанып келген. Чөөн-Хемчикте Хайыраканның Кара-Даг деп черге. 1920 чылда төрүттүнгөн.

93. Серин Ондар С. Сүт-Хөлде Ак-Аксы деп черге 1920 чылда төрүттүнгөн. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан эеп келгеш, Чадаанада тараа белегкээр черге ажылдап турган.

94. Төмүр Соян Сагаандай оглу Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Эрзинниң Тес бажында Ужар деп черге 1921 чылда төрүттүнгөн.

95. Уйнук-оол Донгак Ш. дайындан эеп келгеш, Теве-Хаяда «Тыва» совхозка ажылдап турган. Чөөн-Хемчикте Теве-Хая деп черге 1917 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

96. Ёндан Күжүгет Т. Барыын-Хемчиктин Хөндөленде Шивилинг-Адырга 1911 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан эеп келгеш, Баян-Талага чурттап тура мөчөөн.

97. Коңгар Кара-Сал Дүктүг-оол оглу Өвүрнүң Хандагайтыга 1919 чылда төрүттүнгөн. Алдар ордениниң III чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, «Коммунизмче орук» совхозтуң Бора-Шай фермазынга ажылдап тура 1974 чылда мөчөөн.

98. Седип-оол Ак Хойбал оглу Тожуда Хам-Сыраның Дазыл-Ажыкка

1921 чылда төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынының орденинің I чергези база «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Тоора-Хемге чурттай берген.

99. Эренчин-Доржу Саая Өдөрбей оглу Чөөн-Хемчиктин Чадаана хемде Бозур-Даг деп черге 1923 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» база «Дайынчы хавыя дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш башкылап тура 1954 чылда мөчөөн.

100. Ордуп-оол Ооржак Доржу оглу Чөөн-Хемчиктин Иймеде Шеле деп черге 1921 чылда төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

101. Дончут-оол Оюн Бедик оглу дайындан эеп келген. Бии-Хемнин Баян-Колда Суглуг-Хем деп черге 1912 чылда төрүттүнгөн. Алдар орденинің III чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан.

102. Багбужап Иргит Мадаа кызы 1924 чылда Эрзиннің Сөөлчерге төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол фронтунан чанып келгеш, аар аарыгдан 1944 чылда мөчөөн.

103. Таспын-оол Оюн Т. Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Тандынын Межегейге 1919 чылда төрүттүнгөн.

104. Семис-оол Куулар Байыр-оол оглу, улуг сержант, 4 взводтуң 2 салбырының командири чораан, дайындан келгеш, Бажың-Алаакта школада башкылап турар. Чадаананың Чайлаг-Алаакка 1923 чылда төрүттүнгөн. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан.

105. Дидиржаа Сарыглар Шокар оглу 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш сегиржииникиге өлгөн. Сүт-Хөлө Бай-Тал деп черге 1923 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

106. Очур-оол Иргит Дүктүгбей оглу Бай-Тайганың Шуйда Багырык деп черге 1921 чылда төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынының орденинің I чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Улуг-Хем районун «Дружба» совхозка ажылдап турган.

107. Данзын-оол Салчак Таржаа оглу Бай-Тайганың Көп-Сөөкке 1923 чылда төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш» база «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайындан бут чок чанып келгеш, чуртунга мөчөөн.

108. Бады Соян Сорукту оглу 19 гвардейжилер-биле кады Дубно чанынга сегиржииникинге өлгөн. Тес-Хемнің Чыргалаңдыга 1919 чылда төрүттүнгөн. Алдар орденинің III чергези-биле шаңнаткан.

109. Күрседи Чооду Байыр оглу 1919 чылда Тес-Хемнің Берт-Дагга төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынының орденинің I чергези-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, «Тес-Хем» совхозка ажылдап турган.

110. Чапсын Соян Ломбу оглу Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Эрзиннің Бай-Хөлде Хайсын-Шулуу деп черге 1921 чылда төрүттүнгөн.

111. Базыр Монгуш Айыжы оглу 19 гвардейжилер-биле кады Дубно чанынга тулчуушкунга өлгөн. 1913 чылда Чаа-Хөлде Арыг-Бажы деп

черге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

112. Шивит-оол Кыргыз Даржаа оглу 1925 чылда Эйлинг-Хемге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш», «Эрес-дидим чорук дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайындан ээп келгеш, Улуг-Хем районда чурттай берген.

113. Достай-оол Салчак Т. 1920 чылда Каа-Хемниң Көк-Тейде Шели деп черге төрүттүнгөн.

114. Серен-Дондуп Салчак Н. 1920 чылда Көп-Сөөкке төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Бай-Тайганың Тээлиге ажылдай берген.

115. Лакпа Хомушку Дарыма оглу 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш тулчуушкунга маадырлыг өлгөн. Барыын-Хемчиктин Эрги-Барлыкта Кара-Дытка төрүттүнгөн.

116. Такнажык Кол К. 1919 чылда Тожунуң Хам-Сырага төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Шагаан-Арыгга харылзаа черинге ажылдап турган.

117. Чонаа Оюн Адыяа оглу 1914 чылда Таңдынын Ээрбекке төрүттүнгөн. Ол дайын соонда, Ээрбекке малчынап турган, 1972 чылда мөчээ. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

118. Амаа Монгуш Мөдүрүкү кызы 1924 чылда Чадаана хем унунга төрүттүнгөн. Ада-чурт дайыны ордениниң I чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол Чөөн-Хемчикте «Искра» совхозга ажылдап, чурттап турар. Пенсионер.

119. Бүрзекей Сат Сурас оглу, улуг лейтенант, 5 взводтуң командири, Дубно чанынга фашистерниң контратаказын ойтур шаап турган, 19 дайынчылар-биле кады маадырлыгы-биле өлгөн. 1912 чылда Чөөн-Хемчикте Хөндергей хем унунга төрүттүнгөн. Кызыл Сылдыс орден база Республика ордени-биле шаңнаткан.

120. Комбуй Ооржак Ченекей оглу, сержант, 5 взводтуң командириниң дузалакчысы. 1918 чылда Чөөн-Хемчиктин Чадаанага төрүттүнгөн. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Чадаанага хей чылдарда милиция ажылдакчысы турган мөчөөн.

121. Чот Монгуш Балдан оглу, улуг сержант, 5 взводтуң 1 салбыр командири, 1921 чылда Барыын-Хемчиктин Акта Баян-Кол деп черге төрүттүнгөн. Республика ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш Акка чурттап тура мөчөөн.

122. Балчий-оол Ховалыг Оюн-оол оглу, улуг сержант, 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш тулчуушкунга маадырлыгы-биле өлгөн. Улуг-Хемниң Ийн-Талга 1920 чылда төрүттүнгөн. Алдар ордениниң III чергези база «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

123. Байыр Салчак Енгор оглу Барыын-Хемчиктин Аксы-Барлыкка 1920 чылда төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш» база «Дайынчы шыл-

гарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Чадаанага районнуң социал-хандырылга черинге ажилдап турган.

124. Үдүмбораа Оюн Божур оглу 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш, сөөлгү тыныжынга чедир тулушкан. 1923 чылда Тандының Чагы-тайга төрүттүнгөн.

125. Белек Адыг-Тюлюш Д. дайындан чанып келген. Улуг-Хемнин Чаа-Хөлде Кызыл-Дагга 1921 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

126. Балган-оол Салчак Оттук оглу 1919 чылда Каа-Хемнин Бүрөнге төрүттүнгөн. «Эрес-дндим чорук дээш» база «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол фронтудан эеп келгеш, Каа-Хем районга ажилдап турган.

127. Сундуй-оол Салчак Б. Дубно дээш тулчуушкунга өлгөн. Каа-Хемнин Бүрөнде Сой деп черге 1919 чылда төрүттүнгөн.

128. Очур Ховалыг Дарый-оол оглу Улуг-Хемнин Ортаа-Хемге 1918 чылда төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынының ордениниң I чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда Чаа-Хөлге ажилдап, чурттап турган.

129. Бичен Ховалыг Терек-оол кызы 1920 чылда Эйлиг-Хемге төрүт-түнгөн. Ада-чурт дайынының ордениниң I чергези база Республика орден-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда хөй чылдарда Улуг-Хемнин Баян-Колда «Х Улуг Хурал» совхозка ажилдап тургаш, 1982 чылда мөчөөн.

130. Чарык-Карак Ондар Парыспай оглу Сүт-Хөлдүң Манчүрек деп черге 1917 чылда төрүттүнгөн. Алдар орденниң III чергези база Респуб-лика ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, чуртунга мөчөөн.

131. Дөңгүр-Кызыл Ховалыг Булчүней оглу, сержант, 19 гвардейжи-лер-биле Дубно дээш сегиржишкниге маадырлыгы-биле өлгөн. 1920 чылда Улуг-Хемнин Эжимге төрүттүнгөн. Республика ордени биле шаңнаткан.

132. Допчут-оол Салчак Чүвүрек оглу Дубно дээш дайылдажыыш-кынга өлгөн. 1912 чылда Каа-Хемнин Ондумга төрүттүнгөн.

133. Алдын-оол Оюн Төлөп оглу тыва эскадроннуң революстуг аны-яктар эвилелиниң комитединиң секретары чораан. 1923 чылда Би-Хем-нин Суглуг-Хемге төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынының ордениниң I чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Фронтудан эеп келгеш, ВЛКСМ-ниң Бай-Тайга райкомунун, Тыва обкомунун бирги секретары, СЭКП Барыын-Хемчик РК бирги секретары, Тыва АССР-ниң иштики херектер министри чорааш, 1966 чылда мөчөөн.

134. Мезил-оол Тюлюш Сендижик оглу Дубно дээш, тулушкаш, өлгөн. Өвүрнүн Дус-Дагда Дөргүн деп черге 1919 чылда төрүттүнгөн.

135. Даңзы-Белек Ооржак Чүльдүм оглу, старшина, 5 взводтуң 2 салбырының командири чораан. Чөөн-Хемчиктин Хайыраканның Өл-Даг деп черге 1919 чылда төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынының ордениниң I

чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда «СЭКП-нин XXII съездизи» совхозка ажылдап тургаш мөчөөн.

136. Кечил-оол Монгуш Кыдат-оол оглу, сержант, Похорельце дээш тулушкаш өлгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» медаль-биле шаңнаткан. Барыын-Хемчиктин Шекпээрде Чер-Чарык деп черге 1920 чылда төрүттүнгөн.

137. Чылбак Монгуш Дүктүг-оол оглу 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш тулчуушкунга маадырлыгы-биле өлгөн. Сүт-Хөлдүн Кызыл-Дашка 1919 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

138. Көстээ Монгуш С. 1921 чылда Чөөн-Хемчиктин Чыргакы-Аксынга төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда Хорум-Дагга чурттап тура мөчөөн.

139. Норбу-оол Кыргыз Кызыл-оол оглу 1919 чылда Улуг-Хемнин Ийи-Талда Барык деп черге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш», «Эрес-дидим чорук дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда Ийи-Талга ажылдап турган.

140. Саваар-оол Монгуш Т. 1923 чылда Барыын-Хемчиктин Шекпээрге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда Кызылга чурттап тура мөчөөн.

141. Докуу Салчак Манчыл оглу Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Каа-Хемнин Бүрөн-Хемге 1918 чылда төрүттүнгөн.

142. Чамыяч Монгуш С. Чөөн-Хемчиктин Баян-Талада Чадаана унунга 1921 чылда төрүттүнгөн. Ол дайындан чанып келгеш, Межегейге «ССРЭ-нин 50 чылы» совхозка ажылдап турган.

143. Лопсаң Салчак Кежеге оглу 1918 чылда Бүрөн-Хемге төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынынын орденинин I чергези, Кызыл Сылдыс орден база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Бүрөн Хем аксында «Кызыл Тук» совхозка ажылдай берген.

144. Даваа-Самбуу Сат Т. Чаа-Хөл ынды Хемчик аксынга 1922 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Дайындан эеп чанып келгеш, «Дружба» совхозка ажылдап турган.

145. Айыыжы Иргит Хөже оглу 1924 чылда Эрзиннин Бай-Дагга төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынынын орденинин I чергези-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда Эрзиннин «Чаа орук» совхозунга малчыннап турган.

146. Кошкар-оол Кара-Сал Кара-Лама оглу 1923 чылда Чөөн-Хемчиктин Теве-Хаяга төрүттүнгөн. Ада-чурт дайынынын орденинин I чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Чөөн-Хемчик районун «Искра» совхозунга ажылдап турган.

147. Оюу Ховалыг Агбаккай оглу Сүт-Хөлдүн Оргу-Шөлге төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Хорум-Даг суурга ажылдап, чурттап турган.

148. Часкал Сарыглар Топуй кызы 1924 чылда Чөөн-Хемчиктин Хөндергейде Кызыл-Хадын деп черге төрүттүнгөн. «Эрес-дидим чорук дээш»

деп медаль база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан ээп чанып келгеш, Чөөн-Хемчик районнун «Искра» совхозунда үр чылда ажылдап турар.

149. Саңчат-оол Оюн Байыр оглу, старшина, 1917 чылда Тандынын Ээрбекке төрүттүнген. «Эрес-дидим чорук дээш» деп медаль база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Тес-Хемге, Таңдыга башкылап чораан. Пенсонер.

150. Бичен-оол Сарыглар (Тимофей) Күзечи оглу, старшина, танкыга удур боолар взвонунун командири. Алдар орденин III, Ада-чурт дайынын орденин II чергелери база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Дайын соонда колхоз даргалап, совхоз директорлап хөй чыл ажылдаан. СЭКП-нин XXV съездизинин делегады, амгы үеде персоналдыг пенсонер.

151. Белеккей Донгак Сүлдөм оглу, улуг сержант, танкыга удур боолар взвонунун командиринин дузалакчызы. Чөөн-Хемчикте Чыргакынын Хову-Аксы деп черге 1921 чылда төрүттүнген. Алдар орденин III чергези база ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Фронтунан чанып келгеш, хөй чылдарда колхоз-совхоз бүдүрүлгезинге киржип келген.

152. Балчат (фронтуга адаткан ады Кусолик) Тюлюш П. Германияга чедир дайылдашкаш, Японияны чылча шаварынга база киришкен. 1917 чылда Улуг-Хемде Чаа-Хөлдүн Кара-Талга төрүттүнген. Фронтунан келгеш, В. И. Ленин аттыг «Тываасбест» комбинатты тудушкан. Бии-Хем районда Өөк совхозта амгы үеде малчыннап турар.

153. Семис-оол Монгуш Т. Фронтунан ээп чанып келгеш мөчөөн. Чөөн-Хемчиктин Хөндөргейде Кара-Дыт деп черге 1922 чылда төрүттүнген.

154. Мөңгөштей Монгуш Чүдөк-оол оглу 19 гвардейжилер-биле кады Дубно чанынга сегиржишишкнге өлгөн. 1914 чылда Чөөн-Хемчиктин Чадаанага төрүттүнген.

155. Сундуй-оол Тюлюш Шөлөр-оол оглу, старшина, Похорельце суур дээш тулчуушкунга өлгөн. Улуг-Хемнин Эйлиг-Хемге 1920 чылда төрүттүнген.

156. Дөгүл Монгуш Баартан оглу Барыын-Хемчиктин Шекпээрге 1918 чылда төрүттүнген. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, үр үеде Кызыл-Мажалыкка чурттап, В. И. Ленин аттыг «Тываасбест» комбинаттын тударынга киришкен.

157. Канчыыр-оол Сарыглар Буянды оглу 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш чидиг сегиржишишкнге маадырлыгы-биле өлгөн. Чөөн-Хемчиктин Хөндөргейге 1922 чылда төрүттүнген.

158. Чиңгир-оол Ооржак Чыртак-оол оглу дайындан чанып келгеш, Кызылга чолаачылап турган. 1917 чылда Барыын-Хемчиктин Шекпээрге төрүттүнген. Алдар орденин III чергези база «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

159. Кыстаа Ондар Кедикпаа оглу, улуг сержант, танкыга удур бос-

лар взводуңуң 1 салбыр командири, Сүт-Хөлдүң Хөр-Тайгага 1920 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Сүт-Хөлдүң Хөр-Тайга суурда ажылдап турар.

160. Чалзып Салчак Максир оглу 1920 чылда Бай-Тайганың Көп-Сөөккө төрүттүнгөн. Ада-чурт дайыны орденниң I чергези-биле шаңнаткан. Ол дайындан эеп келгеш, Бай-Тайганың Тээлиге чурттап турган.

161. Монгуш-оол Монгуш Делбир оглу Тандының Элегеске 1923 чылда төрүттүнгөн. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда үр үедө Чедер көдээ Совет даргалап турган. Ол 1972 чылда мөчөөн.

162. Бүрлээ Ховалыг Түветей оглу 1920 чылда Чаа-Хөлдүң Ус-Аксы деп черге төрүттүнгөн. Ада-чурт дайыны орденниң I чергези-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда Кызылдын милиция черинге ажылдап турган. Сөөлгү чылдарда Красноярск крайның Усинское көдээ Советиниң комиссари Оспанда чурттап турар.

163. Дакпай Күжүгет К. 1923 чылда Тээлиге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Бай-Тайганың Көп-Сөөккө дайын соонда чурттап чораан.

164. Доютчук Салчак Чолдак-оол оглу Дубно чоогунга дайынга өлгөн. 1924 чылда Каа-Хемниң Бүрөн-Хемге төрүттүнгөн.

165. Барба Иргит Базыр оглу 1917 чылда Эрзинниң Бай-Дагда Барбалыг деп черге төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан келгеш, Тандының Кочетово суурга чурттап чорааш мөчөөн.

166. От-оол Ооржак Д. сержант, танкыга удур боолар взводуңуң 2 салбырының командири чораан. 1918 чылда Өвүрүң Саглыга төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда экспедицияларга ажылдап турган. 1971 чылда Мугур-Аксынга мөчөөн.

167. Дыртык-оол Донгак Кенден оглу 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш сегиржиншикинге өлгөн. Улуг-Хемниң Эжимге 1917 чылда төрүттүнгөн.

168. Дагба Оюн Э. Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Тандының Межегейге 1909 чылда төрүттүнгөн.

169. Алдын-оол Монгуш Ч. Улуг-Хемниң Арыг-Үзүүнге 1917 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Шагаан-Арыгга чолаачылап тургаш, 1971 чылда мөчөөн.

170. Часкыдак Ооржак Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгага 1918 чылда төрүттүнгөн.

171. Сендажы Монгуш Лопсан оглу. Амгы үедө Хакасияда Усть-Абаканда чурттап турар. 1923 чылда Барыын-Хемчиктин Кызыл-Тайгага төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Сүт-Хөлдүң Кызыл-Тайгага чурттап турган.

172. Аракчаа Оюн Кандан оглу Тес-Хемниц Самагалдай хем эринге 1922 чылда төрүттүнген. Ада-чурт дайыны орденниң I чергези-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, «Тес-Хем» совхозка ажылдап турган.

173. Дажымба Даниил Чалзырай оглу 1923 чылда Эрзинниң Эрзин хем чанынга төрүттүнген. ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Фронтудан келгеш, Эрзин суурга райпога ажылдап турган.

174. Биче-оол Монгуш М. Дайындан эеп келген. 1921 чылда Өвүрнүң Солчурга төрүттүнген. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

175. Очур Күжүгет Ламажап оглу дайындан чанып келген. Барыын-Хемчиктин Хөндөлөнде Кош-Арыг деп черге 1922 чылда төрүттүнген. «Эрес-дидим чорук дээш», «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан.

176. Байыр-оол Монгуш М. Чөөн-Хемчиктин Кызыл-Чыраага 1921 чылда төрүттүнген. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Дайындан чанып келгеш, Чөөн-Хемчиктин «Тыва» совхозунга ажылдап турган.

177. Шойдакпан Салчак Балчыр оглу 19 гвардейжилер аразынга Дубно дээш чидиг демиселге маадырлыгы-биле өлгөн. Каа-Хемниц Көк-Тейде Хая-Бажы деп черге 1916 чылда төрүттүнген.

178. Сарыгбай Монгуш 1918 чылда Чаа-Хөлде Көвүрге деп черге төрүттүнген. Ол дайындан чанып келгеш, Чаа-Хөлдүн Кызыл-Дагга чурттап турган.

179. Суваң-оол Оюн Л. Ровно дээш дайылдажышыкыга өлгөн. Тандыда Эрбек-Аксы деп черге 1915 чылда төрүттүнген.

180. Дамба Сат К. Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. 1905 чылда Тандынын Көк-Булуңга төрүттүнген. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

181. Сундуй Монгуш О. Чөөн-Хемчикте Ак-Хем деп черге 1924 чылда төрүттүнген. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Аянгатыга чурттап турган.

182. Каваа Оюн Матпак оглу Берлинни штурманашкаш, чанып келген. 1902 чылда Тандынын Элегеске төрүттүнген. Каа-Хемниц инвалидтер бажынынга тура мөчөөн.

183. Сенгин Тюлюш Х. Чаа-Хөлдүн Дөң-Терекке 1918 чылда төрүттүнген. Ол дайындан чанып келгеш, Улуг-Хемниц Кара-Талга чурттап турган.

184. Бимба Соян Б. 1910 чылда Эрзинниң Хаан-Көгөйге төрүттүнген. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, үр үеде Каа-Хемниц Суг-Бажы көдээ Совет даргазы турган.

185. Ломбу Хертек Успун оглу Ровнону хостаарда өлүрткен. Бай-Тайганын Кызыл-Дагга 1918 чылда төрүттүнген.

186. Дылдый-оол Монгуш Л. Дайындан чанып келген. Чаа-Хөлдүн Ак-Тал деп черге 1918 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

187. Имажап Оюн Д. Дубнону хостаар дээш тулчуушкунга өлгөн. Тандыда Межегейниң Аът-Баштыг Дүвүрөң деп черге 1915 чылда төрүттүнгөн.

188. Сундуй-оол Тюлюш Шокар-оол оглу.

189. Сотпа Оюн Чыржаапай оглу Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Намнын идепкейлиг агитатору 1923 чылда феодалдарга өлүрткөн Оюн Чыржаапайнын оглу. 1923 чылда Тандының Межегейге төрүттүнгөн.

190. Кечил-оол Тюлюш Балдаң оглу, капитан, эки турачылар эскадронунун командири. 1914 чылда Улуг-Хемниң Хайыраканга төрүттүнгөн. Кызыл Тук орден база Республика ордени-биле шаңнаткан. 1945 чылда Кызылга өлгөн.

191. Байыскылаң Монгуш Данзын оглу, улуг лейтенант, эскадрон командириниң политика талазы-биле оралакчызы. 1913 чылда Чөөн-Хемчиктин Шами-Аксы деп черге төрүттүнгөн. Ада-чурт дайыны ордениниң I чергези, Кызыл Тук орден база Республика ордени-биле шаңнаткан. Дайын соонда Чадаанага, Шагаан-Арыгга военком турган.

192. Хүргүлек Тюлюш Ширини-оол оглу, лейтенант, санитар салбырынын командири. Улуг-Хемниң Чаа-Хөлге 1905 чылда төрүттүнгөн. Кызыл Сылдыс орден, ТАР Республика ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда Чаа-Хөлге ажылдап тургаш, 50 чылдар эгезинде мөчөөн.

193. Лама Тюлюш Шөмбүл оглу, улуг сержант, эскадрон командириниң дузалакчызы. Чөөн-Хемчиктин Чадаана хем аксынга 1921 чылда төрүттүнгөн. Кызыл Сылдыс орден, Ада-чурт дайышынын ордениниң II чергези база Республика ордени-биле шаңнаткан. Кызылда чурттап турар.

194. Дажы-Серен Куулар Лопсаң-Дамба оглу, 4 эскадроннун старшиназы, 19 гвардейжилер-биле кады Дубно дээш чидиг демиселге маадырлыгы-биле өлгөн. Чөөн-Хемчиктин Чадаана хем кыдыынга 1919 чылда төрүттүнгөн. Алдар ордениниң III чергези база Республика ордени-биле шаңнаткан.

195. Чылбак Ондар Дөңгүрек оглу дайын соонда, «Победа» совхозка малчыннап турган. Сүт-Хөлге 1921 чылда төрүттүнгөн. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан.

196. Кара-оол Оюн Өдекпенович «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайындан ээи чанып келгеш, Дүргенге чурттап тура мөчөөн.

197. Билчинр-оол Оюн Баазаң оглу ТАР Күш-ажыл ордени-биле шаңнаткан. Ол дайын соонда, партия ажылдакчызы турган, амгы үеде пенсионер, Кызылда чурттап турар.

198. Хүрөн-оол Оюн Чолдак-Дадар оглу «Дайынчы шылгарал дээш», «Эрес-дидим чорук дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайын доо-

зулганда чанып келгеш, «Кызыл тараачын» совхозтуң Ээрбек салбырынга хойжулап тургаш, мөчээн.

199. Бавуу М. М. дайындан чанып келген. Бии-Хемниң Тарлагга 1921 чылда төрүттүнген.

200. Бавуу Салчак Хойлукаа оглу 1920 чылда ол-ла Каргыга төрүттүнген. «Дайынчы шылгарал дээш» деп медаль-биле шаңнаткан. Ол дайын сөөлүнде Мөңгүн-Тайганың Каргыга чурттап тура мөчээн.

201. Самбуу Ооржак Дарыма оглу 19 гвардейжилерниң аразынга Дубно хоорай дээш тутчуп тура маадырлыгы-биле өлгөн. Сүт-Хөлдүн Ишкинге 1918 чылда төрүттүнген.

202. Адыг-оол Салчак Лопсаң оглу, пенсионер. Кызылда чурттап турар. 1916 чылда Бай-Тайгада Көп-Сөөктүң Ооруг деп черге төрүттүнген. Ада-чурт дайыны орденниң I чергези-биле шаңнаткан.

203. Очур Күжүгет Назын-оол оглу дайындан чанып келген. Барыын-Хемчиктин Эдегейге төрүттүнген. «Эрес-дидим чорук дээш», «Дайынчы шылгарал дээш» деп медальдар-биле шаңнаткан.

204. Улуг-Шыыр Тюлюш Ч. Ровно дээш тулчуушкунга өлгөн. Өвүрнүн Дус-Дагда Торгалыгга 1918 чылда төрүттүнген.

205. Дажы-Саң Салчак Кезече оглу. Алдар орденниң III чергези-биле шаңнаткан.

206. Докпут Монгуш Канзан оглу 1917 чылда Улуг-Хем районнуң Көк-Чыраага төрүттүнген. Алдар орденниң II чергези-биле база медальдар-биле шаңнаткан. Ол дайындан чанып келгеш, Улуг-Хем районнуң «Найырал» совхозунга малчыннап турган. 1982 чылда мөчээн.

БИСТИҢ ААЛЧЫЛАРЫВЫС— МООЛ ЧОГААЛЧЫЛАР

Дэмбээгийн Мягмар

ҮЕР*

Суг хүн келген тудум-на көдүрлүп орган. Хем эринде кырган хадыңны дазылдары-биле кады чалгыг чире шаап, тура тырта берген. Киир тыртып бар чыдар калчаа агымдан тын овуучалап, агбагар дазылдан сөөлгү күжүнге чедир халбактанып чытсажок, кызыл көвүктүг чалгыглар ыяшты ушта соп алгаш чоруп каан.

Күшлүгүр кижиги эриктеп базып олурган. Ол кырый берген кижиги болган. Иштинде ол бир-ле чүве чугааланып, илдигип каап, хаттың күжүн арай боорда шыдажып эртип бар чораан. Кээргенчиг хадыңның халбактанып чытканы эрикче үндүр шаптырыпкан агбагар дазылга арган, сөөк, күшпүк ирейнин дөмейи кончуг болган. Ооң чушкуузунда көгере берген кежегези часты берген, бөле шараан пөзү бир-ле черде сывырлып чыдып калган, ол дүктер ыяш чингизи, баларга чүүлдежир болган.

— Дажып-ла эгелээн-дир!— деп, Селенгаже кирбиктерин сүүрертпишаан көргөш, шүжүлээн.— Күзүн доскаар долуп ашкан хымыс-ла.

Ирей доктаай душкеш, холун караанга серилей салгаш, эриктеринден ушта халаан калбак хемниң ол чарыынче салдыкпайн, барааннап көргүлээн. Хаяа чаа-ла көдүрлүп олурган. Сырый туман өттүр хүннүн дээрбээ көскүленнеп каап чырып турган. Ирейге хүн удур көөрү шыланчыы кончуг боорга, карааның шоо чивенейнип, чажы сыстып бадып келген. Карактары чылчырыктай бээрге, адыжы-биле дуй тудупкан.

— Эх, кырыырга-даа чаржынчыг-дыр — деп, хей черге хомудавышаан, — карак-даа четпестеп баксыраан-дыр. Холдар мырыңай шүүр дег, ону хүнден камгалап шыдавас апар-

---

* Тоожуну кызыра очулдурган.

ган аттыг-ла чүве-дир. Борга-ла турар ужурлуг чүве бол-гай, кайда чоор, паромум. Хендирин үзе шаапкаш, алгаш барганы ол-дур. Бодап көөрге, сайга олуруп алгы дег-ле-дир. Дөө ынаар ол сайларда...— деп, чугааланган.

Ыргак-дагыр чөлшүл эвес салаалары-биле хөйлеңинин өөктерин чешкеш, уштуп алган. Ол шагда-ла оңуп, эргижи-реп калган: хүн, хат, кырганның дустуг дери эндере-ле син-ген хевирлиг. Чединмес амыдыралга чанчыккан кижиниң камныы-биле ону дүргеш, кадыг идиктерин уштуп кааны кур-гаг дөнгелчик кырынга салып каан. «Канчап билир, хат-даа алгаш баар ийне» дигензиг, хөйлеңни таптыы кончуг аар идиктери-биле базырып каан..

Эгилери шагжайып үнгүлөп келген-даа болза, кырган-ның хөрээ делгем, шыңганны амы-даа кырлайып бөрбейип турар. Ол херилгилээш, караан чай кадында шийипкеш, хөрээн хүнге дөгегилээн. Чүрээниң канчаар сон турарын дыңнагылаар-даа. Ол улуг чүректин ажилдаары амы-даа ба-гай эвес. Кырганның ол дээш ындазында өөрүп турары ооң арын-шырайындан, амистелчек, ынчалза-даа амы-даа кыпты-гып турар карактарындан илден.

Ымыраалар дораан ону кадап эгелээн, а ирей оларны сывырып хойгузарын-даа бодаваан: каткан кешке оларның күш чедер харыы кайда дээр сен. Чүвүрүнүн хончуларын дискек чедир дагдыныпкаш, кезек боданып тургулааш, ооң соонда сугже кылаштап кирипкен. Соок суг ону хаара бер-ген. Дой-довурактыг ооң дүвүн оваарымчалыг баспышаан, ол ыңайлап бар чораан. Удаваанда суг колдук адаа чедип келген. Суг тыртыныптарындан кичээнип, мойнун өрү сунму-шаан, бажын көдүргеш, хөрээ-биле сугну чара чүткүвүшаан чоруп олургаш, адактын соонда эштип кирипкен. Калбак сүвүр чарыннарлыг ооргазы суг кырынче барык-ла үнүп келген, а холдары хемни эрестии-биле даашкыр кылдыр часкавышаан карбанып эгелээн. Ирей Селенганың эриниге кадап кааны узун уруунче эштип чеде бергеш, чаңгыс дүн дургузунда суг таптыг-ла үжен бир кулаш чедир көдүрлү бергенин бүзүрөп көргөн. «Аа-а, хензиг-ле часкан-дыр мен! Дөртен чыл дургузунда кежирикчилеп келдим, ынчалза-даа Селенганы багай билир ышкажым чүл. Үжен кайын четкен боор деп бодааным чазыг болган-дыр» деп хараадап бодан-ган.

Ол эрикче углапкан. Урукту суг кыдыныга кадаар дээш эвээш эвес күштү үндүрүп, дерин төккен, амы ооң бажы агым-ның хензиг-ле ортузунда эвес болган-дыр. Дүүн эртен лом,

хүүрек ап алгаш, хемче углап бар чыдырда, кадайы мынча деп айтырган.

— Кайнаар баарың ол?

— Хемче. Бо дүне суг шыырак-ла көдүрлүр боор. Сугнун деңнелин хемчээп көөр-дүр — деп харыылаан.

— Черле чиктиг сен ийин, ол-ла чаңың-биле олчаан калыр болгай сен аан — деп, кадайы ооң соондан чугааланып чыдып калган.

Ирей дүне караан шиммээн. Майгынындан үне халып, кулак салып, дыңнаалап, чайынныг ай чырыынга Селенгаже каш-даа көргүлээн. Хаяа чаа-ла билдиртип, чер чырып чоруп олурда, хемче маннапкан.

— Ёзулуг үер-дир. Мен бодаарымга, үжен кулаш чедир көдүрлүр хевирлиг. Дүне паромну алгаш барып-тыр, канаттын кыжырткайнып турганын дыннаан кижини мен. Чааскаан канчаптар мен. Агымның күжү база дүргедээн, оон кадында хат база казыргыланып турбадыве — деп, кадайыңга сөглөп олурган.

Хемче чоруп олура, Селенганын улуг чаагайын, күчүлүүн магадап бодап чораан. Шыдал-күжүн ажыглап чадаан черлик араатан дег чаннап чыдарын көр. Эргим чылыг хүлүм-зүрүг ооң эриннеринге дээптерге, ону ол дораан шырайындан сывырыпкаш, дүрзүе хона берген. «Бо канчап чымчай бердиң. Ооң орнуңга кезиг дугайында бодазыңза, кырган дазыл. Чонуң канчап кежирер сен? Ол кезээде-ле далаш чоруур деп чүвени канчап уттуп алганың ол, ооң-биле кады кижилерге чурттаарыңга ындыг-ла үр хуусаа бербээн чүведир» деп бодун чемелеттинген.

Биеэде суг чавызап тыртыларын манап, Селенганын эринге хонук-хонуу-биле, ай-айы-биле орар чүве болгай. Диштерин ызырыпкаш, калчаараан күчүтөнниң килеңи кажан частып оожургаар, чавырлыр ирги деп манап, хонуктар санап олургулаар чүве.

Ам ындыг чүве кайда дээр сен, чангыс-даа хондур маанары бир-ле аар үүле-херек болган-дыр, черле ынчаш амгы бо шагның кижилериниң четтикпес деп чүвези кайгамчыктыр, үргүлчү бир-ле черже кезээде далашкан чоруур. Келир үеде кандыг янзылыг апаарын билир чүве болза, солун-на чүве-дир ийин. Ынчан кижилер үер-биле демисежип билир апаар. Азы эриктеринден ажа шурап келген Селенганын уун өскертпн, өскээр чайыптар ыйнаан. Чок, ынчан кижилер ооң могоаттыныынче сагыш салбайн, агаар-биле ужуп эрте бээрлер, үерни-даа хаайыңга какпастай бээр.

Ол-даа кончуг эки, магалыг чүве-дир деп бодаза-даа,

ашакка могадычал хем кээргенчиг кыннып кээрге, ол улуг тынган. Иелдирзиниң аажы-чанында бот-бодунга дөмейлешкек чүүлдер хөй. Ирей Селенгазынга аажок ынак. Ынчалза-даа ол кижилерге бак сагыжы чок чораан. Будулчак бодалдарнын туттуруушкунундан канчап уштунуп алыры бергедешкен.

Эрикче үнүп келгеш, шагзырап турупканынга дыка хому-даан. Хөрээиде соок суг дамдыларын холдары-биле чотку-лааш, эргижиреп орлур четкен чүвүрүн ужулгаш, ону катап кедериниң мурнунда каш-даа катап күштүү-биле силгигилээн. Ол улуг кижии үчүгөн чанагаш. Ээн черге кымдан ыядып, чаштынар боор. Майгын чоогунда кадайы-даа ону чемелес, чаңгыс кижии дег чурттаа-ла, олар дыка үр болган, боттарын билчирлер.

Чылыгып аар дээш, кезек шурагылааш, «кырган хуна-ладыр мен ала» деп бодавышаан, шык чүвүрүн, хүнге дөгөй салып кааны идиктери-биле быжыглап кааны хөйлецин кедип алгаш, идиктерин киир теп алган. Баскактандыр олуруп-каш, дацказынга таакпызын тиң, кыпсып алгаш, сагыш хандыр узун-узун кылдыр соргулап, ыжын таваар үндүрүп эгелээн. «Эки-дир! Бойдуска хостуг-шөлээн чурттаары — эр кижиниң кежи-дир» — деп бодангылаан-даа. Соок ооргазын изидир хөйлөң өгтүр чип турар хүн, өл кежегезин кургадыр хап турар хат анаа таалалды эккеп турда, бодун хүнге-даа, хатка-даа, хемге-даа хары эвес кижии кылдыр меде-реп, бодан олурган. Таакпылап ора, хемни хайгаарап көөрүн хензиг-даа када соксатпаан. Ортулуктарны бодунун куспаанче дүлүп кирипкеш, Селенга бодунун беш адырын кызыл көвүктүг чаңгыс улуг калбак агым кылдыр хуулдура берген. Чүгле ол-бо черлерде ийи-чангыс ыяштарнын баштары оларнын чанынга ээргиништелген агымдан, хаттан кожаңайнып тургу-лаан. Хемниң канчаар-даа чаңнаар аажызын билип, ол кал-чаараашкыны чөптөп олура, ыяштарнын кээргенчиг кыйгызын бүгү сеткилинден дыңнап, сагыш аарып олурган. «Өлдү-вүс, тынывыс ап көр!» дээн оларнын уё-човуурун дыңнап каанзыг сагындырган.

Дазылдан халбактанып, күжүн төдүп алган кырган хадын дерзии чалгыгларга ол-бо октадып, бадып чытканын ирей көрүп каан. Канчап канчаар сен ам. Улуг суг кырган ыяштарга айыылдыг-ла-дыр ийин. Дазылдарын тура шааптарга, ол-ла-дыр. А дөө ол хемден бажы көзүлгөн ыяштар аныяа-дыр. Уну ирип-даа каар болза, оларны ужураы берге болдур ийин. Шыдажыңар, күжүрлерим, кызып туттунуп көрүңер, суг сыыгай бергиге чедир шыдажыңар, эргимне-

рим!» деп, сугда баштары көстүп турар ыяштар оон чугаазын билир-даа чүве дег, улуг тынып, сорук кирип чугааланган.

Ынчаар чугааланыпкаш, шүүргедээн дээлдиген дег, ыяштарның будуктарын, бүрүлерин самдараннадыр чулгугулаан чалгыгларже көре каапкаш, сести хона берген. «Ол чарыкче кежер кижиге тыпты берзе, канчаар кижиге боор мен. Биеэде болза, херекчок үер-дир ийин. Ынчан күш-шыдал-даа турган. Бөгүн урукка пат боорунда эштип четтим, а паромну дүне алгаш баарга, ону дозарын-даа шеневедим. Ам менээ күш четтинмейн бар чыдар херек-тир ийин бо. Кырый бергеним ол-ла-дыр ийин»— деп, ирей мунгаргай боданган.

Хөндүрлүп туруп келгеш, күш-шыдалын хынаган чүве дег херлип, холдарын ол-бо талазынче октагылаптарга, чүстери кызырт дигилээн. Додугун, хүрерип калган чоон билектерин магадал-биле көргүлээш, холдарының шыңганнырын хынаан: биеэде дег дашталчак, кадыг чүвези кайда боор: шагда-ла шүглү бергилээн. Ам канчаар, ирей чүгле: «Эх» деп хараадап, улуг тынган.

Дензен ирей улуг тынган, майгынынче күдүйүп алгаш, далаш чок углапкан. Ол душта баалык ажылдыр чортуп кел чораан аъттыг ийи кижини ол эскерип каан. Чорумалдарны кайгап тура, оларның шагзырап турупканы илден-дир деп ирей билип каан. Аъттар арай деп даваннарын шимчедип, кудуруктары-биле ымыраалар безин хойгузар хары чок, баштарын харыксыргай савап каап чораан. Оларның мунукчулары бүшкүйгүлей бергилээн, чүгле бирээзи харын мүн-не аянын, а бирээзи далганныг шоодай-ла, шылап турупканы-ла ол боор он. Херээжен кижизиг кандаай чоор? Ойт, шынап-ла херээжен кижиге-дир.

Аъттыг кижилер майгынга чоокшулап келген. Бирээзи дүже халааш, өскезинге дүжүп келиринге дузалажы берген. Херээжен кижиге-дир, артында-ла ишти улгаткан, бөгүндаарта божуур четкен-дир деп чүвени Дензен бүзүрөп көргөн. Селенга хайнып, бустап чыдырда, иштиг-сааттыг кижиге канчап эзер кырынга саадап, ырак орукче бар чыдар боор. Аалчылар аъттарын баглап кааш, майгыныч кере бергенер.

Дензен өдекке кирип кээрге, кадайы мынча дээн:

— Чедип келдиң бе? Майгыныч барам, улус келди. Мен инек сааптайн.

Майгыныч доңгайып алгаш кере бээри билек, анаа уткуштур танывазы ийи аныяк кижиге туруп келген.

— Күжүр кырган-ачай! Кадайымның эди дүүн-не аарып эгелээн. Чоокта эмчи чок чүве-дир. Ол чарыкта чүве дидир.

А бо чер улузу силерни сүмелээр чүве-дир, ирем. Дузалап көрүңер, чүгле силерге идегээр улус-тур бис — деп, ээрешкензиг аныяк эр дилээн.

— Аттыг чүве-дир аа! Хем база улгаткан. Бо чер улузу дидир сен бе? А силер кайда силер, уругларым?

— Улан-Баторда бис, кырган. Төрөлдеп келген улус бис. Доригни таныыр силер ыйнаан?

— Ындыг болган чүл — деп, ирейнин үнү дынналыр-дынналбас үнген.

— Күжүр ирем, меңээ берге-дир. Мен шыдажыр хире эвейн-дир мен, дузалап көрүңер — деп, аныяк херээжен кээргенчии кончуг дилээн.

Оон карактарындап чаш сыстып үнүп келгенин Дензен эскерип каан. Ол дораан-на ажаанзырап хөлүе берген, оон ашаанче көргөш, дузааргак кижиниң сеткили-биле чугаалаан:

— Че, ындыг-дыр. Силерни канчаар кежирерин боданып көрээл. Бергедеп-ле кежер боор бис. Айыыл улуг деп чүвени баш удур чугаалап каайн.

Дензен ирей майгындан үнгөш, кадайының чанынга чеде берген.

— Мындыг-дыр, кадай. Инек саарын соксат, быдаадан хайындырып чыт. Мен хеме көре тыртыпкаш келийн. Бичии дыдык черлер бар чүве, сыскып алза эки боор.

Кадайының корткан арнынче көөрүн кызытпайн, терге кырында шоодайдан чугай, чук уштуп алгаш, кочалче киир каапкаш, далаш чогу-биле хемче углапкан.

А ооң шугаганчызы инээн саап дооскаш, хааржактан каш борбак эът уштуп алгаш, майгынче базыпкан. Кирип бар чыда, Дензенин эрикте ужудуп алган одаан эскерип каан.

— Бо ашак — эки кижии болгай аап, кым-даа дуза дилээрге, ынавайн көрбээн чүве. Сөөлгү үеде харын шала баксырап, чөлдүрөй берип-тир ийин. Бөгүн анаа дыка-ла берге болур боор. Азаан соонда сөзүңге ээ кижии, кортпаңар. Даштыгаа быдаадан хайындыра кааптайн, саадаар эвес — деп, кадай ажаанзырап турган.

Үр болбаанда, быдаа-даа хайны берген. А ашак бодун манатпаан, аалчыларның чанынга кожа олурупкан.

— Чемнениңер, уруглар. Орук кижизи эки чемненмес болза, багай болдур ийин. Кежээге чедир аксывыска кайын аяк тудар деп бис — деп, ирей таваар чугааланган.

— Арагага холуп алыр саржаан чок-ла болгай, ашак.

дайынче,— идиктерим эккеп бээйт, майгын чанында чүве — деп чугаалаан.

— Мен эккээйн — дээш, аныак эр ынай болган.

Удаваанда ирейниц кадыг идиктерин колдуктап алган бо чүгүрүп келген.

— Сен иде бербе, мен бодум иттиниптер мен. Ойт, кадай, сугда чоп тур сен, аарый берзинзе. Че, ол-дур. Чоруптувус.

Ол сөстөрни чугаалаан соонда, ирей доңгайгаш, кежирикчинин чанчыл болган сагыр ужурлуг ёзу-чурумун сагып, хаваан сугда өттүрүп алган. Дынзыг иттинипкеш, ирей эшкиштерин тудуп алган. Күштүг, кыска эшкиштер-биле хемени шапкын агымче угланкан. Хеме хайынган чалгыгларга самнап эгелээн, ынчалза-даа ирейниц билдилиг холдары оон угланышыкынын чиге бурунгаар тудупкан.

Кырганың кадайы эриктен хензиг ынай карарып көзүл-гүжеге чедир карак албайн көрүп турган. Оон соонда шуут көзүлбестей бээрге, куруг кочалын черге салгаш, алганып-ла эгелээн:

— О, Селенга, невис! Күжүрлерни өршээп, авыралдап көр! Мээң кырганымның дидим, эки чүрээнден башка арткан чүвези бар эвес. Ону сен эскердин бе? «Шу!» деп иттинип чытты чоп! Шаанда ынча дивес ышкажыгай. Мээң кырганым дег сээң шынчы өннүүн кайда боор. Ону хомудатпайн көрем, эки кижин боор, оон багын кым-даа көрүп көрбөөн чүве-дир, оон экизин кижилер-даа, ыяштар-даа, сен-даа билир болгай сен.

Шагда чангыс катап-ла бакташкан бис. Мырыңай херек чок чүве дээш ынчап барган болгай бис. Бир-ле эртен мынча дидир-ле: «Ол чарыкта хойтпак хайындырып турар хевирлиг ийин. Улус-биле барып хөөрежип, ижип көрзе». Мен ынчан аныак-ла болгай мен. «Амыр-дыр сен, сен арагалап маннаар, мен өг эжиң кадарар мындыг ышкажыл мен»— дээш, хемениң өртөөн чештирбейн барган мен. «Эр кижин биле херээжеп кижиниң сеткили чангыс эвес болур чүве-дир ийин»— дээш, кижим хевин ужулгаш, солагай холунга туткаш, хемче кирипкен болгай. Сугда дүжүп өлүрү ол-дур деп бодаан мен, чок, ол эштип кеже берген. Хемениң ол чарыындан: «Кежээ кежирип алыр сен!»— деп алгырар болгай, а мен тоовас мен. Кежээ дүжүп кээрге-даа, барбаан мен, кеземче болзун дээш. Имиртиней бергенде, бо чугааланып кирип олур. «Кымнын-биле чугаалажыл турарын ол?» дээримге, ол мынча дидир: «Сылдыстар-биле. Кайызы мээнин чоор деп шилип тур мен». «Соок хемни эштип кежип келген хиренде эзирниң кандаай сергевээн чоор» деп кыжырып чу-

гаалаарымга безин менээ кээргенчиг кынып келген. «Чаңгыс-даа дүне сени каап, өске өглерге хонуп чытпас мен. Дүне-даа, шуурганьыгда-даа Селенганы эштип жеже бээр мен»— дээн чугаазын утпаан мен, Селенга-ием. Мээң кырганым хомудады бербейн көр. Селенга, мени дыннай-дыр сен бе?

Шуваганчы хемче үр-ле көрүп алгаш турган, ооң четпес карактарынга чүү-даа илдикпээн. Кадай карааның чажын чоткаш, майгышыңче базыпкан.

А хеме чалгыгларга эжинмишаан, баштайгы ийи адырны менди эрткеш, хемче дүлдүне берген ортулуктарның аразында оожум черге чедип келген. Дензен эжерин соксаткаш, чени-биле дерлиг хаваан чоткаш, таакпылай берген. Аныяк херээжен ашааның хөрээнде бажын салыпкан шаг чок олурган.

— Дириг сен бе, кызым?— деп, ирей арай баштактаны аарак айтырган.

— Дириг мен, ирем — деп, бирээзи хүлүмзүрүп каан.

Хүлүмзүрүг шаг чок болган. Дензен хемениң чоруун дүргедедиң, иткийжи-биле иттинипкен. Ооң көк кежегези хатка ыңай-бээр эстеп, тук-даа сагындырып чораан. Херээжен кижин удумзурай берген.

«Хөөкүйнү, шылап турупкан-дыр» деп ирей бодаан. «Мээң Донгорум мындыг чүве ийин: күзүн сиген сөөртүп турумда, хемениң бир ужуңда удуп олурар ийик. Менээ бүзүрээри ол хире. Ам безин ол бүзүрелин оскунмаан. Оон башка мындыг айбылдыг орукче кайын үдээр ийик. Кежирер дээн соонда, сөзүмгө ээ болурумну кадайым билир».

Дензен иткийжин салып кааш, эшкинштерин эрестин-биле сегирип алган. Хеме чайгылыш дээн: күштүг агымче киргени ол. Оң талакы эшкинжин шимчетпейн, шала кагылдыр туруп алган, а солагай холу-биле бар-ла күжү-биле бар чыдар уунче хемени угландыр эже берген. Ооң соонда ирей ийи-холдап, күжениншикинниг эшкилээн, эът кескен чидиг бижек дег, чалгыгларны хемениң думчуу чара чүткүп бар чораан.

— Ам айбылдыг боралгак келир эвеспе. Бо черин камыннар ээреми дээр чүве болдур ийин. Сугнуң улгатканы эки-дир, анаада болза, маңаа долгадыптарга, өлүмнүг чер — деп, ирей улузун кортпазын дээш таваар чугаалаан.

— Чүгө ынчаар адап турар чүвөл, ирем?

— Шаанда бир кижин маңаа беш камың дүлүпкен чүве. Оон тывылган ат-тыр ийин.

— Камыцнарны канчап дүлүпкениңер ол, чугаалап көрүңерем, ирем. Ол черле силер боор силер?

— Канчап бодап кагдың?

— Анаа-ла. Чугаалап көрүңерем.

— Ындыг-дыр. Дынна че. Камыцнар үезинде Донгор-биле таныжып эгелээн бис. Аалдарывыс кожа чүве. Бир-ле хүн камыцнар аалга келгеш, «Донгорну хүлүп алгаш, аътка үңгерип алгаш, ыңай болган» деп кожавыс ашак чугаалап келди. Ынчан өөмге мен. «Кежирикчи кайыл? Өлүг-даа бол, дириг-даа бол, сөөртүп эккелиңер!» деп даштын кежээлеп турлар.

Үнүп келгеш көөрүмге, бир аътта Донгорну үңгере артып каан тур. Бурунгаар бир баскаш: «Мен, мен, дээргилер!» дидим. Оларнын баштыңы-ла боор он, мени ыт чок көргүлээш, холунуң боозун арны берди: «Дүргеде, хемсең кайда чүвөл?» Хемче дүргедеп маннаптым. Кыдаттарым база-ла далаш, мээң ээжээм базып салчып орлар. Донгорже карак базып, «шыдаш, сарыым, сени камгалап аар мен» деп имнеп кагдым. Камыцнар идик-хевин, ок-чемзээн хемеже киңир октагылапкаш, олургулап алды. А мен аъттарнын эзерин сойгаш, хемениң кудуруунга баглап кагдым. «Көөр силер, канчаптар эвес мен силерни!» деп иштимде кыжанмышаан, коргунчуг боралгакче эшкеш чыдыптым. Хемени-даа аай-дедир долгап-ла эгеледи, аъттар-даа киштежиң, ол-бо талазынче чүткүп турда, хеме-даа чайылды-ла эвеспе. Мен-даа шымнып кире бергеш, үне халып кээримге, ийи камың кар-банайнып тургаш, хемче дүлнүп кире бердилер. А Донгорум чок. Катап шымнып киргеш, ону уштуп алгаш, ортулукче үндүрүп келдим. Аас-кежиң болуп, чүгле медегерлин оскунуп-кан болган... Ооң соонда черле чарлып көрбээн бис, оглум.

Ол үеде иштиг херээжен оттуп, човууртай каапкан. Аарышкылыындан хемениң эринден оваарымча чок туттунуп-каш, дембээреп, баартактанып чыдыпкан. Ашаа ону эде чыттырып чыдырда, хеме иштинче сугну чалгыг киңир чаш-каннапкан...

— Ирем!— деп, ол кышкырыпкан.— Эгеледи ышкаш.

Аныяк херээжен холдарын ыңай-бээр октаалап, кажан будук чаны-биле эртип чыдырда, оон туттуна кааптарга, хеме чайлы бер часкан. Изип кыскаш, саргара берген хүн дээрбээнге ооң арны дөмейлежи хона берген. Дензен ирей бүгү күжүн үндүрүп, күштүг чалгыгларга хемени андара шаптырбас дээш, иттинип-ле чораан. Оон бүгү дамырлары чарлып чаштай бээр чыгы, чулчургайында хан мөөңнели берген ышкаш болган.

— Ох, кончуг-ла хай-дыр. Бичии-ле шыдажыптар чүвени, кызым. Ам коргунчуг чер арткан болгай — деп, ирей кургап калган эриннерин шимчеткен.

— Эрте бээр ирги бис бе?— деп, аныяк эр арны хуулуп, деидеп айтырган.

Ирей харыылаваан. Хемени агым алгаш, ынай болган, ынчалза-даа Дензен агымче доораландыр хемени тудуп күш четтигипкен.

— Ол-дур. Ам эрте бээр бис — деп, ол улуг тынган.

Оон соон дарый чөпшээрел алган чүве дег херээжен кижип кыпсынчыг кылдыр алгырыпкан. Ооң алгызын хайынган чалгыг безин доктаадып шыдаваан. Ирей ону кээргеп, бар-ла күжүн үндүрүп эжип чораан, бир эшкинжи кызырт дээш сыйлып чаштай берген. «Дыка калчаарава, уругларны дөмей-ле ксжирип каар мен. Холум-биле-даа эжип чорааш, дөмей-ле эрикче үндүрүп каар мен» деп дустуг дерлиг эриннерин чылгавышаан, хем-биле адааннажып чораан. Чаңгыс эшкинжип-биле ол-бо талазынче эжип, аныяк чылдарында үезинден тудак чок хемени башкарып чораан. Хенертен солагай холу шимчевестеп дашталы берген, ам канчаар чаңгыс холдап эжер ужурга таварышкан. Каш-даа катап аныяк кижилерден билдиртпези-биле дашталган холун ызыргылаан, оозу шуут-ла билинместеп калган болган.

Ол үеде чаштын кышкызын ирей дыннап каан. Ирейнин тыныжы кыскалай берген. «Өршээ бурган, үш кижинин амытынын харыылаарым ол-дур. Сен, кырган дазыл, туруп шылаар деп семеве, холун ажылдат, бажың оскунма... Кижидээрге күчүтен-дир. Шынап-ла күчүлүг. Кижип шуптузун шыдаар болгай» деп, бодун сургап, сорук кирип чораан.

— Ирем, а ирем. Силерде хинин кезер чүве бар бе?

Ирей сырбаш дээн. Бодунуң кежегезин сактып келгеш, күш-биле оон элээн каш дүктү чула соп берген. Деидээнинден аарышкылыын безин билбээн.

Эмчи институтунга кижип божударынын хамык лекцияларын сактып, аныяк ада төлүнүң хинин кезип алган. Ыглап турар чашты хөйленинге ораап алгаш, чоргаарал, дүвүрел-биле ирейге көргүскен.

— Бо-дур. Хуулгаазынны көрүңер даан.

— Оо! Бо дээрге хуулгаазын-дыр. Хуулгаазын!— деп, ирей өөрүп харыылаан.

Сарыг өң иениң арнындан арлы берген, ам шуут чырып келген.

— Кандыг-дыр сен, кызым?

— Эки-дир мен. Четтирдим — деп, ол шаг чок харылаан.

Хенертен ирейниң бажы дескине берген, дээр, суг оон карактарынга эшти бээрге, ол караан шийишкен. Чаш төлүңге ажаанзыраан улус ону-даа эскербээн. Хеме сыык черге доктаап, думчуу-биле эрикти үзүп алган турда, ирей миннип келген.

— Ол-дур, уругларым, кежип келдивис. Силер маңаа ма-нап олурунар, мен терге ачылап эккээйн, дөө өглерден, көрүп тур силер бе...

Хамык чүве аайлажып, менди кежип келгени ирейге чаа күштү немепкен. Сергээ кончуг хемеден черже шурай бергеш, каш маңааш, дазылы-биле тура шаптырыпкан кырган хадьң дег шыкче окталдыр кээп ушкан.

Аныяк ада төлүн бодунче чыпшыр тутпушаан, анаа ма-нап чедип келген. Хостуг холу-биле оон бажын көдүрерин кызыткан. Ынчалза-даа кырган кежирикчи өлүг болган. Ирейниң доктаап турупкан карактарындан баткан ийи дамды чаш даглар ажып, хай-бачыттан дескен кежээки хүннүң караанга чайынналып чыткан. Туман-булуттуг көжеге Селенганын кырын шыва алып деп келген.

Ол душта чырык өртемчейге бодунуң чедип келгенин сагындырган чаа төрүттүнген чаштың күш чок кышкызы дынналган. Үзүк чок улуг амыдыралдың судалы сон, бодунуң шимчээшкинин уламчылап турган.

Далантайн Тарва

КЕЛИР ХҮННҮҢ ЭГЕЗИ

Херелдиг хүн ажар четсе,
Кежээ дүжер херечи ол, чүге дизе
Сактырга-ла шак ол чаңчыл мөңгө ышкаш,
Шак оон өскээр чүү-даа чүве болбас дег аа?
Ону мен шуут мырыңай-ла ажа тудуп,
Ону көнгүс чүден байлак кылыптар мен.
Бойдуска шуут кежээ дүшлес, хүн-даа ашпас,
Боданар даан, даң-даа атпас болган дийик!
Сактырга хан элдепейлиг ышкаш-тыр бе,
Шала кежээ шайлап ора алыс келир
Чаагай чырык үевис дээш дашкаларны
Чалданыш чок көдүрзе чүл, кандыг деп чээ?

Садыгдан чаа быжырып каан изиг боова
Чаа хүннүң чеми-дир дээш эккеп салдын.
Чыргал сугже баар деп тура, кырганнар-даа
Чымыш иштиң эртени дээш дүвүрээр болгай.
Эртен болур чыышка баглаар галстугун
Эптиг базып, пионер оол шыгжап алыр.
Бүт туткан аныктар эртен кылыр
Бүгү ижин сүмележиң, быжыглап аар.
Чарыштырар чүгүрүгүн мунукчу-даа
Чаза соодуп, баглаажыңга баглааш удуур.
Чок-чок... Бойдуска чер кежээ болгаш
Чоорту үнер, оожум ажар чүве чок тур.
Туттунчупкаш, дескиндир самнап ойнаан
Туруг билбес, чыдын чытпас эрестер дег,
Хүннер болгаш чеди хонук, айлар, чылдар
Күткүшкен дег, үзүктел чок тудушкак-тыр.
Ховуларның карангызын фонарь чыртыр:
Коданда хой чычааннардан сести-сести
Хоюккаштың чыырлы берген тургулар-дыр.
Чагыларда сайгылгааннар хүннү солуп,
Чангыс аайжып, дески кыптып, чырып кээр-дир.
Адып келир эртенги хүн бажын уткуй
Ажыл-иштиң судалдарын улай тудуп,
Көвей үннүг станоктар цехтеринде
Хөгжүлдениң базымнарын соксатпас-тыр.
Хангай сыннар, ховуларым, делгемнерим —
Хайыралыг эргим чуртум — байлак Моолум
Хаяаланган келир шаг-биле чурттап турар.
Ада-чурттуң ажар хүнү кайда-дыр чээ?
Ажыл кылбас кежээлер шуут читкени ол-дур.
Амыдырал-чуртталгада кежээ дээрге,
Алыс келир эртенги хүн эгези-дир.

✱

Шагдарын Дулма

МУРНУҢАРДА АЖЫ-ТӨЛДЕР ОЙНАП ТУРУ

Ак-даа, кара, сарыг кештиг ажы-төлдер...
Аңгы-аңгы.
Бинчалза-даа ойнап турда, олар ышкаш
Бндыг дөмей,

Аажок эргим, чараш болгаш чаптанчыг-даа,
Аас-кежиктиг,
Аймак чоннуң кежик-чолдуг чечээ болган
Амытан чок.
Ажы-төлдер амыдырал өөртүп турар:
Алыс чырык,
Алыс арыг күзеливис олар-биле!

Ажы-төлдер ойнап туру... Элезинден,
Дойдан болгаш
Токпактардан хоорайлар тудуп туру.
Чап-чаа бажын,
Чап-чаа буга, коданда мал, шуушкан чычаан,
Шак моон дораан
Шаккыладыр демир-орук халып үнер.
Мында хөлдер,
Мында чап-чаа чингир ногаан садчыгаштар...
Тулган шевер
Тудугжулар карактары чайнап туру.

Чымыштыг ол ишче топтап көрүңерден.
Чылдар эртер.
Ажы-төлдер өзүп келир, холдар дыңзыыр.
Аажок улуг
Хоорай-суурлар черлер сана чечектелир.
Хоор чонум,
Амдызында төлдеривис чогаадыкчы,
Алыс ынак,
Ажыл-ишчи оюнунга шаптыктаваал,

Ажы-төлдер бөлдүнчүпкен ойнап турлар...
Аас-кежиктиг хөглүг үнү кайыын тура —
Хоорай-суурлар,
Кожа-хелбээ чурттар санай дынналып тур:
Даглыг болгаш
Далай, мурнуу саваннаның ажы-төлү,
Даглыг хемнер,
Талыгырда сонгу чүктүн ажы-төлү,
Көжүп-дүжүп,
Көрбээни чок өгбелерлиг, хову чурттуг
Оглум база
Олар-биле денге туржуп, тудуп туру.
Ажы-төлдүн
Амыр тайбың оюннарын камгалаалы...

Ажы-төлдүн човуур эвес, каткы-хөгүн
Алды дикке чүгле ону дыңнаар кылдыр,
Ханныг дайын «Болбазын!» деп, чугаалаңар!
Ханой, Москва, Лондон, Варшава, Вашингтон
Ажы-төлү найыралдыг ойпазыннар.
Алды дикке, октаргайнын делгемиңге —
Аажок улуг бөмбүк ышкаш өргээвиске —
Улан-Батор, Берлин болгаш Делиге
Угулзалыг индий сарлыг, моол тоннуг, орус хептиг
Ажы-төлдөр
Черниц кырын бомба-биле хуюктаарын
Черле көнгүс билбес боорун күзээр-дир мен.

Ажы-төлдөр ойнап туру...
Ам-даа кошкак холу-биле
Элезинде хоорай тудун,
Эрге-чассыг ойнап турлар.
Муң-муң кижиге көрүнер бо!
Муңуңарда уруглар тур.
Оларнын бис аас-кежин
Канчап черле үрегдээр бис?
Орта чангыс харыывыс бо:
— Кажанда-даа үретпес бис!

Сорлууниршийн Даишдооров

ЭЗИР ЧЕНГИИР ДАГЛАР БЕДИИН...

Эзир ченгиир даглар бедиин шипшиинден эвес,
Эзерлер дег сыннарындан үнелээр мен.
Карбандыар, шурап баткан хемнерниц суун
Кайы хире ханызындан сагып көөр мен.
Ыржы куштар аразындан айлаң-кушту
Ырак ужар чүүнден эвес, ырызындан
Ылап билип чаңчыккан мен, билдинер бе?
Хову эзирин чалгынындан-даа эвес,
Хостуг ужар сорукутуундан билип аар мен.
Элчигенни кулаа узун дээштин эвес,
Эрес болгаш күштүг боорга, мактаар болгай.
Аътка кижиге доруг, кара дээштиң эвес,
Ажыл-ишчи, манныг боорга, ынак болгай.

Бижээвистин сывы, хавы дээштин эвес,
Бизи хылыш чидиг болза эки дээр бис.
Кожа-биле шала хире найыралдан
Кончуг ырак найыралдын өртээ-даа чок!
Араганың чыды, өнү көңгүс меге —
Ажыы-биле эзиртиптер — хоразы ол.
Ынакшылды ошкаашкындан билбес-даа сен
Ылап шыны — чүрээ-биле бердинери.
Ырның ады — азып кагган чарлал-дыр ол,
Ырның боду — кожа салган тууйбулар-дыр.
Бичии шаамны харым-биле хемчээвейн,
Билирим хөй ойнуум-биле холбай көөр мен.
Чогум кандыг кижиге дээрзин сөзүндөн эвес,
Чогутканы ажылындан билип аар мен.
Чүү-даа чүүлдү ынчаар билип алзымза-даа
Чүрээмде мен өлүм ижээн тыппас-тыр мен.
Кандыг чүүлдү чогум черле билбезимни
Караам шимгеш, хамаан чокка биживес мен.
Диттир херек:
Дириглер ол дугайында чүве билбес.
Өршээ бурган,
Өлүглер ол дугайын чер чугаалавас.

ЫРЖЫМ ТАЙГАА...

Ыржым тайгаа он-он хонук
Ылым-чылым улчуп кээр мен.
Ачам боозу — эгинде боор —
Аары кончуг — халалыг-даа.
Ынчалза-даа тайганын сээң
Ыдык байлаан үптөвөс мен.
Эгин бедик, сагыш хостуг
Эрзий берген чанып кээр мен.
Чаңгыс окту атпаан болгаш
Чамыктыг боом араалары
Чап-чаа хевээр кылаң болур —
Чаза чүктээн олчам-даа чок.
Адып-боолап шыдавас мен —
Ачам база ону билир:
Тайгадыва олча хайып,
Дайзын болуп үнмөс чордум.
Аң-мең, куштуң амыдырал,
Аажы-чаңын сонуургааштын

Аъттаныпкаш чоруп каар мен,
Аргаа боо чок канчап чоруур!
Сыйтыладыр пөштер дамчып,
Сырбык бо-ла халып чоруур.
«Шыгаай туткаш, базыптайн».
Шыптак бодал башка кирбес!
Кым-даа хойзуп, адыл көрбээн
Амытан сээң кызыл тының
Кымга, чүгө хамаан чүвөл,
Анаа чемнеп, ужугуп чор.
Салааларың чада туткаш,
Чалбарган дег олурар сен.
Тоорукту казып-казып:
«Тоттур чи» деп, октай бээр сен.
Сени эки казызын дээш
Сенден ырак чаштып алгаш
Дүжүр силгин алган тооруум
Дүште-даа чок казый бээр мен.
Конгулдува караш дээр сен —
Хоруй бергеш, сураг баар сен.
Чазый анчы болзумза мен
Чараш чылыг кештериңден
Чылыг тонну даарап алган
Чындыннадып чоруур боор мен.
Ынчалза-даа мажы баспас,
Ылап көрүп сонуургаар мен.
Аңаа канчап хомудаарыл —
Аас-кежиктиг болу бээр мен.
Хөйнү көрүп,
Хөйнү билдим —
Ынчангаштың чогаалчы бооп,
Ырлап чоруур апарган мен.

*

Лувсандамдын Хуушаан

ЧЕР БИЛЕ ХҮН

Чер-даа Хүнче көрүп тура,
Черле хөлчөк өөрүп бодаан:
Салым-чолум бо Хүн-биле
Салдынышпас тудуш болгаш
Кажан шагда кады болган
Кандыг кончуг эки чүвөл.

Хүн чок болза күжүр бодум
Чингир ногаан хевистелип,
Амыдырал кырым орта
Ала-чайгаар чечектелип,
Чиргилчиннер чижип ойнап,
Хүлүмзүрөп келбес ийик.
Ынчангаштың Чер-даа Хүнче
Ынакшылдыг көрүп чыткан.
Хүн-даа Черже көрүп тура
Күзелинден хөлчок өөрүп,
Боданып-тыр: бо Чер-биле
Салым-чолум тудуш болуп,
Салдынмааным магалыг-дыр.
Чер чок болза күжүр бодум
Кымга чылыым өргүп бээр мен,
Кымны алдын херел-биле
Чечектелдир өстүрер мен?
Ынчангаштың Хүн-даа Черже
Ынакшылдыг көрүп турган.

Цэвэгмидийн Гуйтав

ХОЛА

Хола көнгүс дадаргылап, чингистелген...
Хову хааны чээрепге-даа огу үспээн —
Дарзыг, ышсыг, чанник-дицми даажын өттүр
Дайзыннарга өлүм тарып, сыылап турган.
Өзүн үзе аттырыпкан дайзын шагда
Өлчө синип, хатка чемиш болган магат...
Көгжең сөөккө коргулчун ок дегбейн баргаш,
Көскү сорбу арттырып каан база магат.

Бегзийн Явуухулан

МООЛ КЫС

Аткан даңны хаяландыр
Алдын хүннүн ошкааны дег,
Эжим моол кыс Шончалайым
Ээлдек чаңың мени өөрткен.

Хүрэн чаактыг моол уруг,
Күзелимче оруум болдуң.
Өггө чайнаан хүлүмзүрүүн
Өлчөйлиг хүн эгези-дир.
Айдын черге төрүттүнгөн
Авазынын чассыгбайы,
Сенээ тудуш салымымны
Чечек шыпкан ховум билзин.

БОДАЛ

Айның чаазы — көккүр дээрни өөртүр ыйнаан,
Менээ чүгле эргим сарыым херек чүве.

Аккыр куу-даа — аяс хөлдүң байлаа-ла ыйнаан,
Менээ чүгле шуру караң чүден эргим.

Сыңзыг тюльпан — ногаан шыктын хааны-ла ыйнаан,
Мээң чүрээм мөңгезинде сээңиң чүве.

Сында пөштү эзимнерниң каазы дээр,
Мээң сенээ ынакшылым — Өртемчей-дир.

* * *

Чечектерниң эн-не каазын
Өлең шыктан чулуп алдым.
Сериин ховум аялгазын
Өлгүжемге утпайн чорууйн.

Чүгүрүктүн шүүлдезин
Чылгылардан шилип алдым.
Чүден артык эргим кыска
Чырык ховаа душкан ийик мен.

Даглыг черниң дамыраандан
Арыг чүве кайда-даа чок.
Даайларым мергенинден
Айдың черде чүү-даа эртпээн.

Ынакшылдың эн-не күштүүн
Ырай бергеш, ам-на билдим;
Моолумга төрүттүнгөш, өзери дег,
Моон артык кежикти мен тыппас-тыр мен.

ГОБИНИҢ ЧИРГИЛЧИНИ

Карак четпес Гоби — овуузуннуг хову:
Хадып кээрге, Элезин-Даг көжер.
Эңмек хеме чалгыг-биле чуглуп,
Эжиндирийн органзыг-даа элдеп...

Бир чарыымда черлик аъттар шуушкан дег,
Бир чарыымда алдын арыг шимээргээн дег.
Сүрүшкүлээн чалгыглар дег, элдеп-эзин
Сүрлүг дүрзү янзы-бүрү хуулуп турар.

Халыпталган көжегени силгипкен дег,
Казыргылар ээргиштелип дээрже үнер.
Оон узун кижиге болгаш аңнар шураан
Ортулуктар каракка бо көстүп келир.

Көвей теве бедик дээрни баганалаан,
Көшкөн арыг ыяштары дескинген.
Дагнын бажы — далган бөрт дег, хоюг дүргек,
Танывазым куштар шак оон дойлуп ушкан.

Элезин-Даг тенип, тенип доктаай дүжер,
Элегер куу хову катап көстүп келир.

Дожоогийн Цедев

ДҮННҮҢ ЫРЖЫМЫНДА БОДАЛ

Көгөрерген ада-чуртум судалында
Хөөрөп чоруур ханы ышкаш,
Алаак дургаар салгын-хатка эргелеткен
Арыг чаагай
Агым хемнер.

Чүрээмдиге моол чуртум дугайында
Чүглөп турар сөстөр киирип,

Чалгыг-биле
Чалгыг сүржүү,
Шак бо ыржым дүннү өттүр соксаш кымас.

Чассыг, уян бо-ла дүннүн судалы дег
Чалгыг-биле сеткилим чуп,
Ырыларым улам-улам доюлдурдун,
Ырыларым
Ыткыр-ыткыр.

УЛУГ ГОБИДЕ ӨГ

Дембээреничиг могоп-шылап, оюгап-суксаан чорумал мен.
Делгем Гоби ховузундан өгнү дилеп эгелээн мен.
Адак соонда тып-ла алдым.
Ажык турар өг-ле болган,
А ооң ээзи малын малдап чоруй барган, ээн турду.

Эжни ажык кидис өгнүн арыг-силини магадаан мен,
Эрткен-дүшкен улустарга шайы безин изиг турду.
Аалга келген кым-даа кижини
Аяк шайны албан ижер —
Алгап-йөрөөп, аас-кежини арттырып каар, чаңчыл ындыг.

Шагзырапкан чорумалы хенмелеп каан эьтти чигеш,
Чаа күш тып, сергей бээрге, ээ кижини чоргаарланыр.
Сеткилимде бодум өөм дег —
Чемгир шайны кудуп алдым,
Секпередим, угаан-бодал база долуп, байып келди.

Ээзин манап кезенипкен бажың ышкаш, кидис өргээ
Эжиин ажык, ол-ла хевээр туруп калган, чорулкан мен...
Чоруганчы көшкүн моолдун
Шоочаланыр чаңчылы чок —
Чоруун чорааш, ыракта өг көрзүнерзе, барыңар даан.

* * *

Кулаш чыгыгы дурт-сыныгы,
Кускуннаптар өткүт үннүг,
Өндүр шыырак эр боор оглум төрүттүнген.
Өмнүң иштин төдүзүн ооң үнү долган.
Ача болган сеткил-хөннүм
Амыранчыг чырып туржук.

Хенертен-не бир-ле шимээн
Кел-ле чыдар ышкаш болган...
Кударанчыг аялгалар
Кулак уюк дынналбышаан,
Чычааннар-даа шуужупкан
Чылар-чылбас элейтип чор.
Хамыктын эң баарында кырган киж
Кара хоолуг чурук туткан базып бар чор.

Оркестрнин муңгак үнү
Ол-бо чүкче тарап чорду.
Ажыг-шүжүг аарындан
Амытан чон шагзырапкан.
Төрүттүнер, өлүр салым
Төдүзү-ле ээлчеглиг,
Айдың черге олар төдү
Амыр-саам чок солчуп турар.

Ынчалза-даа ажыг-шүжүг, кударалды,
Ыы-сыыны — оюн-каткы, хөглүг ырлар
Ырады каап, дуй шаап шыдаар.
Чаңгыс төлдү мээң бүлөм уткааны дег,
Чаа хүннү
Чамбы дип-даа ынчаар уткуур.

* * *

Күчүлүг дээн чалгыннарын далбаннаткаш,
Күжүр куш-даа кудай өрү дап-ла берди.
«Дээрже ушкаш келиримни күзедим!» деп,
Демги куштуң чалгыннарын ээрешкен мен.

Магаданчыг дурт-сынын чайлынаткаш,
Балык база ээремиче дап-ла берди.
«Ханызынче шымнырымны күзедим!» деп,
Кадыргының чакпаларын ээрешкен мен.

Ынчангаштын дилээн дилээм бүдеринге
Ылаптыг-ла бүзүрөпкен турганым ол.

Күжүр кужум, кадыргым-даа аасташ болуп,
Күзелимни хандырбааннар: «Утпайн көргөр,
Океанның ханызынче шымныры-даа,
Октаргайже үнери-даа силерде бар!»

* * *

Орай дүжүп карангылаан, сыннар ажыр
Он беш чааның бүдүн айы үнүп келди.
Ортузунда чокпак будук хевири бе?
Октаргайда дың-на чааскаан салдап чорду.

Сүт дег аккыр херелдерин
Сүвүрлерде куда каапты,
Шынааларже база харап,
Чырыын дам-на чедиштирди.
Хөлеге чок черде, ынаар
Хөй-ле чылгы — ачам сүрүү
Кезек-кезек көзүлдүлөр,
Хевирлери кара-кара.

Ынаар шаттар арга-биле бүргеттинген,
Ыржым өттүр хүлбүстер-даа огурушту.
Ыдым база ону дуюп ээре берди,
Ында-мында хамык өөрү чаржалашты.
Ыяштардан — ыяштарже: эзим дургаар
Ырадыр-ла чаңгыланып чоруп турду...
Хамык оолдар дайгыргылап, күшкүргүлөп,
Кажааларже хураганнар киере берди.
Эткен, маннаан өшкү, хойлар дүвүрөнчиг...
Эзер сойган — эзенгилер кыңгыражыр.
Карангыда ачам ынаар химирендди:
«Канчап барган? Аът өртээр өргөн кайыл?»
Чылгы сактып аьды база киштей каапты,
Чыткан инектер кегженирин эгеледи...
Чаңгыс кежээ сагыжынга кире дүшкөн
Чалыы үең чаагай-ла-дыр, але, Оюун!
Чамбы дипти чырыдып бээр,
Чаагай-ла-дыр сен, айым,
Чыргап удаан черимдиве
Чырыың саарып хонар-дыр сен:
Чайның хүнү өжер билек,
Саадал чокка дүннү өтгүр
Октаргайның сылдыстары
Оранымче чивеннежир!..

ОРАНЫМНЫҢ САЛГЫН-ХАДЫ

Төрээн черим салгын-хады,

эстеңне-ле!

Төдүзүн-не бирден-бир чок сактыр-дыр мен.
Саарыг санай чаңчыга бээр балык ышкаш,
Чашкы шаамдан сенээ бүрүн таарышкан мен.

Чавыдактай аъдым мунгаш, малдар ай деп,
Шаап, кый деп чоргулааным уттундурбаан.
Үвүрөннээн бажым дүгүн аай-дедир
Үсинээр сен. Назы-харым уткан-дыр мен.

Өзүп келдим, салгын-хаттар хову дургаар
Өскерлиш чок эстевишаан, сагыжымны
Куюмнадып, дүвүредип келгилээр-дир,
Кулактарга аялга дег дыңналыр-дыр.

Чечектер мээ оон бээр-ле оңмас, катнас,
Чечектерниң чыдын сирген салгын-хат боор,
Ыңчалза-даа өске хаттар база-ла бар,
Ыт дег улуур, сеткил-хөөнге анчыы аажок,
Карактан чаш төгүлдүрүп, кударадыр,
Каржыланып, боранналып силгиттинер.

Айыраң каас шык чер чечээ болуп өстүм.
Анаа бичии бызааларым кадарар мен.
Аът дуюу донуп турар соок черге —
Ажык хову салгынынга дадыккан мен.

Угунда-ла, чашкы шаамдан авам часпаан —
Угаанымны салгын-биле эмнеп чордум:
Аараан бажым салгын-хатка секперей бээр,
Арыг, сергек, кадык чагай оттуп кээр мен.

Ажыг-шүжүг, бергелерге душканымда —
Ажык шөлден дуза дилеп чедип кээр мен.
Саяк аътты мунупеумза — ис чок баар мен,
Чартык хүнде доктор-салгын чорааным ол.
Шак бо чораан назынымда эскерген мен:
Сарыг шайдан дудак чок-ла эм-дом чүве.
Төлүң мени

бодундува хаара туткан

Төрээн черим салгын-хады,

эстеңне-ле!

ХОВУ

Сеткил-чүрээм, карактарым
Сенээ бүрүн таалазын дээш,
Сериин таптыг,
Сергедикчи агаарынны
хөрөк долдур

Четтирер дээш,
Сенде келдим,
ынаам Хову,
Челер-оюм дынын тыртым.

Агаарынны хандыр тынгаш,
Агаарынны долдур тынгаш,
Ажыг хымыс ижншкен дег,
эзиридим.

Каптагайнын төдүзү-даа сыңышкы дег,
Карактарым маңа херлип —
Ак-көк дээрин,
Алыс бодун төдүзү-ле көстүр болдун.
Могоп-шылаан чүрээмде бар
Бо-ла бүгү өөрүшкүнү,
Ажыг-шүжүг бергелерин
Азааргал чок үлешкен сен,
эжим Хову,

Арыг чагаай,
делгемчиди угаай бердим.
Амыранчыг өөрүшкүден
Ала-чайгаар дидимнелип,
Аян ырым салгылаптым.

АК-КӨК ХАДАК

Иөрээл

Өргөмчөйге үр-ле чагаай чурттааныңар,
Өгбө болган назыныңар хүндүлээштин,
Узун төтпөс кадыныңарны айтырар дээш,
Уруунар бооп, хадак тудуп бараалгадым,

Адыжымда кежир салган турарым бо,
Алгаг-йөрээл чылыг сөзүн сөглөп бэйн:

Хадак өнү ак-көк чечек дөзөп салгаан,—
Кадык, тайбың, өөрүшкүнүн демдээ ол-дур.
Эргеленген өгбөм сенээ ону күзөп,
Эки сөзүм дээжизин сөглээним бо.

Хадакчы сээ, чаа чылдың бүдүүзүндө,
Каткы-хөггө эжеп сундум, хүлээп ап көр.

Ырак черден сунуп келген аалчыларга
Ынакшылдың, хундулелдин демдээ кылдыр,
Өртөө турбас кадыкшылды йөрээвишаан,
Өгбелерниң бурун чанын хевээр сагып,

Хадак тудуп бараалгаайн,
Хадакка ам каш сөстөн кожуп каайн:

Моол кыстың чырык хөңнүн кады сундум,
Бо-ла ак-көк кудай-дээрниң кезиин база.
Тааланчыг, арыг агаар-биле кады
Тайбың болгаш найырал дээн күзел чүве.

Хүндүткелдиг аалчыларга
Күдүйүпкеш, хадаам чада сунуп тур мен.

Сэнгийн Эрдэнэ

ДАГНЫҢ ШЫПШЫЫ

Туман өттүр, дүдүскекти богааланган,
Тулган бедик дагның шыпшыы агара-дыр.
Дүне када ынаар үнгөш, холуң сунам —
Үгөр, Мечээ салааң-биле
Үзер чазып, суйбаар боор сен.
Дээрниң хиндии, топтап көөргө,
мырынай чоок —
Девиденчиг, сүрээденчиг кынып келир,
Дүрген, шымдай дүжүп бадар бодай бээр сен.
Дүжүлгези — чер дагга хүндүткелдиг.
— Бурунгаар херии базынар!— деп,
Буурул шыпшык силерлерге чагып туру.—
Дадыгыңар, өөрүңер.
Сеткил одун
Далдаравайн омак хөглүг өөскүдүңер!—

Даглар күзелиңер чалгыны боор,
Сарынналыр арга бербес,
Чалгаараар чай тыппас силер.

БАШТАЙГЫ ДАМДЫ

Черниң кыры часты оштаан,
Сериин салгын сырыннап тур.
Хардан дамды сыстып баткан,
Карак чажы бүлдейгензиг.
Мөнгүңнелчек

частьң чажы

Мөндүңневес,

арыг,

соок-тур.

Адыжың дос, эргим сарыым,

частьң чажы

Анаа

дош бооп дамдылазың.

ДҮШ

Дүне када
Дүжей бээр мен.
Тоолзуг чурттун делгемин
Топтап көрүп, таалаар мен,
Отта кыпкан, хемде дүшкен,
Октаргайда ужуккан,
Чандманьны кырладыр
Чадаг баскан чоруур мен.
Чооктап бээр дүнениң-не,
Чоорганны эшти-ле,
Кара чаңгыс дүштү мен
Катап дүжээр апардым:
Ынаам сени көөр-дүр мен,
Каяа-даа бол ужурашкаш,
Ыры-чугааң дыңнаар мен,
Карактарың кайгаар мен.
Адың ада, сеткилин
Ажыт деп,
Дүүнгү дүне
Дүжүмде
Аажок дилеп турдум он.

Чалбак хову кыдыг-уш чок.
Чалыы чордум. Ам-даа болза,
Эртенгииниң хаяазынга
Эргим ынаам эсти бербээн.

Чуртувуста чырык, чаа чүүл
Далайлар бооп мөөңнешкеш,
Даннын чырык херелинде
Шупту тутчуп, чайыннанган.

Чажымда мен данче халдып,
Чүглүг куш дег ужуп чордум.
Шаа кээрге, данны бөгүн
Шүлүүм-биле чалгыннадым.

КЫЗЫЛ ПАРАШЮТ

1. СУББОТА. Хоролма баш таарар черниң улуг көрүнчүүнүн баарына тура, бодун хынамчалыг көрдүнгөн. Ооң кыска-хүрөң карактарында бир-ле чүве өскерли берген хевирлиг болган. Оларнын алдынналчак өңү ооң будуп каан бажынын дүгүндөн, кара кирбиктериниң тереинден улам-дам чидий берген ышкаш көзүлгөн. Чок, кижиге бойдус чүнү хайырлаан болдур, ону өскертири берге. Кижилер карактын өңүн өскертиптер органы ам-даа тыппаан. Ындыг-даа болза, чамдык оолдар ооң карактарын чарашсынар болгай. Эң ылангыя Мягмар.

— Сээң карактарында хүн чырып чоруур — деп, ол аңаа чугаалаар.— Хүн! Ол дээрге кайгамчык-тыр!

Хоролма бодунун аян-шинчизинге таарзынып арткан. Чүгле бо юбка кандыг болду... Шак мындыг чолдак, ам артында өнгүр, кызыл юбканы кедип алгаш чоруурга, хөлүн эрттир эпчок эвес ирги бе? Ча-а, чок ийин, ажырбас. Ол бодунун хөңү дорт, дыңзыг буттарынче бүдүү көргөн — чайнын хүнү оларны хүрерттир өңнөп каан — ол аңаа чоргаарланыр чораан. Ынчалзажок бо көк дамырлар... олар хүн бүрү көвү-деп орат. Каш чыл сонгаар Хоролма сураглыг гимнаст чораан. Стадионга мун-мун кижилер ооң шимчээшкин бүрүзүн кичээнгейлиг, карак албайн көрүп, ооң эът-ханынын чаражын, ээлгирин магадап-ханып хайгаарап олургулаар турган. Ынчан шак мындыг көк дамырлар тыптып кээр деп чүве Хоролманың сагыжынга-даа кирбээн. А ам ол ону кончук

эки билир: назы-харның чайлашчок им демдектерин спорт мастери деп ат хамаан чок чүү-даа чүве балап шыдавас.

Кажан үжен хар чедип орда, ооң ээлгири чидип, шала кандай апарганда, Хоролма гимнастиканы каггаш, парашютист апарган. Маңаа, спорттуң шак бо эрес-дидим, кадыг-берге болгаш кайгамчык чараш хевиринге ол база-ла көскү черни ээлеп, шыырак спортчуларның бирээзи деп санады берген. Хоролманың дугайында база катап улус чугаалажы берген, ам бодунуң шимчээшкиннеринде чараш чүүлдү болгаш эрес-дидим чорукту сиңирген парашютист деп адаар болган. О шынап-ла, ында чоргаарланып болгу дег чүүлдер бар болдур ийин. Шак бо бодал ооң бодунга идегелдин таалалын оттуруп, карактарын долгандыр хенертен тыптып келген дырышкактарны база көк дамырларны уттурунче албадапкан. Ооң карактарындан ангыда бүгү-ле сагыш-сеткили чырып, хүнээректей берген ышкаш болган. Юбказын аян киир эде тырткылааш, ол баш таарар черден үнүп келген. Кудумчулап үнүп кээрге, чайгы хүн ооң карактарын чылчырыктадыпкан.

«Эрткен кижилер менче көрүп эртер-дир» деп, Хоролма иштинде эскергеш, чинги кончуг бурунгаар базып чоруп каан. Ол кижилерниң бодалдарын оларның көрүжүндөн адааргал азы кээргел, көөр хөөн чок чорук азы хүндүлээшкин бе деп дораан-на эскерип көрүп каар апарган. Бодунуң шак ол шынарын Хоролма бир-ле элдептиг өттүр билишкинниң хевириндеп деп бодавас, харын шак ыңдыг шынарны херээжен кижилерниң көвей нуруузу эдилеп чоруур деп санаар.

Шак бо суббота хүнүнде хоорайнын кудумчулары болгаш шөлдери янзы-бүрү өннер-биле шокарара берген: сактырга бир-ле кижини куспак четпес, айыраң-каас чечектерни харам чокка чажа каапканзыг болган. Хоролма ам бодун чингир кызыл чечекке дөмейлээн, бодунуң дугайында ынчаар бодаары аңаа тааланчыг чораан. Хатка арнын дөгевышаан, танчычы кижини ышкаш чинги аажок бурунгаар ужуп чоруп олурган. Ооң чаны-биле эртип чыда, оода чадаарда карааның ужу-биле көрбейн, эскетчоктап эрте берген оол-даа тывылбаан. Ооң сеткил-сагыжының ханызынга хөглээшкинниң, хей-аът киришкинниң чалгыы калбарып хайныгып чораан. Хенертен дүктүг буттуг, чолдак шорт чүвүр кеткен, улуг кара көстүктерлиг, бүгү боду кинокамералар, аппараттар азынган улуг бедик чаагай эр кижини ооң оруун дуй турупкан.

— Бичии када доктаай каавыдынар ам, хүндүлүг агай. Силер кайгамчык чараш моол херээжен-дир силер. Чөпшээ-

реп көрүнсө, хензиг чуруктан...— дээш, харыы-даа маңавайн, аппаратадын «дырс» кылдыр базыпкан.

Эрткен-дүшкөн кижилерниң шырайындан: «Даштыкы кижилер-биле кыяңнажып турганын көр».— дээн чемелелди Хоролма дораан эскерип каан. Ынчалза-даа улустун чемелиг ол көрүжү ооң сагыш-сеткилин ундаратпаан. Харын-даа ол мырыңай улам хей-аът кирип, бүгү боду өөрүшкүгө хөмө бүргедипкен.

«Кайгамчык чараш моол херээжен!» Үш-танывазы кижиден ындыг чүүл дыннаары канчап өөрүнчүг, тааланчыг эвес болур чүвөл? Кажан сээң чүрээң бодунга бүгү чер бөмбүр-зээн сынырып шыдаптар болганда, хензиг-ле чүүл, эки чымчак сөс бүрүзү өөрүшкүжө орукту ажыдыптар, сактырга-ла хүн улам-дам чидидир чырып, а дээр оон артык херии делгем апарган ышкаш анаар. Хоролма кудумчуну кудумчу деп эскербейн чораан, ол оон кыры-биле ужугун чораанзыг болган. Ооң чүрээ ол үеде ынакшылдан шапкыланып чораан. Чок, оон ынакшылы кым-бир кижиге угланган эвес, а харын ам бо шакта бүгү-ле кижилерге, бодун долгандыр турар эңме-хааяжок чүүлдерге ынаа кыптыгып чораан. Хенертен аңаа от дег кызыл парашюттун хөлбегер өөнүң адаанга хөй-хөй кижилерниң кыры-биле чылар-чылбас салдап, бар-ла турган үшү-биле мынчаар алгырыксаазы келген:

— Мен силерге ынак-тыр мен. Черге ынак-тыр мен, дээр-ге, хоорай-суурларга, хову-дагларга ынак-тыр мен.

Кажан Хоролма өөрүп чорда, оон өөрүшкүзүңгө кызыгаар турбас, а кударал келгенде, ону чүү-даа арыдыр шаап шыдавас. Хоролманың аажы-чанын улус часкы дээр дег, өскерлиничел деп чугаалажыр. Херек кырында оон бүдүжү ындыг-ла кончук ачыг, даржыктыг эвес, анаа-ла ол бүгү чүүлдү хөлүн эрттир бодунга чоок хүлээп алыр. Ол делегейнин бүгү өөрүшкү, аас-кежиниң болгаш хай-бачыдын денге үлежиксээр кижилер.

Ооң чоогунга дынналган сыйтылааш каткы Хоролманы ам-на кудумчуже ээлдир тыртыпкан. Олче мырыңай уткуштур алдын-мөңгүн-биле каастанган, шала турамык пийи херээжен кел чораан. Оларның бирээзин Хоролма дораан танып каан. Олар бир шагда кады өөренип, доктар хензиг чашчыгаштыг уруглар шаанда ойнап өскөннөр. Ам оон шаандагы чангыс классчызы найысылал агайы апаргаш, Хоролманы шууг танывастай берген. Че, ол оон бодунун хууда херээ-дир, ындыг-даа болза, хөлүн эрттир адыргаанынын ажыы чул ынчаш.

— Кандыг чурттап чор сен, мастер!— деп, шаандагы та-

ныш эжи карактарын сыгырарткаш, дорамчылалдыг айтырган.

Хоролманың бүгү боду чыырлып келген. Мырыңай ам чаа ону бүргей алып чораан өөрүшкүзү чүге-ле ийик дораан өжүп бады барган. Хензиг үе кадында ооң кырынга часты берген от дег кызыл парашют безин турбаан ышкаш сагындырган. «Кайгамчык чараш моол херээжен!»— дээн сөстөр-даа турбаан ышкаш.

«Чүү дээш мени ынчаары ол?»— деп, ажыг хомудал-биле Хоролма боданган. Хүн безин хөмүрерти өжүп, канчаар-даа аажок улуг кылдыр сагындырып турган кудай-дээр безин хензигийне апарган ышкаш анаа сагындырып келген. Оон алдары, оон бедик ады, чаражы адааргалды доюлдуруп, янзы-бүрү хоп-нүгүл чугааларны тывылдырып турар деп оолдарның чугаазынга ол шаанда сураглыг гимнаст-даа чорааш, амгы үеде парашютист апаргаш-даа бүзүревейн чораан. «Мээң парашюттан шурап турарым, бодумдан бичи кижиге ашакка барганым, кыскыл-хүрөң карактарлыг болгаш бажымнын дүгүн будуп турарым маңа кандыг хамаанныг чүвөл. Ооң мени көрбөс чүвези чүдел? Чүү дээш?»— деп, Хоролма аайын тыппаан, ынчангаш аас-кежиктиг хүн оон караанга өжүп бады барган.

2. УЛУГ-ХҮН. Найысылалдың Буянт-ухаа аэродромунун делгем шөлүндө байырлал: парашютистернин көргүзүг оюн-нары. Хүн дээрге кайгамчык онза. Чаңгыс-даа булут чок. Дээр дыка аяс, каан, кижиге болганы парашюттан шурап болур ышкаш сагындырар. Көрүкчүлөр ногаан шөлдү барык-ла шыва алы берген. Бөлүк-бөлүк, чааскаан ондаан тургулапканы-даа бар. Чамдык кижилер Тола хемче кире бергилээн: чамдыктары эжинген, өскелери хүнге дөгеленип чыткылаар.

Хоролманың ашаа Мягмар улустан шала хажыы черге туруп алган. Бодундан улуг херээжен-биле өгленип алганының дугайында улус чүү-даа деп турар болза, ол бодунун кадайынга кедергей чоргаарланыр. Ынчалза-даа анчыг сөстөрни ол чеже дыңнаваc дээр! «Ат-сураглыг кижиге сүрүп алган»— деп, чамдыктар чөмөлээр. «Кажар кадайның дузаанга туттунган»— деп, өскелери чулчуруур болгай.

Ийе, хопчу херээженнер шыырак-ла ажылдааннар. Ынчалза-даа Хоролмага ооң ынакшылын кым-даа, чүү-даа кошкадып шыдаваc. Ол-ла бүгү хоп-нүгүл анаа-ла бир хоозун чүве-дир деп чүвени ол кончуг эки билир. Ындыг болза-даа жок хүннээшкинниң дыргактары ооң чүрээн өйде-өйде кадай бергилээр.

Бөгүнгү хүн аас-кежиктиг хүн болур ужурлуг. Шыны

херек, дүүн кежээ ол чөгенчиг черге ажынган болдур ийин; «Сен — «Кударгай үш тейде» Хоролма¹ кара-ла олчаан-дыр сен» — деп, Хоролманың арнынга сөглээн. Шак ол аажылаашкыны сактып кээрге-ле, ыядышкынның изиг көзү ооң бүгү бодун чирти-ле бээр. Эзирик турганынга чылдак как-каш, агартынып болур-ла турган харын. Ол ооң мунгаралын канчаар-даа чазыктырарын кысса, Хоролманың карактарынга хүн база катап чайынналып кыва бербээн... «Ол черже дүжүп кээрге, дораан-на аңаа эң-не эргим, чымчак, эки сөстөрни чугаалаар ужурлуг мен».

Баштайгы самолет аэродромдан көдүрлүп үнө берген. «Ногаан шартылаа» долганыг санында-ла улам бедип үнө бергеш, парашютистерни чажып эгелээн. Эр улус командазы шурап турган. Хоролма үш дугаар самолетта деп чувени Мягмар билир. Ак-көк дээрге айыраң-чайт парашюттар чечектер дег частып, салдавышаан черже таваар бадып чавызап бадын тургулаан... Чаражын чүү дээр!

Хоролманың черже дүжүп кээри билек-ле, ол аңаа чүгүрүп чеде бергеш, мынча дээр:

— О, бодунуң хүннээректээн карактарынын менче угландырып көр! Кудай хаанының ыдыктыг элчизи, сен, кызыл розаның чечээнден төрүттүнген сен, мээн чүрээмни хаяландыр чырыдар дээш черже бадып келгениң ол-дур! Сени моон сонгаар кажан-даа хомудатпас мен, дангыраглап, ааш кынып тур мен!— Хоролма бодунуң алдын карактары-биле хүлүмзүрүп каар, а ооң соонда дүүнгү каржы сөстөр-даа уттундурар...

Шак бо хүннээректиг, аас-кежиктиг делегейге хүннээш-кин кайын-чүден тыптып келгени ол? Хоп-нүгүл, чылан хораны дег, чүректн шап, хораннап турар. Олар Хоролма-биле чүге иелээ аас-кежиктиг болбас ужурлуг улус чүвөл? Харназыда ылгал чүү деп! Черле ынчаш өске кижилерниң оларның чуртталгазынче киришкен херээ чүл, оларга кандыг хамаан чүвөл? Бөгүн аэродромче дөгөрнүп тура: «Кандыг кончуг кайгамчык дээр боор!»— деп, Хоролма чугаалааш, улуг тынган болгай. Ол хире күштүг ынак хирезинде, аңаа ындыг мугулай сөстөр чугаалап турар, кончуг мелегейни!

Мягмар ол-бо боданып турар аразында Буянт-ухаанын кырынче үшкү самолет ужуу үнө берген. Херээжен парашютистерниң көргүзүглери улус манааш турупкан. Хоролманың башталгазы-биле олар шөйдүнчек шураашкынны көр-

---

¹ Хоролма — Д. Нацагдоржтуң «Кударгай үш тей» деп хөгжүмнүг шиизиниң маадыры. Ооң овуру кара сагыш болгаш кажар чоруктуң синоними.

гүзер ужурлуг. Ужудуушкун шөлүнчө чоокшулай улус ол-бо чүктен сөктүп кээп эгелээн. Самолет улам бедип, көдүрлүп бар-ла чыткан. Ам-на ол чедер ужурлуг бедикче үнө берген, оон элээн каш кара-кара хензиг точкалар адырлып, хоорлу берген. Олар даш дег куду сыыладыр бадып эгелээн. Улус тыныштарын тыртыныпкаш, санап эгелээн: бирээ, ийи, үш, дөрт... Кара точкалар баштай дыйлагар шыйыг апаргаш, оон чазылган ак-көк, сарыг, көк, ак чечектер болуп хуула бергилээн. Чүгле кара чангыс чингир кызылы чүге-ле ийик оларның аразынга амдыгаа чедир көзүлбээн.

— Ой, көрүнер, көрүнер, бир-ле кижиге кээп ушту ыш-каш!— деп, улус ында-мында алгыржы берген.

Ону аар дүжүүшкүндөн камгалаарын кызыткан-даа чүвө ышкаш, бажын холдары-биле туда каапкаш, Мягмар улустун маңнашкан черинче кышкырбышаан чүгүрүпкен. «Дүрген дуза» кыпсынчыдыр алгыра берген. Мягмар чүү болганындаа чедир бодаар хары-даа чок маңнап-ла орган. Хенертен ону коргунчуг хай хөмө алы берген. Карааның чаштарын тудун шыдаваан, чүгле ол-ла сөстөрни катаптап чораан:

— Чазылбайн барган! Ооң парашюду! Чүге чазылбайн барганы ол?

ИДИК ДААРАКЧЫЗЫ

Улан-Баторнун кудумчуларынын бирээзинде төгерик көзектиг бичии үгекчигеш бар. Хүннү бадыр оон масканын даажы дыңналыр болгаш бир-ле кижиге дунуксумаар үн-биле масканың даажының аайы-биле ырлап олуар:

Даңгаар эртен дагның сиртин
Хаяа сиилбип, чырып келир.
Хайыралыг күжүр чүрээм
Даңгаар сени бодап чоруур.

Сэр-Одтуң ырлап олуары ол-дур. Ону бүгү кудумчу билир. Ооң маңаа үгекчигешти тургузуп алгаш, идиктер кылып эгелээнинден бээр барык-ла үш чыл болган. Ээжектерни турлугулап, улдуңнары ойлуугулап калгылаан, эледир кеткилеп каан янзы-бүрү хемчээлдиг, өннүг сапыктарны, майыктааштарны, тувельдерни эмгелии кончуг бир азыгда чыскаай салгылап каан.

Сэр-Од ээжектерни кадап олура, бо-ла ырлай бээр. Узун шириленчек салаалары-биле кадагларны, масканы алгаш, ээжектерни кадай бээрге, ону көргөн кижиге бүрүзү-ле оон

идик септээр салым-чаяаның, мергенин дораан-на эскерип каар. Ооң кызыл, ак сеткилдиг ажылдап олуарын көргөш, идиктерин кам чок кедип каан кижини бүрүзү ала-чайгаар бодун иштинде чемелей бээр...

Сэр-Одтун хары үжөн ашпас. Кажан ол бодунун хана-карактыг кепка бөргүн, хөм куртказын кедипкеш базыптарга, ооң аныяа мырынай дам баар, ооң чаны-биле чараш кыстар иштинде хөлзеп, олче карак уштап эрткилээр болдур ийин.

Сэр-Од — сапожник. Чүзү-биле багай мергежил деп? Оон кижилерге ажы чок бе? Кижини болганынга идик херек болгай, а ол үр болбайн бо-ла үзе кеттине бээр, ынчан ону септээр апаар.

Сэр-Одтун ажылдап олуар кудумчузунда ажылчынар, албан-хаакчылар, студентилер, эртемденнер, чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, янзы-бүрү мергежилдин кижилери чурттап турар.

Сэр-Од оларның барык шуптузун таныыр, ол чүгле бажындан будунга чедир кеттинер база септевээн идик кедер кижилерни билбес. Сэр-Од оолдарны чүдөн артык таныыр! Олар бажындар чаны шөлдерге бөмбүк теп ойнаар, ынчангаш идиктерниң улдуңнары доктаамал бо-ла дурлуугулап каар...

Кижини бүрүзү тускай аажы-чаңныг, кижини бүрүзү идиктерин бодунуу-биле үрей кедер. Ээжектери чүгле каш-ла хүн быжыг чоруур херээженнер барын Сэр-Од билер.

Идиктер дораан үрелип-ле турар болза, сапык кытыр кижиге-ле эки болгу дег. Сэр-Од ынчаар бодавайн турар. Бо талазы-биле ол онзагай бодалдыг. Ол анаа үргүлчү келир кижилерни ындыг-ла кончуг хүндүлөвөс. Шынап-ла, бир эвес сапыктарга мырынай чаа бирги сорттун улдуңнарын, ээжектерин салгаш, ыяк кылдыр кадап каарга, үр-даа болбаанда, өштүг чүве дег, бо-ла тура теп алган келирге, ында чүнүң экизи боор. Хомуданчыг болбастың аргазы чок ышкажыл?

Бо кудумчуда чурттап турар кижилер боттарының сапожнигинге ынаа аажоктар. Оларның шуптузунга Сэр-Одтун хамаарылгазы база-ла эки: кырганынга-даа, аныяанга-даа дөмей-ле. Ынчалзаяк оларның аразындан бир-ле кижини онзалап ылгай бээр сен, ол өскелерден сээң сеткил-сагыжыңга эң-не эргим кынып келир.

Сэр-Одтун хүндүлээр ындыг кижизи база бар, ол Цэрэндулам — ажык, шала куузуумаар шырайлыг, улуг кара карактарлыг аныяк херээжен. Ол бичии үш чаптанчыг оолдарлыг.

Цэрэндуламның ашаа арагага хандааш, ону үш оолдары-биле чааскаандырзын каапкаш барган. Аңаа, күжүрге, бүгү чүве чиик, белен эвес. Сэр-Одтуң үгээнге ол үргүлчү чангыс ол-ла идиктерни эккээр.

Кажан Цэрэндулам Сэр-Одтуң үгээнге чедип кээрге, ол ырлаарын соксадыптар, олар аразында үр-ле чугаалажып олулар. Оларның үргүлчү ужурашкан санында-ла, Цэрэндуламче көргөш, Сэр-Одтуң улуг тынары кежээлей бээр.

Цэрэндулам Сэр-Одка чамдыкта майыктааштар чокка база чедип кээр. Кажан ол үгекке чедип кээрге, Сэр-Одту элдептиг байдал хөмө алы бээр, ооң шевер холдары ону дың-навастай бээр болгаш, маскажыгаи кадагның бөргүн безин чазыптар.

Бир-ле катап Цэрэндулам:

— Бөгүн суббота болгай. Кежээ бистиинге кээп көрүнер...— деп, чугаалаан.

Сэр-Од дыштаныр хүннерде кедер костюмун кедип алгаш, ооң бажыңынын эжини айыткан шагында соктаан.

— Бистиң сапожнигивис келди!— деп, оолдар ону өөрүшкүлүү-биле уткуп алган.

Цэрэндулам дыка амданныг чем кылып каан, аалчыга тускайлап садып алган арагазын стол кырынга салып каан. «Кандыг кончуг эки кижин боор,— деп, Сэр-Од боданган.— Оолдары база кайгамчык».

Ооң соонда Сэр-Одтуң үгээнге кежээлерде орайга дээр чырык кывар апарган: Сэр-Од элээн каш эжеш бичии сапыктар даарап турган.

Бир-ле катап Цэрэндулам эргижиреп элөп калган үш эжеш майыктааш эккелген. Сэр-Од маскажыгажын аткаар салып кааш, шала эгениксеп, багайтыр хүлүмзүрээш, хааржаан ажыткан. Оон ол чаа үш эжеш бичии сапыкчыгаштар уштуп эккелген.

— Мен... мен... мону оолдарга белек кылдыр... Ап көр, ап көр,— деп, Сэр-Од чугаалаан.— Оолдарга... Белек...

Ол шала ажаанзырап хүлүмзүрээш, чүге-ле ийик бодунун анаа ончалыг чыткан хер-херекселин аай-дедир салып эгелтээн.

Цэрэндуламның карактарынын чажы бүлдеңейнип келгилээн, олар хүнге чайыннанган чинчилерге дөмей болган.

— Цэрэндулам! Мен сенээ база оолдарыңга аажок ынактыр мен — деп, Сэр-Од чугаалаан.

ЧЕРЛИК АЪТТАР

Бо болуушкун 1966 чылдың алды айнын сөөлгү хүннеринде болган. Даң бажы чаа-ла чырып орда, Хатан-Хайрхандан ырак эвесте Гобиниң куруг ховузунга ийи аъттыг кижиге көстүп келген. Оларның бирээзи кула, өскези шилги аъттыг шаап органнар. Бичии оол биле кыс: Энхтуяа биле Энхмор черлик аъттарның челижинден көдүрлүп үпер алдын доозунну көөр дээш чоруп органнар. Уругнуң ада-иези бо черге чоокта чаа көжүп келген. Энхтуяа черлик аъттарның оода бараанын-даа болза көрзе дээш четтикпейн чораан. Танывазы черде келген уруг эжинге эмме-тикчок айтырыглар салып, чүдүрлүп-ле чораан.

— Бо Хатан-Хайрхан дагны чүге Ие-Даа деп адаан чоор?

Энхмор бүдүү иштинде чөгснчин-даа моон, оода ону безин билбес деп хүлүмзүрүп каап:

— Чоокта чаа «Амгы Моол» деп журналга ол дугайын бижиди чоп, оон номчуп ал даан — деп үнээргеткен.

— Номчуваан кижиге-дир мен харын, а сен төрөөн черин дугайында өскээртен келген кижиге чугаалап берзинзе, чүн канчап баар кижиге сен, журналче чая каап чүнүл — деп, уруг чөмөлээп.

Энхмор эгени берген.

— Эртенгиниң эртезинде Аж-Богда-даа кедергей чараш, күштүг маадыр турган — деп, оол эгелээн.— Че, оон назы четкеш, ол өгленир деп барып-тыр. Ынчалза-даа ол бодунга тааржыр чараш душтук тып чадаан. Бир-ле катап чөөн чүкте анаа тааржыр Хатан-Хайрхан деп кайгамчык чараш кыс бар деп чугаа дынналган. Душтуу оолду көрүксээнинден ол уруг четтикпейн боду-ла олче уткуй аъттаныпкан. Алтай дагларынга үнүп келгеш, уруг Аж-Богдону көрүп кааш, кайгап-ла каан: чараш, чалыы чүве-даа чок, ооң бажы шуут ак анай бооп-тур. Ол хөөннүг-хөөнчок чоруп орган, а чедип келгеш көөрге, оозу мырынай чолдак сынныг бооп-тур, оон шуут-ла хөңнү калып калган. Хатан-Хайрхан ам дедир чанар деп барган. Чолдак сортай чөнүктү чоор!

Чараш уруг чанып ора, Гобиниң ортузунга дыштаныр дээш олуруп алган. Аж-Богдо ооң дезипкенин билгеш, соондува элезин чажып дүжүргөн. Адыш ишти элезин Хатан-Хайрханның эдээнге барып дүжерге, ол ону дүжүр силгип чадааш, олурган черинден туруп чадай берген. Кадын ол-ла хевээр бо черде олура тактагалдайлап калган. Таптыг көрүп

көр, олурган кижиле ояар. Энхтуяа караан имирертипкеш кайгаан:

— Элдептиин аа, шынап-ла ооң соңгу талазындан элезин-биле опайты базырып каан ышкаш.

— Оон бээр-ле Хатан-Хайрханны бо черниц улузу Ие-Даг дижи берген.

Хүн хөөрөп-ле орган, изии дендеп келген. Энхтуяа ам база айтырыг салыр бодаза-даа, черлик аъттарны дүрген-не көрүксээнинден далаштырган:

— Чеве, чарыштырыптаалы!

— Ындында-ла бергедеп чораан малдарны. Элезинниц теренип, изини көрзүнзе, ам-даа үжен километр эртер болгай бис — деп, оол чөрчөөн.

Олар элээн-не үр чоруп келген. Гобиниң тоолзуг чиргилчини оларның кырынга астына берген. Карак четпес далайның кыры-биле чиик чалгыглар чүгүрүшкен чүве дег ойнаан. Горизонт чоогунда саксаул деп чадаң ыяштар чалгыгларда самнаан хемежигештер дег көзүлгөн. Ооң ындында ховунуң чиргилчин чок арыг көк дээр кыды-биле тудушкан кызыгаарында кара-кара дүрзүлөр шааранайнчып шимчеп чораан. Ол чүвелерни уруглар булуттар бе азы даглар бе дээрзин орта ылгап чадааннар.

— Черлик аъттар кайда чүвел ынчаш?— деп, Энхтуяа четтикпейн айтырган.

Энхморда хары-даа чок болган, хову черниц оожум оглуң дүрген чаңныг уруг элээн анчыгзындырып чораан. Кашлагай куу селескелер чыланнны дег баштарын көдүрүп алган хүнде дөгеленип чыткылаар. Бир-ле чүвени дыннаа-лаан дег, оларның тараа ышкаш хензиг карактары борбаң-нашкан. Шимчей албас кара мириттер боттарының мөңгүн четкизинде таалаан чүве дег, астынгылай берген тургулаан. Энхтуяа ээн ховунуң тывызыын хайгаарап, кезек када чардыга берген, Энхмор черлик аъттар көзүлбеске, хөлзеп эгелээн. Канчап барган чоор, карак уунга алдын доозун көс-түрге-ле, черлик чылгы челип орап бооругай?

— Энхтуяа, черлик аъттар ыяап-ла өөр-өөр чоруур-дур ийин. Кезек чылгы бүрүзү-ле баштынчылыг болур. Чылгылары катчы бээрге, олары хайынайнчып чошкуп үнер моо чоралыг амытаннар боор. Өскелери оларны долгандыр маңажып эгелээр, доурак-доозун ана бир ак хана-ла. Хат чокта доозун бедивес, чогуң күштүг хаттан доозун база дүрген тараар.

Энхморну дыка кичээнгейлиг дыннап чораан уруг хенертен алгырып үнген:

— Оой, эжен! Дүүже көрөм! Чүү чүвөл?

Ыракта хөктүг бараан көзүлгөн, аастарын бооп каан ишти долу шоодайларны олурту шашкылап каан-даа ышкаш...

— Элдептиин!— деп, Энхмор кайгаан.— Бо кайыын келген шоодайлар боор? Чоокшулай бергеш, таптыг көрээлем. Чок-чок, адыр, ол база хей боор, канчап билир айыылдыг. Адыр, мынчаар-дыр, аъттарывысты манаа каапкаш, бис ол шоодайларже чикти өрү халышкаш, элезин дөңнүн артындан кедеп көрээли.

— Бо-даа тараалыг шоодайлар эвеспе — деп, Энхтуяа эскерген.

— Бир болза, геологтар эрткеш, суглуг бактарын канчап каапты. Ындыг-даа болза, черле кичээнгейлиг болбаска, бистинц бо Гобиге чүү-даа турар...

— Айыылзынган-на чоруур анчыыңны аа, Энхмор. Маңаа черле чүү турар боор!

— Мени-ле дыңнап чорзунза, чүү-даа болбас — деп, оол чоргаар сөглээн.

Аъттарын дужагылап кааш, ыравазын дээш боттарын база кошкулааш, уруглар элезин дөңче маңнажыпканнар.

Дөңче үнери дыка берге болган. Ону шуглаан алдынсарыг элезин хенертен шимчеп үнерде, хем агымы дег төктүп бадып каан.

— Бо канчап барды?— деп, Энхтуяа кайгап каан.

— Ой та? Билбес мен — деп, Энхмор шала шириин харыылаан.— Гобиге кончуг-ла...

— Чүү-даа болур!— дээш, Энхтуяа каттырган. Ол дөңнүн кырынче баштай үне берген.— Көр даан, мен чугаалардым чоп, шоодайлар-ла-дыр харын!

— Чыдывыт, шымда!— дээш, оол уругнуң холундан шеле сопкан.

Энхтуяа ынаваан — ооң командазын күүседир харыы чок, чүге дээрге, ооң адаанда селескелер эндерик! Энхмор ону күш-биле черже ээктир базыпкан, оон ам олар элезин-биле кады чуңгуулап бадыпканнар. Кара сүлде, демги «шоодайларнын» мырыңай чоогунга келгеннер. Чогум чүл бо? Оларнын кырында бир-ле дириг амытанныарнын баштары куураншкан.

— Э-эй, чыланнар эвеспе моң — деп, Энхтуяа сымырангап.— Эскерип кагза өлгенивис ол. Дадайым ай, улуун, бисти ам сырыптар.

— Чок! Бистинц черде моос-чылан кайда боор! Гоби мажаалайынын оолдары эвеспе.

— Ам-даа чоокшулай соя бергеш, танып көрээлем — деп, уруг дидимнени берген.

— Че, харын, үнгөп бадаал!

Эриктелчек элезинге чеде бергеннер.

— Теве оолдары-дыр! Чаш бодаганнар ышкажыл!— деп, оол оожум сымыранган.

— Мында канчап чедип келгеннерил?

Уруглар чаа-ла көдүрлүү орда, элезин дүвү сыыгайнын үнгөн. Дораан-на караңгылап келген. Шуурган оожургаарын кезек манан чытканнар. Элезин аас-думчук, кулак-кудурук дивейн дуй урун-ла турган. Камгаланыр арга-даа чок. Кагып суксааны база денди. Оожумнаар ужур-даа чок. Ынчалза-даа хат тытып келгени дег, хепертен оожургай хона берип-тир.

Энхтуяа биле Энхмор элезин аразындай туруп келгеш, кактанып турганнар. Аьттарже эггени-ле дээр. Шынап, бодаганнарны канчаарыл ам? Дузалавас болза, болур бе? Хөөкүйлери хөөп каапкан болгай. Уруглар боданып турар аразында, карак-ла бо, элээн ыракта үш теде кертие берген кел чытканнар.

— Чыдывыт шымда!— деп, Энхмор дужаган. Уруг чыла дээн.

Элезинче кастынып кире бергеш, олар бүдүү хайгаарап эгелээннер. Ис тевелер оолдарынга чоокшулап келгеннер. Авалары алгырарга, бодаганнар сыйыладыр эткен. Иелери келген соонда, элезинде хөмдүнгөн оолдарын ушта казып алганнар. Бодаганнар черден үнүп келгеш, аваларын эме берген.

Уруглар кайгап-ла каан. Энхтуяа көөрге, олар анаа тевеге демей эвес болган. Буттары сыра дег узун-узун, торгуланчак тас дүктүг, мөгеннери шала чавыс. Ийе, харын азырал тевелер черле мындыг эвес-ле боор. Ол дугайын ол Энхморга сымыранган. Оозу элдепсинер чүве чок дээн хевирлиг, хаваан дырыштырган.

— Мелегейжик! Гобиге ол анаа чүве ышкажыл. Бо черни тевелери өске черге бодаарга, онзагай болгай, эскербедиң бе, кай?

— Ам чүнү канчаар бис?— деп, Энхтуяа сонуургаан.

— Тевелерни ойладып алгаш ээр. Оларны чидирген ээзи дилеп, хилинчээн көрүп тур боор. Бистин коданывыска кезек када турда, ачам ээзинге барып оларны бис тып эккелген деп сөглээй аан.

Энхмор ынча дээш тура халыыры билек, демги тевелер тей дег мага-боттары-биле бодаганнарын чажырбышаан,

хоюп ынай болганнар. Уруглар кайгаанындан бот-боттарынче көрүшкөн, азырал теве кижиден хояр эвес.

— Эңхтуяа, бо көрөм, ак тавактарны!— деп, оол элзинде када берген оңгар ак төгерикирже айытпышаан, кыйгырган.

— Оой эчен, тевелерниң када берген сүдү-дүр!— деп, Эңхтуяа догааштырган.

Олар ийи-ийи «тавакчыгаштарны» алгаш, аржыылга ораагаш хойлап алганнар. Ам-на чанар өйү келген. Аалда ада-иези оларны хөлзеп манаан, ат болган. Аъттарын тып алгаш, олар ам чаа болган таварылганы изиг-изиг хөөре-жип, шошкудуп чорушканнар. Эңхтуяа черлик аъттарны көрбээнинге хензиг-даа хомудаваан, дараазында таваржы бээр деп чүве бар.

Эңхморнуң ачазы аалга уругларның солун чугаазын дыннааш, чугаалаан:

— Кайгамчык ховар чүве көргөн-дир силер, уругларым. Хавтгай деп черлик тевелер хаая амытаннар болгай, олар кижичагдадыр ужур чок. Саамчаан азын бодаганнары идээлей бээр дээш, өжөгээр элзинге аскып кааптар боор чүве. Каш «курут» эккелгениңер эки бооп-тур, кайгамчык эм болгай. Чылан шаккан балыгның бажын билир. А бодаганнары авалары боттары суг дилеп ыраар дээш, олары чиде маннажы бербезин дээш, элзинге хөөп кааны ол-дур.

*

Юрий Кюнзегеш

ХҮНЧЕ КӨРҮНГЕН ЧОННУҢ ЧОГААЛЫ

Эрткен чылын бөлүк чогаалчылар-биле кады Моол Арат Республикага чорааш, Азияның бурунгузу сонарында шонупкан, кожавыс чоннуң амгы хүннерде чечекселген чуртталгазы-биле таныштывыс. Ол чечекте-диншкениң демдектерин найысылал Улан-Батордан, ырак болгаш делгем Чөөн-Гоби аймактың малчы сумуларындан база Дархан биле Эрденэт хоорайларның үлетпүр бүдүрүлгелеринден дораан көрүп болур.

Хүнче көрүнген кижилерниң додуккан хүрең шырайы, чоргаар хөнү сыны, ажык болгаш өөрүшкүлүг хүлүмзүрүү муң-муң чылдарда теократ ламаларның, феодал дүжүметтерниң мурнуга сөгүрүп, муңчулгалыг чуртталгага ооргазын хөндүрбейн чораан араттарның муңгаргай, түреңги овор-хевирн-биле канчап деңнежирил? Улуг Октябрының ачызы-биле өөскөөн улусчу революция моол араттың чүгле даштыкы хевиринге эвес,

харын ооң угзаан-медерелниге ханы өскерлинишкиннерни, ёзулуг революсчу эргилдени болдурган. Феодализмниң дүмбей чүс чылдарындан социализмче — 60 ажыг-ла чыл дургузунда, үр эвес хуусаада — херни базымны кылган улустуң төөгүзү-биле Улан-Баторда төөгү болгаш шажын музейлеринден, Сайн-Шанд хоорайда аймактың чурт шинчилел музейинден танышкан бис. Улусчу Моолдуң социалистиг тургузуушкунунга улуг чеднишкиннерни найысылалда Революция музейи, В. И. Ленинниң музейи, Уран чурулга музейи тодаргай көргүзүп делгээн. 1911—12 чылдарда моол араттарның хосталга дээш демиселин, 1921 чылдың улусчу революциязының төөгүзүн, В. И. Ленин биле моол революсчуларның ужуражышкынын, моол коммунистерниң партиязын быжыглаар, ооң чоп-биле харылзаазын улам сырый болдурар талазы биле пролетариаттын улуг баштыңчызының чагыгларын оортан тодаргай билип алдывас.

Чаа моол литератураның үндезилекчизи Нацагдоржуунуң музейинден, республиканың чурукчуларының делгелге залындан МАР-ның культуразының хөгжүлдезин, ылаңгыя литература болгаш чурулга уран чүүлүнүн чайышпачак чеднишкиннерин кичээнгейлиг таныжып, билип алдывас.

Амгы Моолдуң литературазы мандып оорар ыяш ышкаш, ханы, быжыг дазылдыг болгаш магалыг ногаан бүрүлери. Ону хөй санныг адырларлыг болгаш дамырактарлыг улуг хем суггарып, өргүн шапкын хөгжүлдениң далайынче аппарат чыдар. Эрги моол литература алды чүс чыл бурунгаар бижиттинген «Бурунгу тоожудан» эгелеп билдинип турар. Ону — эрги моол литератураның янзы-бүрү жаңралары-биле бижиттинген төөгү демдегледери болуру-биле чергелештир, моол улустуң чечен чогаалының алыс эгезин салган судур деп санап турар. 1600 чылдар үезинде ол чогаалга үндезилээш, Саган Сэцэн «Эртинелиг тоожу», Лубсан Данзан «Алдын тоожу» база билдинмес автор «Сарыг тоожу» деп төөгү чогаалдарын бижээн, ооң соонда чүс чылдарда Галданың «Эртине эреге», Инжинаштың «Көк ном» деп чогаалдары көстүп келген. Эрги моол литератураның кол онза чүүлү болза, ында төөгү бижилгелери колдаан, феодал ызыгууртанның аажы-чааын болгаш оларның ужураалдарын чырытканы болур. Оларны XIV вектен эгелээш, ылаңгыя XVIII—XIX вектерде сарыг шажынның төлээлекчилери боттарының эрге-ажыктарына таарыштыр ажыгларын оралдажы берген. Ынчалза-даа, ол чогаалдарда Моолдуң болгаш Тываның төөгүзүңге хамаарышкан үнелиг демдегледер бар дээрзин айытпышаан, олар бистин улустарывыстың аас чогаалында өртемчей талазы-биле чоннуң билиниң үндезиннерин сииреткен, улустуң ырларын, кожамыктарын, тывызыктарын, йөрээлдерин, тоолдарын катая алырга, ону шинчилеп өөрениринге чугула нөмөк болурун бистин республиканың эртсденнеринин ажылдарындан тодаргай көөр бис.

Эрги моол литература чоннуң амыдыралындан хоорук, бөдүүн кижилериниң амыдыралынче ханылавайн турганы үстүндө чижеглеп киирген чогаалдарга бүрүн хамааржыр. Төөгү музейлеринде кадагалап шыгжаан «Канчыыр», «Данчыыр» ышкаш чүс ажыг томнуг судурлар туржук

(оларны тангыт дылдан очулдуруп бижээн), анаа-ла эрги моол үжүк-биле бижээн чогаалдарны номчуур кижн ховар турган. Чүгө дизе, чоннуң хөй кезин бижик билбес, шажын судурларын чүглө шээжилээринге өй турган. Ынчангаш, 1921 чылдың улусчу революциязының чылдарындан эгелээш, чаа моол литератураны үндөзилеп тургузары, ону моол коммунистерниң идеологиязынга дүүштүр эртемниң коммунизмниң өөредини барымдаалап хөгжүдери чугула апарган.

Баштайгы үедө «Шивээ Кяхта», «Залуучуттар» («Чалыылар»), «Кызыл пионер бүгүдөзи» дээн ышкаш, бистиң Тывага үжөн чылдарда база нептерей берген, революсчу ырлар чаңгыланып үнгөн. Алтай сыннарының эдектеринден тура, Халхин-Голдуң эриктеринге чедир бүгү Моол оларны ырлажып турган. Дараазында кыскажак чечен чугаалар парлаггынып эгелээн. Оларның авторлары — Цэндийн Дамдинсүрэн, Дашдоржийн Нацагдорж, Сономбалжирин Буяннэмэх, Бямбын Ринчен, Дондогийин Цэвэгмид чаа моол литератураның үндөзилекчилери болуп, чоннуң хүндүткелни чаалап алган.

Моол чогаалчыларның баштайгы улуг хуралыга чаа моол литератураның үндөзилекчилериниң чогаадыкчы методун «революстуг реализм» деп тодараткаш, амгы үениң амыдыралынче, хүн бүрүнүн чугула айтырыгларыныче чогаалчылар онза кичээнгей салыр, чаа амыдыралдың тургузукчузу мурнакчы кижини шыны-биле көргүзөр, ооң идея талазы-биле бедик медреселдини, аажы-чаанын чаражын көрүнүчүктөлдүр чуруур ужурулуг деп негелдени салган. Ынчангаш моол чогаалчылар чечен чугаалардан чоорту тоожу жапрынче шилчип, боттуг амыдыралды бүгү талалыг, ханы көргүзөр, болушкуннарың аразында нарын харылзаазын бүрүн хаара тудар, оларда эн кол, депшилгелни чүүлдерни эскерер, амыдыралды революстуг хөгжүлдөзүннүң зайын барымдаалап чуруур, чаа төрүттүнүп олурар кедилни чүүлдүн эрги, реаксылыг күштерге удур демселениң тинделгезин чоннуң медреселинге чедирер дээш боттуг күжөнишкннерни кылган.

Социалистиг Моолдун чаа, революстуг реализмге үндөзилеттинген чечен чогаалының эгезин салган Дашдоржийн Нацагдорж 1906 чылда төрүттүнгөн. Төрөлдери Төп аймактан Ургага (амгы Улан-Баторга) көжүп келген. Ынчангаш ооң чаш болгаш элээди назыны, орустап Урга деп адай берген, Өргээ чоогунга эрткен: национал-хосталгалыг революцияның чылдарында Д. Нацагдорж араттын революстуг шериниң дайынчызы, политажылдакчызы болгаш төп штабтың бижээчнзи, шериг чөвүлелиниң кежигүнү бооп чоразын төөгү документилери чугаалап турар.

Д. Нацагдорж 1923 чылда бодунуң баштайгы чогаалдарын парлапкан. Ооң чогаадыкчы ажылы чүглө 14 чыл дургузунда үргүлчүлээн. Ынчалзадаа ол дыка хөй шүлүктөрнү, чечен чугааларны болгаш шиилерни бижээн. Ооң шүлүктөрнү, чечен чугааларын тыва дылга очулдургаш, парлап үндүргөн. Үжөн чылдарда «Сумуя ноян» деп ооң ырлыг шиизиниң аас-биле очулгазын Тывага бот-тывынгыр уран чүүлдүн киржикчилери ойнап

турган. «Үш муңгаранчыг тей» деп хөгжүмнүг драмазы ам-даа Моолдун театрларының репертуарында хевээр.

Д. Нацагдорж Ленинградка болгаш Берлинге өөренип чораан, бодунуң үезинде шыырак эртем-билиглиг кижилерниң бирээзи болгаш моол дылче даштыкы чогаалчыларның чогаалдарын очулдулар ажылдың эгезин салган. А. С. Пушкинниң «Хоругдалда кижиге», «Анчар», «Боолаашкын», «Калбак-кара кадыны» болгаш Мопассанның, Эдгар Понуң чамдык чогаалдарын ооң очулгазы-биле моол номчукчу номчуп танышкан.

1937 чылда Д. Нацагдорж хенертен мөчээни. Ооң херимден туттунуп алгаш тура, мөчүп калган черинде чогаалчының тураскаалын тургускан. Ооң чанында Д. Нацагдоржунуң музейин ажыткан. Ында чогаалчының амьдыралын, чогаалдыкчы ажылын тодаргай чугаалап турар чуруктар, документилер делгеттинген. Ооң-биле чергелештир моол литератураның болгаш уран чүүлдүң хөгжүлдезинин оруктарын оортан билип ап болур. Д. Нацагдоржунуң чогаалдарын делегейниң дыка хөй дылдарында очулдургаш, парлаан номнар аразында бистиң үндүргенивис «Бай Моол» деп дептержигешти ол музейге база делгеп каан болду.

Д. Нацагдоржунуң чогаалдарына улаштыр Сономбалжирин Буян-нэмэхтиң ырлары, чечен чугаалары, шиилери көстүп келген. Ооң «Утгундурбас ужуражышкын» деп очеригинде 1921 чылдың январь-февральда болган Ыраккы Чөөн чүктүң коммунистиг болгаш революстуг партияларының I съездинин төлээлериниң В. И. Ленин-биле чугаалашканын чырыдып бижээн. Ында: «Ленинниң өөрединиң болгаш идеяларын, оон номнарын болгаш чогаалдарын революцияга бердинген бүгү аныяктар шупту ханызы-биле өөренир ужурулуг, оларның хүлээлгези — улустун улуг херээ дээш, улусчу революцияның херээ дээш үргүлчү, чаныш-сыныш чок демисежири болур» деп одуруглар бар. Бистиң «Кайгамчыктыг Интернационал» деп ырывыс С. Буяннэмэхтиң «Моол Интернационал» деп ырының хостуг очулгазы болурун маңа айтыр херек.

Цэндийн Дамдинсурэниң 1929 чылда бижээн «Хостурган кыс» деп тоожузу моол литературада баштайгы улуг хемчээлдиг проза чогаалы болур. Ц. Дамдинсурэн «Буурул баштыг авам» деп шүлүглели-биле моол шүлүк чогаалына чаа жанрның эгезин салган. Ооң сюжетди бөдүүн — Ленинградта өөренип турар бичии оолдун авазының дугайында бодалы чогаалдың өзээ бооп турар. Ынчалза-даа шүлүглелдин утказы ханы, бедик идеялиг — чээрби, үжөн чылдарда улусчу Моолга экономиктиг болгаш социал чаартылгаларны чырыткан чогаал болур дээрзин ону тыва дылга очулдуруп тура бүзүрэн мен. Ц. Дамдинсурэн «Гэсэрнаданың» төөгүлүг үндезиннерин болгаш алыс утказын тайылбырлааш, филология эртемнеринин доктору эртем чадазын чедип алган. Удатпаанда чогаалчыны МАР-ның Эртемнер академиязының чингине кижигүнүңге соңгааш, академик атты тывыскан.

МАР-ның Сайттар Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы, культура яамызының сайыды чораан Д. Цэвэгмид—«Башкы» деп романның, «Өө-

реникчи Ганбат», «Болд биле Самбу», «Кадарчы Найдан» деп тоожуларның, «Алагдай» деп шүлүктээн тоолдуң автору — Моолдуң уруглар чогаалының үндезилекчилериниң бирээзи болган. Үстүнде адаан чогаалчылар-биле кады «Өөр бөрү», «Шарай-Голдуң хааны», «Демисел» деп шиилерни бижээн Донровын Намдагты адаар бис. Моол чогаалчыларның Тывага 1965 чылда аалдап чораан төлээлериниң удуртукчузу Д. Намдагтың «Хөлээзиниң чылдар» деп романы Совет Эвилелиниң номчукчуларынга билдингир.

Д. Нацагдоржунуң болгаш ооң эш-өөрүнүң, сурукчуларының чогаалдары моол литературага шүлүк, шии, тоожу, шүлүглел, роман ышкаш чогаалдың янзы-бүрү жанрларының тыптырынга, улам ыңай хөгжүүрүңге база тематика талазы-биле байып, амгы үениң тыныжынче чоокшулаарынга чугула ужур-дузалыг болган. Чаа моол литература тыптып келген хушнеринден эгелээш, амга чедир ында көскү чери шүлүк аймааның чогаалдары колдап турар. Ооң тургузукчулары Ц. Дамдинсурэн, Д. Цэвэгмид, Д. Сэнгээ, Ц. Цэдэнжав, Д. Тарваа, М. Чимид, Д. Даржаа, Ч. Чимид, Ч. Лхамсурэн, Ц. Гайтав, С. Эрдэнэ, Д. Пүрэвдорж, М. Цэдэндорж, С. Дашдооров, Б. Явуухулан болгаш өскелерниң-даа шүлүктери, шүлүглелдери бодунуң чонунуң амыдыралын четче бүрүн, чечен мерген чырыдып, социализмниң үндезиннерин быжыглааш, херелденген келир үеже бүзүрелдиг базаып оар араттарның эчис күзелин илередип, улусчу Моолга шынчы бараан бооп турар.

Бежен чылдарны сөөлзүредир моол проза чогаалынын улуг хемчээлдиг жанрларының шапкан хөгжүлдээн эгелээн. Д. Намдагтың, Д. Цэвэгмидтиң романиарындан аңгыда, Ч. Лодойдамбаның «Алтайда», «Арыг суглуг Тамир», С. Дашдэндэвтиң «Кызыл хаяа», Ж. Пурэвтиң «Үш дон», Л. Тудэвтиң «Дагдан баткан үер», «Көшкүннер — Сууржуннар», С. Удвалдың «Улуг салым», Б. Ринчениң «Ховуда херел» деп романилары амгы моол литератураның бедик чадаже депшилгезин херечилеп турар чогаалдар болу берген. Ч. Лодойдамбаның «Арыг суглуг Тамир», С. Удвалдың «Отгэрэл», Л. Тудэвтиң «Сонгу чүктүң шолбанынче» деп тоожулаан чогаалдары-биле тыва номчукчу танышкан.

Моол чогаалчылар барык-ла шупту шүлүк, проза болгаш шии жанрларынга хары угда бижип турар. Ооң чижээңге Лодонгийн Тудэвтиң чогаадыкчы ажылын кирип болур. Ол баштай шүлүктөр болгаш кыскажак чечен чугаалар бижип эгелээн. Д. Нацагдоржунуң, ооң дараазында салгалдың чогаалчылары Ч. Лодойдамбаның база өскелерниң-даа чогаалдарын кызымак өөренип, эртем-билигже чүткүлүн салбайн, күрүнениң, хэй-нитиниң ажылдарынга идепкейлиг киржип келген. Ооң баштай бижээн «Аргада өрт», «Лыжа изи», «Дургуннар», «Ийи сеткил», «Аас-кежик» дээн ышкаш чечен чугаалары роман, тоожу жанрларын шиңгээдип алырынга дузалаан. Проза-биле чергелештир шүлүк бижиирин ол соксатпаан. Күрүнениң башкы институтунга өөренип тура, чогаалчы Д. Сэнгээниң удурткан литература бөлгүмүңге киржип, чогаадыкчы мергежилин

беднид, төөгү-революстуг тематикага улуг хемчээлдиг чогаал бижиринин белеккелин кыла берген. Ынчангаш ооң «Дагдан баткан үер» деп романы 1959 чылда көстүп келген. Аңаа Барыын Гоби аймакка революция дээш тулчуушкуннарны, эрги ниитилел харылзааларының буурап дүшкенин, чаа амыдырал дээш, хостуг чуртунуң хамаарышпас чоруу дээш чоннуң демиселин, арат кижиниң чаа мөзү-шынарының мандып, дадыкканын чогаалчы тодаргай көргүскен. Чогаалчының маадырларының белен эвес салым-хуузун чээрби чылдардан эгелээш, 1945 чылда япон дайынзырактарны чылча шаап тиилээнниге чедир болуушкуннарга үндөзүлөп автор тоожуп бижээн.

Чогаадыкчы дуржулгазы баяан тутум Л. Тудэв амгы үениң амыдыралын чогаалга көргүзөрүниң чугулазын биле берген. Гобиниң карак четпес делгемнеринге коммунист Г. Лодойху-биле ужурашканының түңнелинде чогаалчының «Көшкүн хонаштардан сууржулгаже» деп чаа романы көстүп келген.

Үүрмек, көшкүн арат ажыл-агыйларны коллективизацияже хаара тудуп сууржудар айтырыгны бүгү талалыг чырыткан ол ийи томнуг роман моол литератураның дээрэ чогаалдарының санынга кирген. Ооң биле чергелештир Ц. Цэдэнжавтын «Часкы чылыг», Ч. Чимидтин «Час — күс», Л. Чойжилсурэнниң «Көкте шалың», Б. Няманың «Ары чары аргалыг Биндэрья даг» деп ол-ла темага бижиттинген романнарын адап болур.

Ол романны бижип дооскан соонда, Л. Тудэв СЭКП ТК-ның чанында Ниитилел эртемденнериниң академиязының аспирантуразын дооскаш, эртем кандидады атты камгалап алган, Сүхэ-Батор дугайында документалдыг тоожуну бижээн. «А. М. Горький болгаш моол литература» деп чогаал шинчилелинге хамаарышкан ажылды парладып үндүрген... Бистин республикага бо чылын моол уран чүүлдүң болгаш литератураның хүнеринде аалдап чораан С. Эрдэнэ, М. Чимид оларның чогаадыкчы намдары база-ла ындыг.

Арат ажыл-агыйларны коллективизастааны-биле, хөмүр болгаш молибден бүдүрүлгелерлиг Налайха, Эрдэнэт ышкаш чаа хоорайларны тудуп тургусканы-биле моол улус — улусчу революцияның тиилелгезиниң соонда — эң чугула төөгүлүг тиилелгелерни чедип алган. Ол болза, моол коммунистерниң маадырлыг, эрес-шудургу күш-ажылының ачызы-дыр. Революцияның тиилелгези дээш Д. Нацагдоржуни, С. Буяннэмэхтин тулчуушкуннарга шуут киржип чорааны ышкаш, үстүнде демдеглээн улуг тиилелгелерни чедип алырынга моол чогаалчылар боттары дорт киржиң, чогаадыкчы салым-чаяанының күжү-биле чонну хей-аът кирип, мурнакчыларны алгап-йөрээп, озал-салгааларны сойгалап илередиң, боттарының биче эвес үлүүн коммунизминиң чырыткылыг идеалдарын бадыткаарынга кириң. Амгы моол литература делегейниң бүгү диптеринде нептерей берген, орус, венгр, вьетнам, англи, япон болгаш өске-даа дылдарда очулдуртунуп турар.

ОРУК ДЕМДЕГЛЕЛДЕРИ

Кызыл-Эник Кудажы

ХҮННЭЭРЕКТИГ ГРУЗИЯ

1. Чазак телеграммазы

Бо аян-чоруктуң эгези 1984 чылдың сентябрьның ортаң үезинде «Чазак телеграммазы» деп каан демдегелдиг «чүгүлүг-бижик» алганым-биле эгелээн чүвс. Ында мынча деп бижип каан: «Азия болгаш Африка улустарының эп-сеткил каттыштырылганының бешки совет конференциязынга делегат болуп киржиринерни чалап тур бис. Ук конференция сентябрь айның 26—30 хүнеринде Тбилисиге болуп эртер».

Хүннээректээн Грузияже аян-чоруктуң бүдүүзүнде ССРЭ-ниң Чогаалчылар эвилелиниң тургустунганындан бээр 50 чыл болган оюнга тураскааткан байырлыг пленум Кремльдиң Улуг ордузунга сентябрьның 25-те болуп эрткен чүве. Орта СЭКП ТК-ның Чингине секретары, ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунун Даргазы К. У. Черненко «Амыдыралдың шынын, социализмниң бедик идеалдарын бадыткаар» деп чугаазыңга чоннуң коммунистиг кижизидилгезинге совет литератураның улуг ужур-дузазын онзалап үнелээн. Бистер Грузияже чоруп тура, Кремльге болган хуралдын изиг тыныжыңга хей-аът кирген турган бис.

Аэропортче бисти аппаар ужурлуг автобус эртен «Украина» гостиницаның чаныңга манаар. Дугуржулга ыңдыг. Сентябрь 26-да «Россиядан» ынаар үнүпкен мен. Аңаа чедип келгеш, Дагестанның Ранса Ахматова, Кабардино-Балкарияның Адам Шогенцуков, Бурятияның Николай Дамдинов сугларның гостиница чанында турганын көрүп кагдым. Үр болбаанда элээн хөй таныырым чогаалчылар чыгып келди. Чүге дээрге Грузияга болур конференцияның делегаттарыңга чогаалчылардан сонгуткан кижилер арбын болду.

Аэропортка баргаш, Тбилисиге ужур үнүпкен бис. Самолет бедип, силгири соксай бээрге, ылап эптештир олутуп алгаш, ам-на салонну эргий көрүп эгеледим. Черле кымнар бар эвес? Таныырым чогаалчылар көвей болду: сураглыг чогаалчылар Расул Гамзатов, Алим Кешоков, Мумин Каноат, Андрей Дементьев, Римма Казакова, Мустай Карим... Партия, хөй-ниити ажылдакчылары. Чурукчулар, композиторлар, артистер. Эртемденнер, инженерлер, ужудукчулар, далайжылар, эмчилер, башкылар. Ажылчыннар, колхозчулар, совет интеллигенцияның төлээлекчилери. Хүрээ-хииттиң безин кижилери бар. Тайбың дээш демиселге ыңдыг — поли-

тиктиг үзел, шажын-чүдүлгө, омак-сөөк, эртем-билиг, хокшул-хөрөңги, назы-хар, эр-херэежен барымдаалавас.

Самолет эрте-бурунгу грузин черге хонупкан. Хөгжүм чиртигайнып тур. Кавказ улузунуң тангызын тепкен оолдар, кыстар кажараңнаар. Холдарда каккылашкан хылыштардан кызыл сырыннар чаштап, черже улаштыр-улаштыр төктүп турлар.

Грузин найысылалдың хөй-инитизиниң төлээлекчилери бисти самолет чадазының чанынга чылыы-биле уткуп алдылар. Грузин национал хептиг аныяк кыстар кижги бүрүзүңгө дирлиг чечектерни — кызыл гвоздикаларны тутсун бердилер.

«Ивера» деп хөй каът гостинницага доктаадывыс. Чер бөмбүрзээниң кандыг чурттарындан кижилер келбеди дээр — өң-баазып идик хептиг, чүүл-бүрү хевирлиг кижилер дойлуп турду.

Чурттаар ужурлуг өрээлимге кирип келдим. Стол кырында кайгамчык чараш шаажаң тавакты долдур виноград салып каан болду. Грузия! Хүндүлээчел Грузия!

2. Ийи дигтиң өңнери

Азия биле Африканың өңнери чүүл-бүрү: сарыг, кара, ак... Төлээлекчилерин чоруткан чурттарның долу эвес данзызы мындыг: Ангола, Конго, Гана, Эфиопия, Мозамбик, Зимбабве, Намибия, ЮАР, Индия, Шри Ланка, Афганистан, Филиппины, Пакистан, Ливан, Палестина, Сирия, Йемен, Алжир, Куба, Чили, Никарагуа, Сальвадор...

Азия болгаш Африка чурттарының эп-сеткил каттыштырылганының Совет комитединиң бешки конференциязы Тбилиси консерваториязының шил бажыңының улуг залынга ажыттыңган. Хуралды ук комитеттин даргазы, ССРЭ-ниң Дээди Сөвединиң депутаты, Социалистиг Күш-ажылдың Маадыры Мирза Ибрагимов (ол Азербайджан ССР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң баштаар чериниң база даргазы кижги) башкарып турду.

Бир дугаарында СЭКП ТК-ның Политбюро кежигүнүңгө кандидат, Грузияның КП ТК-ның бирги секретары Э. А. Шеварднадзе сөс алды. Чер бөмбүрзээнге тайбынны мөңгөжидер дээш, кижги төрөлгөтенниң өжээттиг дайзыны термоядролуг чепсекти хорууру дээш Совет Эвилелиниң Коммунистиг партиязының шудургу демиселинин дугайын ол тодаргай чугаалады.

Ооң соонда ораторлар индирже улай-улай үнүп турдулар. Тайбынның Бүгү-делегей чөвүлелиниң даргазы Ромеш Чандра. Ол бодунуң чугаазын билдингир совет ырның одуруглары-биле доосту: «Кезээде хүн-неп турзун, кезээде дээр кааң турзун!» Совет херэеженнер комитединиң даргазы В. В. Терешкова, совет шүлүкчү Расул Гаматов...

Дааргазында хүн Грузияның Компартиязының Төп Комитединиң хөй каът бажыңыңга хуралдап хүнзедивис. Совет төлээлерден аңгыда даштыкы аалчылар, база сөс ап турдулар. Мээң угаанымга сураглыг, совет

эртемден профессор С. П. Капиданың чугаазындан мындыг одуруглар артың калды: «Атомнуг чепсек соок ораннарга чүгле өрт-халапты эвес, харын изиг ораннарга ядролуг кышты база дүжүрүп болур. Ындыг таварылгада ол чурттарда бүгү дириг амытан, оът-сиген он-чээрби шаа минута иштинде доңуп кырлып калыр». Ону дыннаарга, кайда-чүде орган кижинин эди соор чүве чораан.

Конференцияның төнчүзүнде Азия, Африканың болгаш Латин Американың бүгү улустарына угуулганы хүлээп алдывус.

Азия болгаш Африка чурттарының эп-сеткил каттыштырылганының конференциясы чүгле тайбыңның эрге-ажынының демдээниң адаа-биле эрткен. Хостуг үелеривисте Тбилисиниң театрларына, албаи, организация, бүдүрүлгө черлеринге барып турдувус. Мээң кирген бөлүүм Тбилисиниң Күрүне университетинге аалдап чорду. Ол улуг өөредилге черинде Совет Эвилелиниң яңы-бүрү республикаларындан болгаш делегейниң дыка хөй чурттарындан студентилер өөренип турар болду. Бир хүн конференцияның делегаттары чогаалчылар Грузияның чогаалчылар эвилелинге аалдап чордувус. Бистерни республиканың көскү чогаалчылары Социалистиг Күш-ажылдың Маадырлары Григол Абашидзе, Иракий Абашидзе суглар баштап хүлээп алдылар.

Конференцияның делегаттары каяа-даа баарга, тайбыңның күзел-чүткүлү дуй бүргөп турган. Оон туржук чапсарда хуралче кыйгырар конганы «Кезээде хүннеп турзун» деп ырын ыяңгылыг аялгазы солуп турган. Чапсарларда, хостуг шакта чугаалажып, таныжып, найыралдажып, адрестер солчуп турдувус. Мен ычан профессор С. П. Капидан (ол «Очевидное-невероятное» деп теледамчыдылганы үргүлчү чорудуп турар) автограф алдым.

Конференцияның сөөлгү хуралына Азия болгаш Африка чурттарының эп-сеткил каттыштырылганының Совет комитетиниң кежигүннерин сонгаан. Ооң составына Тывадан эмчи О. К. Саян, ужудукчу М. М. Муңзук үжелээ кирдивис.

Ийи диптиң — Азияның болгаш Африканың — өңсери чүүл-бүрү, а күзел соруу чаңгыс — тайбың. Ону чүгле совет кижилер эвес, делегейниң бүгү бөдүүн кижилери күзөп турар дээрзин хүннээректээн Грузияга база катап көргөн мен.

3. Ийги дашканың девии

Конференция бодунуң ажылын чединишкининг дооскан. Сентябрь 29-та Грузияның казаа Азия болгаш Африка чурттарының эп-сеткил каттыштырылганының делегаттарының алдар-кадыы дээш хүлээп алышкын тургускан. Аңаа эш Э. А. Шеварднадзе баштаан республиканың удуртукчулары, хөй-ниити ажылдакчылары, үлетпүрнүң болгаш культураның төлээлекчилери кириштилер. Бирги дашканы эш Э. А. Шеварднадзе бүгү делегейге тайбың дээш көдүргөн.

Мээң чанымга кезек генералдар болгаш Крутицкий база Коломенский митрополит О. Ювеналий баштаан кара-кара оргумчаларлыг хүрээ-хниг ламалары турдулар.

Араганы бурган башкы чогаадырда, чүс грамм эзир ханын, ийи чүс грамм элчиген ханын, үш чүс грамм хаван ханын алгаш, холуй булгап каан деп, улус баштактаныр болгай. Бирги дашканың соонда Грузияның көскү партия ажилдакчызы Э. А. Шеварднадзеден автограф ал алдым. Ийинги дашканың соонда В. Терешковаже шыгаап эгеледим. Моон соң-гаар ыңдыг эптиг үе таварышпас деп чүвени ылап билгенш, совет херээ-жеп чоңуц удуртукчузунга дидими-биле чеде бердим. Сагынгырым база шору болду, анаа тыва херээженнерниң хүндүлүг даалгазын күүседип келгенимши чугаалааш, оларның өмүнээзинден ооң холун ошкааш, авто-граф диледим. Ол мээң чалалга бижимге «Хүндүлел-биле В. Терешкова» деп адын салып берди. Амыраанымдан ооң холун база катап туткаш, ам тыва эр улустуң мурундан деп сылдаглан чугаалааш, база катап ошкап кагдым. В. Терешкованың салаалары чинге-даа болза, эрлерниң дег дың-зыг чорду. Оон ыңай дашкага дегбээн мен, үшкүзүнде хаван ханы бар болгай.

Хүлээп алышкын дезинде грузин артистер оюн көргүзүп турдулар. От-көс дег танцы, хөй үнүг узун-суук ырлар.

Мен оон ыңай барык чүнү-даа сонуургаваан мен. Угаанымга чүгле Валентина Терешкованың холунуң чылын сактып турдум. Ол дүне колдуунда удувадым. Эргенинде мындыг одуруглар тыптып келген чүве:

Холчугажың ошкап тура,
Хоюг чылын магадаан мен.
Эрлерниң дег, дыңзыг боорга,
Эге черле шынзыкпаан мен.

Ындыг күштүг ийи кыскаш,
Ыяк болбайн, ылап болбайн.
Корабльди космоска
Колдуктапкаш чораан болбайн.

Ынчалза-даа, Валентина,
Ынаныштыг холчугажың
Херээжензиг хензиг боорга,
Кедергей-ле амыраан мен.

Кандыг-даа херекке өй-чижек турар, ону сагын чоруур болза, ийи дашка мындыг ажыктыг чүве-дир.

4. Сурун маадыр Сургуладзе

Сентябрьның 30-де интернационалчы эп-сеткил каттыштырылганың ужуражылгаларыңга болгаш хуралдарыңга киржири-биле делегаттар болгаш аалчылар Грузияның районнарынче үнүпкен бис. Тос бөлүк ху-вааттынган.

Сагареджо. Бистин баар районувус ол. Анаа Белоруссияның, Арме-

ниянын, Литваның, Карелиянын, Татариянын, Тываның, Примор, Хабаровск, Красноярск крайларнын делегаттары бактааган. Бистиң-биле кады Вьетнамдан, Лаостан, Кампучиядан, Моолдан аалчылар кады чораан. Удуртукчувус сураглыг хөй-ниити ажылдакчызы Я. С. Насреддинова (ол ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Националдар Совединиң даргазы база чорду).

Чник машиналар, автобустар оруктарга шуужа берген. Сүүрлер баштарында ында-хаая эрте-бурунгу даш шивээлерлиг, мөңгө ногаан эзимнер шыпкан Кавказтын даглары, оруктуң ийи талазында виноград шөлдери, олар мырынай даглар баштарыныче одуруглап үнө бергилээн. Грузин чон төрөөн черин дыка-ла ажыглап билир чорду. Бистиң Тывада болза чер хову-ховузу-биле ажыглал чок, кагын-суксап, ондап-остап чыдар болгай.

Ногаан эзимнер аразында суурлар чаны-биле эртип турдувус. Грузия тудуг материалы-биле чегей чер-дир. Ынчангаш бажыкнарны, хууда гаражтарны, херимнерни сай дажын чыйы салып тургаш туткан. Ону хемнер унун казып тургаш, хемчээлин таарыштыр чыып алыр. Улуг-ла ажыл. Бисте кандыг ийик, Улуг-Хем унунда, дагларда, алаактарда, эзимнерде сай, даш, ыяш төктүп чыдар, ос-хорум. Ол хиреде улуг, делгем, чараш бажың-балгат-даа тудуп албас. Черивистиң байлаан четче, шын ажыглап шыдавас, элденейлиг ажыл-агыйжы эвес барасканнар болгай бис.

Сагареджо районнуң кызыгаарынга бисти партия райкомунуң бирги секретары Кетевана Арчиловна Ланчавана суглар уткуп алды. Автобустан дүжөрвиске хөгжүм чирт-ле диди. База-ла от-көс дег «Лезгинка», суукчараш «Сулико». Мөңгүнүп каан инек мыйыстарынга чаш арага-биле хүндүледилер. Ооң чыды думчукка хап турду.

Кундага соонда мыйыстарны тудуп алган, каая салыр, кайнаар сунар аайын тыппайн тур бис.

— Грузин улустуң ёзузунда хүндүлүг аалчыларга сунган саваны дедир албас — деп, Кетевана Арчиловна чарлады.

Эки-ле суй-белектер-дир, кезээде хүннээрктээн Грузияны сагындырып чоруур дишкеш, хойлагылап алдывас.

Баштайгы ужуражылга соонда каткы-итки, чугаа-соот үнүп эгелээн. Тывалап чугаалаарга, эзеңги дыңзый бергени ол чүве ыйнаан.

Чанымга орган вьетнам генерал-биле таныжып, автограф ап алдым. Боду алдан хар ажа берген, ынчалза-даа аныяксы хөлчөк, бүгү назынында чаалажып келген кижиге болду. Баштай француз колонизаторлар-биле. Ооң соонда америк империалистер-биле. Ам шериг академиязынын начальниги, генерал-лейтенант. Фамилиязы — Хаон Минь Тхао. Адап чадап кази мен.

Ол аразында суглук чокка чаннаар Я. С. Насреддинова биске Лаостуң энергетика министри Кхамон Пхонкеону таныштырды:

— Чурттуң энергиязы холунда эгээртинмес сайыт-тыр.

Мен олургаш:

— Бодунуң энергиязы база-ла бар ыйнаан — деп баштактандым.

Я. С. Насреддинова хөглүг, тывызык чаңы-биле тура-даа дүшпеди:

— Ам-даа аныяк эш-тир. Энергиязы сыстып чоруур. Кымга канчаар бээрин боду билир.

Автобус ишти чир-шон дүштү.

Шай плантацияларын моол эш Хорлоо сонуургап көргөн чор. Мен база. Грузияда көөр дээн чүүлдерим-не хөй. Мээң Грузия дугайында билим Гагра биле Сухумиден ыравас. Ол черлерге дыштанып шаг болган мен.

Район төвүнге чоокшулап олурувуста, орта митинг болур, кымнарга сөс бээр дугайында чугаа болу берди. Ыт чок-ла даштыкы өнүктөрдөн эгелээр дштивис.

Ол аразында Ольга Кууларовна мацнап баргаш, бөлүктүн удуртук-чузунга чугаалап тур:

— Тывадан Кудажыга сөстен беринер.

Ынавайн турумда-ла, менээ база онаап кагдылар. Оон ынай оюн-баштак чугаага киришпедим. Байгы-ла бодалым ол: чүнү чугаалаарыл, грузин чоңнуң сеткилин чүнүң-биле өөртүрүл? Шагдан тура ижип келгенивис сарыг шай-биле бе? Төрээн черим Хендергеде ажылдап турар грузин тудугжулар-биле бе? Бир эвес Арменияда чоруп турган болзувусса, чугаалапкы дег чүүлдер-ле хөй. Сөөлгү үеде арбыдаан армян хүреген-нерниң дугайын-даа хөөрөп бергей. Хандагайтыда одалга системаның мастери Армен Петросянын-даа сагыңгай. Кезээде улуг клубтар, чылыг жажаалар тудуп берип турар өнүктөрдүн-даа мактаай.

Орукка боданыр чай бербедилер. Хөй каът бажыңнарлыг, делгем кудумчуларлыг, ногаан ыяштарлыг район төвүнге хап келдивис. Бир дугаарында XVI векте туттунган эрги даш шивээни көрдүвүс. Оон музейге чордувус. Ында виноградтан чулук, ханды, арага кылыр саваларны көрдүвүс. Шаанда улуг доскаарга виноградты кызыл-даваннанып алгаш, чүглө эр (!) улус чылча базар турган чүве-дир. Сөөлзүредир балыкчы резин идиктер тыпты бээрге, ону кедип алыр апарган. Ам электри күжү-биле ажылдаар моторлуг бышкылар кижин күжүн солуй берген.

-- Силерге бир чажыдывысты ажыдып берейн — дээш, Кетевана Арчиловна немеп кагды.— Ашактары ушкулап каарга, кадайлар база кызыл-даван базып турган. Оларның сүскөн виноградтыдан кылган арага улам амданныг болур деп, эрлер чугаалажыр чүве.

— Сөөлгү үеде үш сылдыстыг грузин коньяк база хөй медальдарлыг аа, Кетевана Арчиловна?— деп, райком секретарындан баштактаны аарак айтырдым.

К. А. Ланчавана хүлүмзүрей-дир:

— Ол анекдотту база билир-дир силер. Кандыг-даа баштак чугаада шынның кандыг-бир кезин турар болгай. Коньякты чангыс доскаардан куткаш, каш-даа сылдыстыг таңманы хап каар таварылгалар бисте бар харын. Шүгүмчүлелиңер дээш четтирдим.

Эки чыл болганда, биске ындыг ийик чоп, дүжүт ажаап алыры бер-гедей бээр. Грузияга база ындыг чораан. Чүгле тараа эвес, а виноград.

Митинг соонда бистиң машиналарывыс виноград плантацияларыныче шуужуп чорупкан. Ногаан одуруглар чер-чери-биле чаптыла берген. Бистиң мурнувуста анаа Валентина Терешкова баштаан бөлүк ажылдап турган болду.

Виноград ажаап алыры ындыг нарын эвес ажыл чорду. Одуруглар-ның ужунда улуг кара паптар салгылап каан. Оларның чанында — дүвүнде доңгурактарлыг бөдүрээлер.

Доңгурактар-биле виноградтар мочактарын үзе кескилээш, бөдүрээ-лерже киир каап-ла турар. Бижек чок болза хей-ле, канчаар-даа тыр-тарга сураг, тарымал тоорук-биле дөмей. Бөдүрээлер дола бээрге, улуг паптарга урар. Оларны машиналар дажып турар.

Бистиң бөлүүвүске бүгү улустун ынакшылы, чинге дурт-сынның, ба-жының кара дүгүн чарын аразынче чада салып алган кампучий кыс ажылдап турган. Карактары элдеп төл боор, ийи тыва дашка дег, улуг, ажык. Оларже удур көрүпкеш, кижини чалданы бээр. азы мээң ындыг уяным ол бе. Фотографтар-даа, кинооператорлар-даа, чурукчулар-даа ооң чанында сырылган турар. Анаа-даа эрлер аңаа чызаалаар. Мен база ооң чанынга ажылдап турдум. Бөдүрээзи дола бээрге, кымга-даа мур-натпас дээш алгаш чоруптар мен. Оон чедип кээримге, өөрүп четтиргенин улуг ала карактары-биле илередип каар. Дылдарывыс билишпес, ол-ла кончуг хомуданчыг.

Сан Сури. Кампучий кыстың ат-шолазы ол. Ооң-биле кады ажылдап тургаш, «Смуглянка-молдаванка собирает виноград» деп ырыны үргүлчү сактын, сымыранып ырлап-даа турдум. Сан Суриның дурт-сынының бедик болгаш ээлдек деп чүвезин канчаар, өл хаак-ла. Салаалары чинге-чинге, виноград сывы-ла. Сан Сури ногаан мочактар үзе кезип ап турда көө-рүмге, ооң чалыны назынының девин бышкан виноград чулуу дег сыстып турду. Ынчап-ла мындыг одуруглар угаанымга сомнаттыгач чүве:

Шары мунуп өскөн болгаш, ындыым ол бе,
Чангыс көргөш эндеведим, Сан Сури.
Буйвол мунуп өскөн болгаш, ындың ол бе,
Будун чингин магададым, Сан Сури.

Тыва черже углазынза, улам эки,
Дыңгылдайлап, хөөмейлеп уткуп аар мен.
Сеткилинни чытыдып аар аргам-на ол,
Серге кежи негей-биле шуглап аар мен.

Аъткарарда тураскаалдыг белээм кылдыр
Арыг харны аржылыңга ораап бээр мен.
Кара чаңгыс чүрээм бажын билбес-тир мен,
Кадайымдан айтырар мен, Сан Сури.

Чоруурувуста, шынап-ла, виноградтан алгылап алыңар дээн чүве. Ону машина чанынга келгеш сактып келдим. Бижектер ыракта бөдүрээ-

лерде чыткылап калган болгай. Бодум-даа канчаар Сан Суриге виноград мочактары үзе соккулап бээр дээш, дыка-ла кыскан мен. Бүдүү диштеп-даа турдум. Холдарым виноград чулуунга көк суг. Мээң хилинчээмни көргөш, Сан Сури аажок-ла хүлүмзүрдү. Диштерни көөрүмгө, ырак эвесте Кавказ сынының бажында ак хар дег чайнап турду. Чараш кыстар чараш чуртка төрүттүнер, Кампучия база ындыг турган боор.

6. «Сулико»

Хензиг-даа бол үлүүвүстү Грузияның ажыл-херээнге киригеш чорупкан бис. Ынчан көөрүвүскө, чыгган виноградывыс кара паптар дола берген, ону алгаш баар машиналарны манаан тур.

Оон ыңай кайнаар баарывысты кым-даа билбээн. Мээң соомдан хап олурунар дээш, Кетевана Арчиловна мурнап чорупту. Виноград, шай, яблоко болгаш чүүл-бүрү чимистер плантацияларының, ак-ак бажынарның чаны-биле эртип-ле тур бис. Элээн үр чораан соонда шил бажын хериминиң иштинге кирип келдныс. Автобустардан дүшкүлөп келиривиске, мээң пат билирим иштиээн эът чытталып тур.

Ынаар ногаан сери адаанда эр-херээжен кижилер шаараннажы-дыр. Чедө бердивис. База эндеведим, бистинч бичии-ле муриувуста хой дөгөргөн шинчилиг болду. Иштиээн эъттен аягыда, дуюг-баш база өрттөткөн турлар. Херээженнер грузин хлеб быжырган турлар. Ону аажок сонуургадывыс.

Грузиннер даштыгаа төгерик суугу кылып алыр улус болду. Оон кыры ажык болур. Иштинге от салышкаш, суугу изий бээрге, отту ап кааптар, дүвүнге көс артар. Оон чүвүткөн далганны калбартыр туткаш, суугунуң иштинде ханаларыңа чыпшыр шапкылаптар. Ийи-үш минута болган соонда далган белең. Грузин хлеб ол. Грузияга, бистинде ышкаш, булкалар көрбөс сен.

Шил бажын иштинде улуг өрээлде узун стол кырында элдеп-эзин аыш-чем белегкеп каан тур. Чүнү чок дээр, чамдыктарының адын билбөс мен. Чаак суу сайыразын!

Бирги дашканы районнуң баштыңы Кетевана Арчиловна көдүрдү. Стол ужунда олурган кара-кара эрин салдарлыг аныяк эрлер ырлажып-ла эгеледи. Оон аыш-чем дажып турган аныяк кыстар ак баартыктарын уштуп каапкаш, узун столду долгандыр самнап кириптилер. Бир дугаарында вьетнам чанчын, лаос сайыт тура халыштылар. Сан Сури биле Ольга Саян холдарын баштарының кырында чада тудуп алган база эстеп бар чорлар. Стол артыңга эвээш кижии артывыс.

— Улуг херекти бүдүргөн-дир силер, биске база дузалаштыңар — деп, Кетевана Арчиловна чугаалады. — Ам бичии суларап ап көрүңер.

Аныяк эрлер тура халышкаш, баштарывыска кара малахайлар салгылап берди. Шак ынчаар, кандыг-бир чангыс минута иштинде дөгөревис грузиннер апардывыс.

«Катюша», «Москва чоогунуң кежээлери». Чугаа чок, «Сулико». Мен ону школачы чылдарымдан-на билир кижини мен, тывалап ырлап ордум.

Грузин чон чараш чаңныг улус чорду,
Кудук-чайык, омак-хөглүг, ырлыг-шоорлуг.
Есенинниң адааны дег, шынчы кунак,
Енисейниң чалгааны дег, шынап куюм.

Самнап турда, хылыштары кызаңнажыр,
«Суликозун» суглук ышкаш ызырып аар.
Чачазын мыйыс долдур кудуп сунар,
Суларап-даа, уярап-даа болур чыгы.

7. Казбек

Хүннээректээн Грузиядан ужуң чоруп олурувуста, бир ийивисте Казбектин ак бажы чайпап турду. Тайбың турда совет чер ындыг чараш!

Допчузу

Леонид Чадамба. Тннлелгениң парадынга	3
---	---

Шүлүктөр

Константин Симонов. Мени мана. <i>Очул. В. Серен-оол</i>	13
Александр Твардовский. Шанпал дугайында. «Василий Теркин» деп шүлүглелден үзүндү. <i>Очул. М. Кенин-Лопсан.</i>	14
Сергей Орлов. Найырал. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	16
Марш соонда. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	17
Ыржыгаш. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	—
Расул Гамзатов. Бир катап эртең. <i>Очул. О. Сувакнит</i>	18
Алексей Недогонов. Пулеметчү. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	—
Чагаа. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	20
Степан Шипачев. Радио дыйнап ора. <i>Очул. В. Серен-оол</i>	21
Муса Джалиль. Мээң ырларым. <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	22
Ногаандыкка. <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	23
Будум чок-даа болза. <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	—
Юрий Кузнецов. «Ажык-шөлгө хостуг тыныш». <i>Очул. Н. Куулар</i>	24

Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан

Микола Пшеничный. Буянныг булак суу, буянныг тывалар <i>Очул. С. Баир</i>	26
Кызыл-Эник Кудажы. Мөңгө чула. 1. Баллада	31
2. Реквием	32
3. Апофеоз	—
Николай Куулар. Хола өөк дугайында баллада	33
Михаил Сундуй. Баштайгы тулчуушкун	34
Василий Белеккөй. Дайынчынын демдеглелдеринден	42
Куулар Черлиг-оол. Ыдыктыг чаңчыл	66
Алексей Чараш-оол. Ак-көк кыдырааштар	69
Таан-оол Хертек. Уттундурбас чылдар	80
Юрий Аранчын. Дөрткү эки турачылар эскадрону	94

Бистиң аалчыларывыс — моол чогаалчылар

Дэмбээгийн Мягмар. Үер. <i>Очул. А. Даржай</i>	111
Далатайн Тарва. Келир хүниң эгези. <i>Очул. О. Сувакнит</i>	122
Шагдарын Дулма. Мурнуарда ажы-төлдер ойнап туру. <i>Очул. О. Сувакнит</i>	123
Сормуунршийн Дашдооров. Эзир ченгир даглар бедииң. <i>Очул. О. Сувакнит</i>	125
Ыржым тайгаа. <i>Очул. О. Сувакнит</i>	126

Лувсандамдын Хуушаан. Чер биле хүн. <i>Очул. О. Суваклит</i>	127
Цэвэгмидийн Гайтав. Хола. <i>Очул. О. Суваклит</i>	128
Бегзийн Явуухулан. Моол кыс. <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	—
Бодаал. <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	129
«Чечектернийн эц-не каазын». <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	—
Гобинийн чиргилчини. <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	130
Дождоогийн Цедев. Дүнүц ыржымында бодаал. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	—
Улуг Гобиде өг. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	131
«Кулаш чыгыы дурт-сынныг». <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	—
«Күчүлүг дээн чалгышарын далбанаткаш». <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	132
Санжджавын Оюуп. «Орай дүжүп карагылаан сыннар ажыр». <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	133
Оранымның салгын-хады. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	134
Хову. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	135
Ак-көк хадак. <i>Очул. М. Өлчөй-оол</i>	—
Сэнгийн Эрдэнэ. Дагның шыпшыы. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	136
Баштайгы дамды. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	137
Дүш. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	138
Сеткил оду. <i>Ю. Кюнзегеш</i>	138
Дан. <i>Очул. Ю. Кюнзегеш</i>	—
Кызыл парашют. <i>Очул. А. Даржай</i>	139
Иднк дааракчызы. <i>Очул. А. Даржай</i>	144
Мөнгөйн Чимид. Черлик аъттар. <i>Очул. К. Черлиг-оол</i>	147
Юрий Кюнзегеш. Хүнчө көрүнгөп чоннуң чогаалы	151

Орук демдеглелдери

Кызыл-Эник Кудажы. Хүннээрктиг Грузия	157
---------------------------------------	-----

УЛУГ-ХЕМ № 60

На тувинском языке

На обложке фоторепродукция картины «Возвращение» В. Ховалыга, фотографии О. Д. Хамчыка. Редактор издания А. Д. Сат. Художественный редактор М. Н. Чооду. Технический редактор А. А. Чернова. Корректоры Г. Н. Биче-оол, В. С. Кара-Сал.

Сдано в набор 21.06.85. Подписано к печати 26.08.85. ТС 02016. Формат 60×84¹/₁₆. Бумага № 1. Гарнитура литературная. Печать высокая. Физ. печ. л. 10,5. Усл. печ. л. 9,77. Усл. кр.-оттисков 10,12. Уч.-изд. л. 10,2. Цена 70 коп. Тираж 4000 экз. Заказ 1792. ТП 1985 г. Тувинское книжное издательство, 667000 г. Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 57. Типография Госкомиздата Тувинской АССР, 667000 г. Кызыл, ул. Шетинкина и Кравченко, 1.

70 коп.

КЫЗЫЛ
ТЫВАНЫҢ НОМ
УНДҮРӨР
ЧЕРИ